

Питання німецької історії
Вопросы германской истории
Fragen zur deutschen Geschichte
Questions of German history

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Нитання німецької історії

Збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2011

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ, МОЛОДЕЖИ И СПОРТА УКРАИНЫ
ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
им. ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Вопросы германской истории

Сборник научных трудов

Днепропетровск
Издательство ДНУ
2011

MINISTERIUM FÜR BILDUNG UND WISSENSCHAFT DER UKRAINE
NATIONALE OLES GONCAR-UNIVERSITÄT
DNEPROPETROVSK

Fragen zur deutschen Geschichte

Sammelband wissenschaftlicher Werke

Dnepropetrovsk
Verlag DNU
2011

DEPARTMENT OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
DNEPROPETROVSK NATIONAL UNIVERSITY
NAMED ATTE O. GONCHAR

Questions of German history

Historical researches

Dnepropetrovsk
Printed House DNU
2011

УДК 943
ББК 63.3 (4Г)
В 74

Питання німецької історії [Текст] : зб. наук. пр. / відп. ред.
В 74 С. Й. Бобилєва. – Д. : Вид-во ДНУ, 2011. – 316 с.

Уміщено результати досліджень історії етнічних німців України та Росії. Окремий блок матеріалів стосується питання загальної історії та міжнародних відносин.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, хто цікавиться окресленими аспектами.

Вопросы германской истории [Текст] : сб. научн. тр. / отв.
В 74 ред. С. И. Бобылева. – Д. : Изд-во ДНУ, 2011. – 316 с.

Помещены результаты исследования истории этнических немцев Украины и России. Отдельный блок материалов касается вопросов всеобщей истории и международных отношений.

Для ученых, студентов, преподавателей, а также всех, кто интересуется данными аспектами.

ISBN 978-966-551-322-3

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
згідно з планом видань на 2011 р.*

Редакційна колегія:

д-р **А. Айсфельд** (Німеччина); канд. іст. наук, проф. **С. Й. Бобилєва** (відп.ред.); д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болєбрух**; д-р іст. наук, проф. **В. Деннингхаус** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **В. М. Калашников**; д-р іст. наук, проф. **Н. Катцер** (Німеччина); д-р іст. наук, проф. **В. А. Космач** (Білорусь); д-р іст. наук, проф. **К. А. Марков**; канд. іст. наук. **О. Є. Ходченко** (відп. секретар); д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко**; проф. **Д. Стейплз** (США); д-р іст. наук, проф. **С. С. Троян**; д-р іст. наук, проф. **Б. М. Туполєв** (Росія); д-р іст. наук, проф. **В. І. Яровий**.

ISBN 978-966-551-322-3

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2011

© Видавництво ДНУ, оформлення, 2011

Наукове видання

**ПИТАННЯ НІМЕЦЬКОЇ ІСТОРІЇ
ВОПРОСЫ ГЕРМАНСКОЙ ИСТОРИИ
FRAGEN ZUR DEUTSCHEN GESCHICHTE
QUESTIONS OF GERMAN HISTORY**

Збірник наукових праць

Українською, російською, англійською та німецькою мовами

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор Л. В. Омельченко
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор Л. В. Омельченко
Комп'ютерна верстка О.М. Гришкіної

Підписано до друку 20.10.2011. Формат 60×84^{1/16}. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 18,36. Ум. фарбовідб. 18,36. Обл.-вид. арк. 19,0. Тираж 100 пр.
Вид. № 1539. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.

ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

Российские немцы до 1917 г.

Малиновская Т. В.

Канцелярия Опекунства иностранных колонистов (1763–1782 гг.)

Задерейчук А. А.

Пищевая промышленность Фальц-Фейнов

Бобылева С. И.

Социально-экономическое развитие населения Шведского колониистского округа и проблемы идентичности шведов

Венгер Н. В.

«Немецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870-ті роки)

Ходченко О. Є.

Народ, який шукав свій шлях

Чернова Т. Н.

Немцы колонии Иоганнесдорф в Закавказье (к 160-летию переселения из Ставропольской губернии)

Костюк М. П.

Особенности системы общинного самоуправления в среде немецких колонистов Вольни (XIX – начало XX века)

Безносова О. В.

Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914–1917 гг.

Кадол А. Н.

«Немецкий вопрос» в России как проект концепции «политики населения», 1914–1917 гг.

Russlanddeutsche vor 1917

T. V. Malinovskaja

Die Vormundschaftskanzlei für die ausländischen Ansiedler (1763–1782)

A. A. Zaderejčuk

Nahrungsmittelbetriebe der Familie Falz-Fein

S. I. Bobyleva

Wirtschaftliche und soziale Entwicklung des Schwedischen Kolonistenbezirks und Fragen der Identität der schwedischen Bevölkerung

N. V. Venger

„Die Deutsche Frage“ in den Ansichten von I. S. Aksakov und Ju. F. Samarin: Dialog mit der russischen Öffentlichkeit im Jahrzehnt der „großen Reformen“ (1860–1870)

E. E. Chodčenko

Ein Volk auf der Suche des eigenen Weges

T. N. Černova

Die Deutschen der Kolonie Johannesdorf in Transkaukasien (zum 160. Jahrestag ihrer Übersiedlung aus dem Gouvernement Stavropol‘)

M. P. Kostjuk

Besonderheiten der Gemeindeverwaltung bei den deutschen Kolonisten Wolhyniens (19.-Anfang des 20. Jahrhunderts)

O. V. Beznosova

Antideutsche Kampagne im Gouvernement Ekaterinoslav 1914–1917

A. N. Kadol

Die „Deutsche Frage“ als Projekt der Konzeption „Bevölkerungspolitik“ (1914–1917)

УДК 94(477)–054.62»1763/1782»

Т. В. Малиновская

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

КАНЦЕЛЯРИЯ ОПЕКУНСТВА ИНОСТРАННЫХ КОЛОНИСТОВ (1763–1782 гг.)

З'ясовано місце Канцелярії опікунства іноземних колоністів у системі органів влади Російської імперії у 60–80-ті рр. XVIII ст. Визначено повноваження і обов'язки Канцелярії та органів і посадових осіб, які їй підпорядковувалися.

Ключові слова: Канцелярія опікунства іноземних колоністів, Катерина II, система органів управління, Російська імперія, опікунські установи.

Вьяснено место Канцелярии опекунства иностранных колонистов в системе органов власти Российской империи в 60–80-е гг. XVIII в. Определены полномочия и обязанности Канцелярии, а также органов и должностных лиц, которые ей подчинялись.

Ключевые слова: Канцелярия опекунства иностранных колонистов, Екатерина II, система органов управления, Российская империя, опекунские учреждения.

The place of the Guardianship Office of foreign colonists in system of authorities of Russian empire in 60–80-years XVIII century is found. Powers and duties of Office bodies and officials are determined.

Key words: the Guardianship Office of foreign colonists, Katherine II, the system of controls, the Russian empire, the Guardianship bodies.

Der Beitrag widmet sich der Stelle der Vormundschaftskanzlei für die ausländischen Ansiedler (Tutel-Kanzlei) im System der Verwaltungsbehörden des Russischen Reiches in den 60er-80er Jahren des 18. Jh. sowie den Kompetenzen und den Pflichten der Kanzlei und ihrer Beamten.

Schlagwörter: Vormundschaftskanzlei für die ausländischen Ansiedler, Katharina II, Verwaltungsbehörden, Russisches Reich, Fürsorgeeinrichtungen.

4 декабря 1762 г. и 22 июля 1763 г. были изданы манифесты Екатерины II, призывавшие подданных европейских государств принимать российское подданство и селиться на территории империи, создавать свои колонии. Переселенцам были обещаны значительные льготы и всемерная поддержка со стороны правительства. На приглашение откликнулись выходцы из разных стран, но больше всего при-

ехало немцев. Первые колонии были основаны под Петербургом, в Украине (Малороссии), Прибалтике (Лифляндии) и в некоторых других регионах империи. Основная масса колонистов в 1760-е гг. была поселена в Поволжье. Обязанности, связанные с организацией переселения и затем управлением колониями, были возложены на Канцелярию опекунства иностранных колонистов.

Специальных исследований об этом учреждении нет. Краткие сведения приводятся в справочных изданиях (статьи М. В. Бабич [3, с. 5; 5, с. 29–30]), работах по истории России во время правления Екатерины II [библиографический указатель: 2, с. 105], по истории колоний и политики колонизации (в частности, монографии Г. Г. Писаревского [41, с. 51–52] и И. Р. Плеве [43, с. 231–243]). Канцелярия опекунства, мало интересовавшая историков сама по себе, остается без внимания и как элемент системы органов управления Российской империи. В работах по истории колоний деятельность Канцелярии рассматривалась изолированно от деятельности других государственных учреждений, вне внутривластного контекста. Исследования, освещающие государственный строй и внутреннюю политику Российской империи в 1760–1780-е гг., как правило, только упоминают это учреждение [например: 32, с. 394; 36, с. 345] или же не сообщают о нем вообще.

Цель данной статьи – определить положение Канцелярии опекунства иностранных колонистов в административной структуре Российской империи.

Во главе государства стоял монарх, с 28 июня 1762 г. – императрица Екатерина II. Монарх обладал всей полнотой власти: издавал законы, осуществлял управление, вершил суд, распоряжался доходами казны, вел войны, поддерживал дипломатические отношения. Конечно, править сам суверен не мог: «по человечеству невозможно, чтобы государь везде сам обращался» [35, с. 240]. Верховная власть использовала помощников – «средние власти» [37, п. 18, 19], по терминологии Наказа Екатерины II Уложенной комиссии 1767 г. Полномочия этих властей основывались исключительно на прерогативе монарха, они действовали как «малые протоки, [...] чрез которые изливается власть Государева» [37, п. 20]. Выступавшие от имени монарха учреждения и должностные лица решали каждый свою задачу, поставленную перед ними верховной властью.

Ко времени вступления Екатерины II на престол большая часть органов управления была сосредоточена в центре – в Петербурге и Москве. Коллегии, канцелярии, конторы и некоторые другие централь-

ные учреждения выполняли функции отдельных ведомств. Каждый орган имел свою, обозначенную монархом, сферу ответственности, свои цель и назначение – «предмет». Например, Ревизион-коллегия контролировала расходование средств бюджета государственными учреждениями, следила, чтобы «приход с расходом был верен» [9, с. 99]. Как правило, «предметы» были закреплены законодательно, учреждения функционировали «по их уставам» [3, с. 28]. Три коллегии – Иностранных дел, Военная и Адмиралтейств – по статусу были выше остальных.

Высшим административным, судебным и контролирующим органом являлся Правительствующий Сенат. Он принимал апелляции на решения центральных и региональных учреждений, в определенных случаях контролировал их деятельность, решал вопросы, которые не относились к «предметам» отдельных ведомств, выполнял особые поручения монарха [39, с. 430–457]. Подведомственность коллегий Сенату, разграничение сфер компетенции ведомств и Сената не были четкими [39, с. 434–436].

Эта система центральных органов управления продолжала действовать и в первые годы царствования Екатерины II. До губернской реформы 1775 г. произошли только некоторые изменения. В соответствии с законом 15 декабря 1763 г. 17 центральных учреждений получили новые штаты [42, с. 350–364], роль Сената была ограничена, он был разделен на шесть департаментов – четыре в Петербурге и два в Москве, каждый из которых решал свой круг вопросов (например, четвертый департамент занимался делами армии и военного флота). Общие собрания сенаторов в Москве и Петербурге созывались только «по разногласию членов» в отдельном департаменте [9, с. 62].

До положения ключевой фигуры в центральном управлении в середине 1760-х гг. возвысился генерал-прокурор. Глава Сената, он председательствовал на заседаниях первого департамента в Петербурге, занимавшегося вопросами внутренней политики («государственными внутренними и политическими делами»), финансами, промышленностью, государственным имуществом, докладывал императрице о работе Сената. Князь А. А. Вяземский, генерал-прокурор в 1764–1792 гг., стал правой рукой Екатерины в сфере внутреннего управления.

Переложив часть своих забот по управлению на «средние власти», монарх не ограничивался только общим руководством, рассматривал и конкретные вопросы. Поток обращений к императрице лично регулировали ее секретари. Они принимали прошения от частных

лиц и официальные бумаги от учреждений, делали доклады Екатерине, выполняли ее поручения, вели ее переписку. При помощи своих секретарей, их подчиненных, других служащих императорской канцелярии и лиц, состоявших при этой канцелярии, царица разбиралась с делами (разного характера – от доставки ко двору «столовых припасов» до подготовки законопроектов), подлежащими «собственному решению Е.И.В.», в отличие от дел, отнесенных к компетенции Сената и других учреждений [3, с. 20–41].

Решения по делам, которые императрица рассматривала лично, она принимала сама, указывать монарху – единственному носителю «суверенности» – никто не имел права. Однако царица могла нуждаться в совете. Екатерина II частным образом консультировалась с отдельными лицами, собирала неформальные совещания, а в 1768 г. учредила особый совещательный орган – Совет при Высочайшем Дворе. Его членами стали, по выбору императрицы, семь человек из числа высших сановников империи.

Наряду с изменениями в структуре и функциях существовавших до воцарения Екатерины II центральных учреждений в первые годы ее правления происходило создание новых органов. Например, вместо Медицинской канцелярии указом 12 ноября 1763 г. была учреждена Медицинская коллегия (Коллегия медицинского факультета), занимавшаяся вопросами здравоохранения, медицинской науки и профессиональной подготовки медиков [9, с. 148–150; 39, с. 436].

К числу таких новых учреждений относилась и Канцелярия опекунства иностранных колонистов.

Работа над проектом указа о ее создании проводилась летом 1763 г. Екатерина II 26 июня 1763 г. послала генерал-прокурору А. И. Глебову собственноручную записку, в которой выражала желание, «чтобы сенат имел рассмотрение, не полезно ли было, если б установлены были опекунственные места для выезжающих поселян, которые имели б за них стараться, и они б на первый случай всегда б знали к кому адресоваться» [8, с. 301]. 18 июля генерал-прокурор получил от императрицы «проект манифеста и инструкцию с ремарками будущих опекунов» [8, с. 303].

Указ о создании Канцелярии опекунства иностранных колонистов датирован 22 июля 1763 г. Этот указ был издан в один день с Манифестом о предоставлении льгот переселенцам, который Канцелярия опекунства должна была выполнять. Канцелярия, находившаяся в Петербурге, должна была решать вопросы, связанные с расселением колонистов на территории империи («дабы приходящие на

поселение в Россию иностранные не могли долговременно быть без определения по их желаниям и в прочем, что до их порядочного пребывания принадлежит»). Президентом Канцелярии был назначен граф Г. Г. Орлов, невенчаный супруг императрицы, сохранивший свои должности и место в Совете при Высочайшем Дворе и после личного разрыва с Екатериной летом 1772 г. Политический вес руководителя повышал значение Канцелярии опекунства. Г. Г. Орлов возглавлял Канцелярию опекунства до 1769 г. [23, с. 55].

Одновременно с указом об учреждении Канцелярии опекунства для нее была издана Инструкция. Еще раз определялась цель деятельности Канцелярии: «главный предмет» – обеспечить, чтобы переселенцы в России «никакому изнурению или тягости подвергнуты не были», как можно быстрее получили «определение и удовольствие», «и тем прочие [потенциальные колонисты] поощрены [к переселению], а не отвращены были». В Инструкции перечислялись задачи, решение которых позволяло достичь эту цель: организовать размещение новоприбывших иммигрантов в Петербурге (для чего Канцелярии выделялось здание на Мойке), проследить, чтобы губернаторы приграничных губерний позаботились о том же на своей территории, составить планы земель, отведенных под поселение колонистов, провести оценку имущества, которое ввозилось переселенцами в Россию (это было необходимо, чтобы, во-первых, взыскать пошлину в том случае, если стоимость товаров превышала 300 руб., во-вторых, получить возможность выяснить, что колонист приобрел за время проживания в империи – если он принимал решение эмигрировать, в казну отходила часть его капиталов), предоставить колонистам «вспоможение» инвентарем, семенами, скотом, ремесленникам в городах – жильем, инструментами, материалами [31, п. 1, 2, 4–7].

В Инструкции 22 июля 1763 г. оговаривалось, что полномочия Канцелярии распространялись только на тех иностранцев, которые приезжали в Российскую империю на постоянное жительство [31, п. 3].

Перечень обязанностей и полномочий Канцелярии опекунства, содержащийся в Инструкции 22 июля 1763 г., не был исчерпывающим. Один из пунктов Инструкции касался ситуаций, не предусмотренных этим законом или законодательством вообще – в таких случаях Канцелярии следовало испрашивать разъяснения у царицы [31, п. 10].

В Инструкции также обозначалось место Канцелярии опекунства в системе органов управления Российской империи – по статусу она была равна другим центральным учреждениям («власть и преимущество равное против прочих [...] Государственных Коллегиев»).

Недостаточно ясный для созданных до 1762 г. центральных учреждений вопрос об отношениях с Сенатом применительно к Канцелярии опекунства был решен со всей определенностью: Канцелярия была подотчетна только императрице. К Сенату следовало обращаться «в случае каких-либо вспоможений», «для ведома» отправлять копии собственных распоряжений, а также адресованных Канцелярии указов императрицы и сведения о ходе колонизации. Кроме того, предписывалось предоставлять данные о расходах в Ревизион-коллегию [31, п. 9–11]. Комментируя это положение закона, М. Шпилевской отмечал: «Таким образом, Канцелярия опекунства иностранных приобрела значение как бы собственной Ея Императорского Величества канцелярии, стоявшей вне всякого контроля и зависимости от остальных государственных учреждений и ответственной перед одной Императрицей» [46, с. 95].

Следует отметить, что при подготовке законопроекта о создании опекунского ведомства обсуждался вопрос о придании ей статуса учреждения в структуре Сената. Такими учреждениями при Сенате являлись Герольдмейстерская и Рекетмейстерская конторы, Тайная (с 1762 г.) и Межевая (с 1765 г.) экспедиции. В записке, написанной неизвестным автором, вероятно, в 1763 г. и сохранившейся среди бумаг Екатерины II, предлагалось «учредить канцелярию или контору выходцев под ведением правительствующего сената» [8, с. 302].

Норма о подчинении императрице ставила Канцелярию опекунства в особое положение среди центральных учреждений. Кроме Канцелярии, еще пять ведомств могли обращаться к царице непосредственно: три «статские» коллегии (Военная, Иностранных дел и Адмиралтейств), Медицинская коллегия и Камер-коллегия. Доклады остальных ведомств попадали к императрице после их рассмотрения в Сенате [39, с. 444].

Решая вопросы, связанные с организацией переселения колонистов, Канцелярия опекунства в 1760-е гг. активно взаимодействовала с Сенатом – получала от него распоряжения [43, с. 120], добивалась утверждения некоторых своих решений, обращалась за содействием. В частности, по предложению Канцелярии опекунства Сенат поручил губернским канцеляриям осуществлять отвод земли для колонистов, их поселение, выделение денег на приобретение хозяйственно-

го инвентаря и строительных материалов, контролировать расходование этих средств [43, с. 108].

Закон 31 января 1767 г. предписывал Канцелярии не посылать счета в Ревизион-коллегию, о расходах сообщать императрице лично («понеже в заведении колоний менее нужен канцелярский обряд, нежели скорое исполнение поручаемого Нами оной Канцелярии предписанного предмета») [26, с. 31].

С начала 1770-х гг. статус Канцелярии понижается. Из подчинения императрице Канцелярия передается в подчинение Сенату [4, с. 5], в 1775–1782 гг. президентом Канцелярии являлся генерал-прокурор Сената кн. А. А. Вяземский. Закон 19 сентября 1776 г. требовал, чтобы счета Канцелярии снова отсылались в Ревизион-коллегию [30, с. 416].

Распоряжения Канцелярии опекунства, как и других центральных учреждений, на местах исполняли губернские и провинциальные администрации. В начале правления Екатерины II империя делилась на 16 губерний, 34 провинции, 165 уездов и 13 пригородков [42, с. 352]. В 1764–1774 гг. были образованы еще 7 губерний, в губерниях, существовавших до 1764 г., в последующие десять лет появились новые уезды и города с воеводским управлением [42, с. 368].

Уездный (городовой) воевода подчинялся провинциальному воеводе, который, в свою очередь, был подчиненным губернатора. На деле воеводы зачастую отправляли донесения в обход губернских властей в Сенат и так же напрямую получали от него указания [7, с. 71]. Губернаторов назначал монарх, воевод – Сенат [7, с. 73].

Наставление губернаторам 21 апреля 1764 г. существенно повышало их роль в управлении. В пределах своей губернии губернатор замещал монарха, становился его «поверенным» и как таковой получал всю полноту власти («глава и хозяин всей врученной в смотрение его губернии»). Ему подчинялись все учреждения и должностные лица («как например: таможни, магистраты, пограничные комиссии, полиции и ямские правления»), он командовал размещенными в городах и селениях гарнизонами, командиры полевых войск были обязаны «чинить» ему «вспоможение», а в чрезвычайных случаях – выполнять его приказы [38, с. 38–43].

Как и губернатор на территории своей губернии, воевода в пределах провинции или уезда, согласно Наказу воеводам 1728 г., отвечал за все: «охранение безопасности от преступных элементов, меры противопожарные, санитарную полицию, надзор за мерами и весами,

полицию нравов, охранение веры, а главное – неуклонное соби́рание казенных сборов и отправления правосудия» [19, с. 86].

«В точной губернаторской дирекции» находились губернские канцелярии. Губернатор по отношению к губернской канцелярии действовал как президент коллегии и в то же время контролировал ее деятельность, согласно Наставлению губернаторам 1764 г. мог принимать решения самостоятельно, без канцелярии [7, с. 66–67]. Воеводы провинций возглавляли провинциальные канцелярии, воеводы уездов – уездные, воеводы пригородков – канцелярии пригородков. В 1763 г. при губернских канцеляриях были сформированы воинские команды («для содействия приказов в исполнение») [7, с. 69].

Согласно Наставлению 1764 г. губернаторы находились «под ведением» монарха и Сената. В то же время сохранили действие нормы, которыми «предписывалось отвечать на указы коллегий, не обращаться помимо их к Сенату по делам, которые от них зависят, посылать им разные ведомости и пр.» [7, с. 125]. К середине 70-х гг. XVIII в. городские канцелярии ежегодно отправляли в центральные учреждения около 1700 различных служебных документов, в том числе несколько видов отчетов и ведомостей. В 1775 г. Сенат сократил перечень обязательных донесений с 1700 до 430 (по другим данным, до 259) [42, с. 369].

На особом положении находились некоторые окраинные регионы, в частности, Прибалтика и Левобережная Украина.

Прибалтийские губернии – Рижская (Лифляндская) и Ревельская (Эстляндская) в 1762–1792 гг. управлялись генерал-губернатором графом Ю. Ю. Броуном. Они сохраняли «собственную форму управления, общественную структуру, религию и язык» [36, с. 31]. Действовали ландтаги – дворянские собрания, избиравшие постоянные органы (Дворянский конвент в Лифляндии и Дворянский комитет в Эстляндии), коллегии ландратов, сословные суды, магистраты и ра-туши в городах [21, с. 148–149].

Территория гетманской Украины (как регион империи – Малороссия) с ноября 1764 г. «за неимением ныне гетмана» передавалась под управление Малороссийской коллегии в Глухове и генерал-губернатора Малороссии графа П. А. Румянцева. Генерал-губернатор соединял полномочия командующего войсками, президента Малороссийской коллегии и губернатора (в целях «содержания в народе доброго порядка, общей безопасности и исполнения законов», согласно указу 10 ноября 1764 г., должен был «поступать с властью губернаторскою, то есть как особливо поверенный от Ее Император-

ского Величества в отсутственном месте» [44, с. 674]). От Екатерины II в ноябре 1764 г. Румянцев получил особую Инструкцию, содержащую в целом те же положения, что и Наставление губернаторам 1764 г. [42, с. 391]. В 1779 г. при генерал-губернаторе П. А. Румянцеве ему в помощь был назначен губернатор А. С. Милорадович [34, с. 185]. Как и при гетманах, Левобережная Украина делилась на полки, состоявшие из сотен. Сотники подчинялись полковникам.

Для колонистов власти регионов являлись непосредственными попечителями.

В Поволжье колонии создавались на территории Астраханской губернии. Ее составляли одна провинция и четыре города с уездами (Астрахань, Саратов, Царицын, Кизляр) [18, с. 124]. Уезды управлялись городовыми воеводами и городовыми воеводскими канцеляриями. Колонисты подчинялись Саратовской воеводской канцелярии, которой было поручено «главное над колонистами смотрение» [41, с. 195]. Кроме Саратовской воеводской канцелярии, Канцелярия опекунства давала поручения также и губернским властям. В частности, 1 марта 1764 г. Канцелярия опекунства издала указ Астраханской губернской канцелярии о порядке выдачи денег для колонистов.

Особое положение в Поволжье занимала Сарепта. В соответствии с Жалованной грамотой Евангелическому Братству 27 марта 1767 г. основанная Братством под Царицыном колония Сарепта находилась под «надзиранием» Астраханского губернатора – «избранного самими ими [колонистами] опекуна». Сарепте грамотой предоставлялось право самоуправления, никакие гражданские и военные власти вмешиваться в ее «внутреннюю юрисдикцию» не могли. Принимая свои внутренние правила, колонисты Сарепты должны были «наперед давать знать» Канцелярии опекунства, которая сообщала об этих нормах Астраханскому губернатору [22, п. 3].

Указ Екатерины II генерал-губернатору Ю. Ю. Броуну 10 мая 1766 г. поручал ему курировать основание колоний в Лифляндии на мызах Гиршенгоф и Гельфрейхсгоф: «Мы нашли определить оные обе мызы под поселение колонистам нововыезжим из Немецкой земли, а распоряжение в том и поселение поручаем, под главною вашею дирекциею, Нашему генерал-директору экономии Лифляндской Штакельбергу» [24, с. 53].

В соответствии с указом 22 мая 1766 г. немецкая колония Белые Вежи под Черниговом переходила в «распоряжение и попечение» генерал-губернатора Малороссии П. А. Румянцева [28, с. 55]. От генерал-губернатора беловежские колонисты получили норма-

тивный документ о внутренних порядках в колонии [20, с. 10]. По закону 17 ноября 1767 г. в составе Малороссийской коллегии предписывалось учредить особую экспедицию «для надзирания над вышедшими чрез Киев и поселившимися там колонистами» [16, с. 391–392]. Белые Вежи располагались на территории Ивангородской сотни Нежинского полка. Среди служебных документов П. А. Румянцева сохранились выданные им в 1767 г. в связи с основанием Бело-вежской колонии распоряжения учреждениям и должностным лицам Нежинского полка [20, с. 10–11] и соседнего Прилукского полка, в частности, ордер Прилукской полковой канцелярии, касавшийся разрешения конфликтов между колонистами и украинским населением [40, с. 262].

Население колонии Рибенсдорф, расположенной вблизи г. Острогожска, было вверено попечению администрации Острогожской провинции. Эта провинция являлась частью Слободско-Украинской губернии, созданной в 1764–1765 гг. на основе пяти слободских казачьих полков [17, с. 252–253; 18, с. 119]. Сотни, на которые ранее делились полки, были преобразованы в комиссарства [17, с. 252–253]. Колония Рибенсдорф (Рыбное, Рыбалчин (?)) находилась на территории Острогожского комиссарства Острогожской провинции [6, с. 553]. Переселенцы, происходившие из деревни Зульцфельд в графстве Равенсбург (Баден), прибыли в Острогожскую провинцию через Москву, Тулу и Воронеж в 1765 г. [11, с. 271], зиму этого года провели в Острогожске, «в 1766 г. весной правительство построило им избы в семи верстах от Острогожска» [1, с. 72–73; 11, с. 271].

Служебная переписка, посвященная выбору названия для поселения колонистов вблизи Острогожска, позволяет представить, как действовала административная вертикаль, связывавшая служащих низшего ранга с главой государства. Товарищ (заместитель) воеводы Острогожской провинции секунд-майор И. Лисаневич, отвечавший за расселение колонистов, подал рапорт губернатору Слободско-Украинской губернии Е. Щербинину с просьбой дать название поселению. Ответ был получен Острогожской провинциальной канцелярией 12 сентября 1766 г. – сообщалось, что «по указу Ее Императорского Величества в слободской украинской губернской канцелярии определено тому поселению название иметь Рибенсдорф». Острогожская провинциальная канцелярия, в свою очередь, довела это решение до сведения комиссарских правлений [45].

В 1779 г. Острогожск вошел в состав Воронежской губернии.

Губернаторам и воеводам с их канцеляриями, являвшимися в регионах единственными исполнителями решений всех центральных

ведомств, было сложно справиться со своими всеобъемлющими обязанностями. Чтобы решить определенную задачу, оказавшуюся непосильной для местной администрации, центральные учреждения направляли на места своих представителей, наделенных особыми полномочиями и действовавших независимо от губернских, провинциальных и уездных властей. «Все эти многочисленные и, по большей части, на короткое время появлявшиеся на местах офицеры и чиновники [...] являлись или для того, чтобы исполнить особое поручение правительства [...], или чтобы воздействовать на областных правителей и побуждать их к исполнению их прямых обязанностей, или же, наконец, для того, чтобы нести часть обязанностей постоянных областных учреждений, с которыми те не могли справиться» [17, с. 84].

Канцелярия опекунства также назначала в колонии своих представителей: «под руководством Канцелярии опекунства производилось первоначальное водворение иностранцев [...] через особых комиссаров, на которых лежали, следовательно, обязанности главного местного управления [33, с. 15–16]. Должности комиссаров имелись в штате также и других ведомств. Например, Главной Соляной конторе подчинялись Псковское, Олонецкое, Архангелогородское, Самарское и Оренбургское комиссарства [42, с. 358].

30 апреля 1764 г. царица утвердила доклад президента Канцелярии опекунства «Об определении Комиссара в Ораниенбаум для приема и содержания иностранцев, приезжающих водяным путем через Кронштадт, для поселения в России». На основании этого закона «иностранец» Адам Ассен Дельфт в качестве комиссара Канцелярии обеспечивал прибывших переселенцев временным жильем, выдавал деньги на питание, осуществлял «наблюдение пристойного порядка, дабы междоусобных и с тамошними жителями нечаянных никаких ссор или наглости происходить не могло» [15, с. 731–732]. По закону 28 апреля 1766 г. комиссар в Ораниенбауме имел свой управленческий аппарат: помощника, канцеляриста, подканцеляриста и двух копиистов [13, с. 101]. С 1766 г. Канцелярию в Ораниенбауме представлял титулярный советник Иван Кульберг [43, с. 105].

Очевидно, подобный же статус имел Иван Райс (Рейс), представлявший Канцелярию в Саратове до создания Конторы, вместе с надзирателями над межевщиками и воеводской канцелярией обязанный руководить колонистами [43, с. 118, 232]. В декабре 1763 г. Райс прибыл в Саратов [43, с. 109]. От Канцелярии опекунства он получил указ «об отправлении коллежского асессора И. Рейса для поселения

колонистов в Саратов с инструкцией». Кроме Райса, колонии Поволжья подчинялись надзирателям над межевщиками, которым законом 19 марта 1764 г. было предписано «опекунами иностранных на некоторое время быть» [14, с. 648].

В служебной переписке малороссийского генерал-губернатора в сентябре 1767 г. упоминается руководивший беловежскими колонистами комиссар – майор граф Капуани [40, с. 262].

В Москве Канцелярию опекунства представлял комиссионер Камер-коллегии экзекутор Тихменев, по закону 28 апреля 1766 г. при нем состояли подканцелярист, копиист и два солдата [13, с. 101].

Для исполнения своих функций за пределами центра ведомства, наряду с привлечением губернаторов, воевод и комиссаров, использовали также еще один способ – создавали в регионах свои местные отделения.

Указами 28 и 30 апреля 1766 г. императрица учредила в Саратове филиал Канцелярии опекунства – Контору Канцелярии опекунства иностранных [12, с. 669]. Это решение соответствовало существовавшей административной практике. Большинство коллегий и канцелярий в Москве имели конторы в Петербурге, и наоборот, петербургским ведомствам подчинялись московские конторы [42, с. 351–352], Главной Соляной конторе в Москве подчинялись Петербургская, Низовая, Нижегородская и Сибирская Соляные конторы [42, с. 355, 358].

Контора Канцелярии опекунства иностранных создавалась «с равным преимуществом против прочих Коллежских Контор», т. е. по статусу и роли была равна филиалам других центральных учреждений. С образованием Конторы Саратовская провинциальная канцелярия теряла свои полномочия по управлению колониями, ее функции в этой сфере ограничивались тем, что вместе с ней Контора должна была разбирать споры и тяжбы между колонистами и их соседями («между Российскими и чужестранцами») [12, с. 669, примечание].

Заданием Конторы являлось «управлять всеми колонистами без изъятия, и всякие распорядки и главное надзирание иметь во всех селениях» [41, с. 195]. Контора исполняла свои обязанности по управлению колониями под строгим контролем со стороны Канцелярии опекунства: принимала свои решения на основе распоряжений Канцелярии, регулярно отправляла в Петербург несколько видов отчетной документации [43, с. 245, 252]. Тщательно проверялось расходование выделенных Конторе средств [43, с. 253].

В 1774–1776 гг. Канцелярия несколько расширила право Конторы на самостоятельные действия. Было разрешено налагать на колони-

стов наказания, утверждать в должности выборных сельских начальников, переводить колонистов из категории «неспособных» (к ведению хозяйства) в категорию «способных», давать отпуск служащим Конторы по ее усмотрению [43, с. 252, 253].

Контора располагала собственной военной силой – ей подчинялись две сотни донских казаков и полк фузилёров. При необходимости она обращалась за содействием к командованию частей, охранявших границы провинции от нападений кочевников [43, с. 252].

В 1768 г. Контора подготовила временный свод правил для поволжских колонистов, в следующем году Канцелярия утвердила этот документ [43, с. 239].

В том же году по ходатайству Конторы Канцелярия опекунства решила принять на службу в Поволжье окружных комиссаров – для «особливого за колонистами присмотра» [17, с. 116–117; 41, с. 195–197; 43, с. 235]. Окружные комиссары стали промежуточной инстанцией между колонистами и Конторой в Саратове. Комиссаров утверждала в должности и увольняла сама Канцелярия [43, с. 245–246].

По своим функциям и назначению Канцелярия опекунства иностранных поселенцев была близка к ведомствам, управлявшим другими категориями населения. В частности, население дворцовых вотчин (дворцовые крестьяне, принадлежавшие монарху лично и его семье) подчинялось Главной дворцовой канцелярии (1724–1786 гг.). До 1746 г. это учреждение находилось в Москве, а в Петербурге, Казани и Воронеже действовали ее конторы. С 1746 г. Главная дворцовая канцелярия находилась в Петербурге, в Москве ее отделением являлась Московская дворцовая контора [10, с. 174].

После издания Учреждения для управления губерний 7 ноября 1775 г. в Российской империи начинается административная реформа. Рассчитывая укрепить государственную власть, царица перенесла центры принятия решений в большинстве отраслей управления из столиц в регионы. Были созданы новые губернии и уезды, провинции ликвидированы. Губернские администрации были увеличены, в их составе появились новые учреждения и должностные лица. Несколько губерний объединялись под властью наместника, осуществлявшего управление от имени монарха. Соответственно, происходила ликвидация центральных ведомств, полномочия которых были переданы на места. К концу правления Екатерины II оставалось только несколько центральных учреждений, в частности, Военная, Иностранных дел, Адмиралтейств и Медицинская коллегии.

По закону 26 октября 1781 г. Беловежские поселения должны были состоять «под надзиранием» губернских учреждений, управлявших государственными крестьянами [25, п. 10].

По закону 20 апреля 1782 г. Канцелярия опекунства и ее Контора в Саратове были ликвидированы – в связи с изданием Учреждения о губерниях и «по приведении к окончанию дел в Канцелярии опекунства иностранных». Закон содержал распоряжения о порядке взыскания с колонистов казенных долгов, дела Канцелярии и Конторы передавались в архив, колонии Поволжья поступали «в ведение» Саратовских губернских органов управления, которым подчинялась государственная деревня [27, с. 491–492].

Таким образом, для проведения колонизации и управления колониями в 1760–1770-е гг. использовались существовавшие тогда в Российской империи административные модели и практики, не было принципиальных новшеств и особенностей, которые бы отличали управлявшие колониями органы от других государственных учреждений. Решение вопросов, связанных с колонизацией, было возложено на особое ведомство, равное по статусу другим центральным органам власти. На местах распоряжения Канцелярии опекунства иностранных выполняли администрации губерний и провинций, особые уполномоченные Канцелярией должностные лица и – в Поволжье – ее филиал. Занимавшееся делами колоний ведомство было ликвидировано вместе с большинством других столичных учреждений в ходе административной реформы, направленной на децентрализацию государственного управления.

Библиографические ссылки

1. Адлер Б. Ф. Рибенсдорф [Текст] / Б. Ф. Адлер // Русский антропологический журнал. – 1904. – № 3, 4. – С. 67–93.
2. Бабич М. В. Государственные учреждения России XVIII в. [Текст] / М. В. Бабич. – М., 1999.
3. Бабич М. В. Из истории государственных учреждений XVIII в.: Кабинет императорского величества [Текст] / М. В. Бабич // Вестник МГУ. – Серия 8. История. – 1998. – № 6. – С. 20–41.
4. Бабич М. В. Канцелярия опекунства иностранных [Текст] / М. В. Бабич // Большая Российская Энциклопедия: в 30 т. – Т. 13. – М., 2008. – С. 5.
5. Бабич М. В. Канцелярия опекунства иностранных [Текст] / М. В. Бабич // Немцы России: энциклопедия: в 4 т. – Т. 2. – М., 2004. – С. 29–30.
6. Багалей Д. И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства [Текст] / Д. И. Багалей. – М., 1887.

7. Блинов И. Губернаторы: историко-юридический очерк [Текст] / И. Блинов. – СПб., 1905.

8. Бумаги Екатерины II, хранящиеся в Государственном архиве министерства иностранных дел [Текст] // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1871. – Т. 7.

9. Вицин А. Краткий очерк правления в России от Петра Великого до издания Общего учреждения министерств [Текст] / А. Вицин. – Казань, 1855.

10. Волков С. И. Крестьяне дворцовых владений Подмосковья в середине XVIII в. [Текст] / С. И. Волков – М., 1959.

11. Второв Н. О заселении Воронежской губернии [Текст] / Н. Второв // Воронежская беседа на 1861-й год. – СПб., 1861. – С. 246–272.

12. Высочайше утвержденный доклад Сената «О прибавке к имеющимся ныне при Канцелярии опекунства иностранных членам и канцелярским служителям еще некоторых по приложенному расписанию, и об учреждении в Саратове для колонистов особой Конторы», 28 апреля 1766 г. [Текст] // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 17. – С. 669. – Далее: ПСЗРИ.

13. Высочайше утвержденный доклад Сената «О прибавке к имеющимся ныне при Канцелярии опекунства иностранных членам и канцелярским служителям еще некоторых по приложенному расписанию, и об учреждении в Саратове для колонистов особой Конторы», 28 апреля 1766 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 44. – Ч. 2. – С. 98–101.

14. Высочайше утвержденный доклад Сената «О размежевании земель, назначенных под поселения выезжающих иностранцев», 19 марта 1764 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 648–655.

15. Высочайше утвержденный доклад Президента Канцелярии опекунства иностранных «Об определении Комиссара в Ораниенбаум для приема и содержания иностранцев, приезжающих водным путем чрез Кронштадт для поселения в России», 30 апреля 1764 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 731–732.

16. Высочайше утвержденный доклад Президента Канцелярии опекунства иностранных «Об учреждении при Малороссийской коллегии для надзора над вышедшими чрез Киев и поселившимися там колонистами особой экспедиции и об ассигновании на поселение их суммы», 17 ноября 1767 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 18. – С. 391–392.

17. Готье Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II [Текст] / Ю. В. Готье. – М.; Л., 1941. – Т. 2.

18. Готье Ю. В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II [Текст] / Ю. В. Готье. – М., 1913. – Т. 1.

19. Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) [Текст] / В. Григорьев. – СПб., 1910.

20. Дятлов В. А. Беловежские немецкие колонии и их роль в заселении Причерноморья и Приазовья (конец XVIII – первая половина XIX в.)

[Текст] / В. А. Дятлов // Немцы Приазовья и Причерноморья: История и современность (к 200-летию переселения). – Донецк, 2003. – С. 9–16.

21. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России [Текст] / Н. П. Ерошкин. – М., 2008.

22. Жалованная грамота Сарептскому Евангелическому обществу Аугсбургского исповедания, 27 марта 1767 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 18. – С. 61–66.

23. Знаменитые россияне XVIII–XIX веков. Биографии и портреты (По изданию великого князя Николая Михайловича «Русские портреты XVIII–XIX столетий») [Текст]. – СПб., 1996.

24. Именной [указ], данный Генерал-Губернатору Броуну «Об отдалении находящихся в Лифляндии двух мыз Гиршенгоф и Гельфрейсгоф под поселение выехавших в Россию иностранцев», 10 мая 1766 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 17. – С. 686–687.

25. Именной [указ], данный Генерал-Фельдмаршалу и Малороссийскому Генерал-Губернатору графу Румянцеву-Задунайскому «О порядке выбора в Киевской, Черниговской и Новгородской-Северской Губерниях в дворянские заседатели, предводители и уездные судьи [...]», 26 октября 1781 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 295–297.

26. Именной [указ], данный Канцелярии Опекунства иностранных «О непосылании счетов из оной Канцелярии в Ревизион-коллегию и о представлении ежегодно рапортов о издержанных суммах Ее Императорскому Величеству», 31 января 1767 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 18. – С. 30–31.

27. Именной [указ], данный Сенату «О упразднении Канцелярии опекунства иностранных и Канторы ее и о распоряжении относительно дел, бывших в ведомстве сих мест и казенных разысканий», 20 апреля 1782 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 21. – С. 491–492.

28. Именной [указ], данный Сенату «Об отдалении имеющейся в Ивангородской сотне Беловежской степи со всеми угодьями в ведомство Малороссийского Генерал-Губернатора для поселения на ней колонистов», 22 мая 1766 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 17. – С. 701–702.

29. Именной [указ], данный Сенату «Об учреждении Канцелярии опекунства иностранных колонистов», 22 июля 1763 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 312–313.

30. Именной [указ], объявленный Генерал-Прокурором Канцелярии опекунства иностранных «Об отсылке счетов оной Канцелярии для ревизии в Ревизион-коллегию», 19 сентября 1776 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 20. – С. 416.

31. Инструкция Канцелярии опекунства иностранных «Об обязанностях ее при выходе в Россию и поселении иностранцев», 22 июля 1763 г. [Текст] // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 16. – С. 316–318.

32. *Каменский А. Б.* От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) [Текст] / А. Б. Каменский. – М., 1999.

33. *Клаус А.* Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России [Текст] / А. Клаус. – СПб., 1869. – Вып. 1.

34. *Когут З.* Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830 [Текст] / З. Когут. – К., 1996.

35. *Латкин В. Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.) [Текст] / В. Н. Латкин. – М., 2004.

36. *Мадариага И. де.* Екатерина Великая и ее эпоха [Текст] / И. де Мадариага. – М., 2006.

37. Наказ Императрицы Екатерины II, данный комиссии о составлении проекта нового уложения, 30 июля 1767 г. [Текст] // Ермашов Д. В. У истоков российского консерватизма : Н. М. Карамзин : Учебное пособие / Д. В. Ермашов, А. А. Ширинянц. – М., 1999. – С. 137–191.

38. Наставление губернаторам, 21 апреля 1764 г. [Текст] // Дворянская империя XVIII века (основные законодательные акты) : сборник документов. – М., 1960. – С. 38–43.

39. *Нольде А. Э.* Правительствующий Сенат в царствование Екатерины Второй / А. Э. Нольде, М. А. Полиевктов, Н. Д. Чечулин [Текст] // История Правительствующего Сената за двести лет. 1711–1911 гг. – СПб., 1911. – Т. 2. – С. 329–691.

40. Ордер полковой Прилуцкой канцелярии, 1 сентября 1767 г. [Текст] // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1865. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 262.

41. *Писаревский Г. Г.* Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в. (По неизданным архивным документам) [Текст] / Г. Г. Писаревский. – М., 1909.

42. *Писарькова Л. Ф.* Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы [Текст] / Л. Ф. Писарькова. – М., 2007.

43. *Плеве И. Р.* Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века [Текст] / И. Р. Плеве. – М., 1998.

44. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі [Текст] / О. І. Рігельман. – К., 1994.

45. Указ Ее Императорского Величества Самодержицы Всероссийской из Слободской украинской губернской канцелярии в острогожскую провинциальную канцелярию, 1766 г. // Центральный государственный архив Украины. – Ф. 1807 : Острогожская провинциальная канцелярия, оп. 1, д. 287, л. 2.

46. *Шпилевской М.* Политика народонаселения в царствование Екатерины II [Текст] / М. Шпилевской. – Одесса, б.г.

47. *Bartlett R. P.* Human Capital. The Settlement of Foreigners in Russia. 1762–1804 [Текст] / R. P. Bartlett. – Cambridge, 1979.

УДК 94:664 (477) – 054/62

А. А. Задерейчук

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского

ПИЩЕВАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ ФАЛЬЦ-ФЕЙНОВ

Розглянуто харчові промислові підприємства, які належали родині Фальц-Фейнів. Проаналізовано дані про їхню роботу. Вперше зібрано відомості про діяльність консервного підприємства в м. Одесі.

Ключові слова: Фальц-Фейни, промисловість, виставки, консерви, нові технології.

Рассмотрены предприятия пищевой промышленности, которые принадлежали семье Фальц-Фейнов. Сделан анализ их работы. Впервые собраны сведения о деятельности консервного предприятия г. Одессы.

Ключевые слова: Фальц-Фейны, промышленность, выставки, консервы, новые технологии.

The Falz-Feins' food industrial enterprises are considered. The information about their work is analyzed. For the first time data on activity of the canning enterprise of Odessa are collected.

Key words: The Falz-Feins, the industry, exhibitions, the canned food, new technologists.

Es wird die Arbeit der Nahrungsmittelbetriebe untersucht, die im Besitz der Familie Falz-Fein waren. Im Mittelpunkt des Beitrags steht deren Konservenfabrik in Odessa.

Schlagwörter: Familie Falz-Fein, Industrie, Ausstellungen, Konserven, neue Technologien.

В современных условиях стало актуальным изучение биографий общественных деятелей, семей, о которых было принято умалчивать в советское время. Одним из таких родов являются Фальц-Фейны. Прибыв на территорию Российской империи с желанием работать, за сто лет своего проживания они создали хорошо отлаженную сельскохозяйственную империю и получили звание «королей овцеводства».

Одним из важных направлений в деятельности Фальц-Фейнов были перерабатывающие предприятия, но они имели вспомогатель-

ный характер. Крупным и самостоятельным предприятием стала консервная фабрика в Одессе. Поэтому представляет интерес изучение предприятий, работа которых была направлена на производство пищевых продуктов. В исследовании данной проблемы мы выделили следующие задачи: выявление предприятий, собственниками которых были Фальц-Фейны; определение времени, места и условий работы предприятий; а также, по-возможности, оценка их деятельности.

Исследований, посвященных изучению деятельности Фальц-Фейнов как промышленников до сих пор не было. Исключением могла бы стать работа Э. Г. Плесской-Зебольд, посвященная одесским немцам [12]. Однако, несмотря на то, что в дореволюционный период консервная фабрика Фальц-Фейнов в Одессе была известна не только на территории Российской империи, но и за ее пределами, Э. Г. Плесская-Зебольд лишь упоминает о ее существовании и приводит адрес, по которому находилось это предприятие. Среднее число работающих на ней позволяет предположить, что предприятие имело немалые прибыли.

Адрес-календари Одесского градоначальства, путеводители по городам, а также «Списки фабрик и заводов Российской империи» дали возможность обнаружить наличие недвижимости у Фальц-Фейнов в городах Юга Украины, в том числе и предприятий, что позволило дать общую характеристику этим предприятиям, определить их местонахождение, приблизительное время существования, точный адрес, перечень выпускаемой продукции и т.д. Для изучения Одесской фабрики консервов достаточно информативным оказался такой вид иллюстративных источников, как реклама предприятия. В частности, анализ этих листовок позволил проанализировать этапы существования предприятия, оценить престиж фабрики на всероссийском и международном рынках, проследить объемы производства и т.д.

С момента переселения в Российскую империю главным видом хозяйственной деятельности в имениях Фальц-Фейнов было овцеводство. Однако постепенно с изменением положения в сельском хозяйстве они стали переходить на земледелие. Активно занявшись земледелием, Фальц-Фейны столкнулись с необходимостью переработки сельскохозяйственной продукции, и, прежде всего, помола зерна. Для этого они открывали в своих экономиях мукомольные предприятия, паровые и ветряные мельницы, а один из членов рода имел даже собственную хлебопекарню.

Так, А. И. Фальц-Фейн являлся владельцем мукомольного предприятия в экономии Гавриловка Херсонского уезда. Достоверно из-

вестно о его функционировании уже в 1896 г. [18]. Рабочие на предприятии работали в одну смену в течение 8 часов. Число их варьировалось от 1 до 5 человек. Заработная плата 1 рабочего мужчины составляла около 50 коп. в день. Сумма заработной платы зависела от количества рабочих дней. Например, в 1896 г. производство муки велось только лишь в течение 12 дней, в результате чего 5 рабочих получили жалование на общую сумму в 30 руб. Предприятие осуществляло помол зерна посредством парового локомобиля из собственных экономий А. И. Фальц-Фейна. Сумма производства в рублях в 1896 г. составила 240 руб., через два года она увеличилась в 2,5 раза [10]. Время закрытия этого мукомольного предприятия неизвестно. Возможно, именно это учреждение поставляло муку в хлебопекарню в г. Николаеве, которой также владел А. И. Фальц-Фейн. О ней известно немного. В 1905 г. хлебопекарня уже числилась в адрес-книге фабрично-заводской промышленности всей России. Известно, что на ней работало 11 человек [2].

Кроме Гавриловской экономии, мельницы открывались и в других имениях Фальц-Фейнов. Они были двух видов: ветряные и паровые. Работу последних обеспечивали самые современные двигатели, приобретаемые у ведущих фирм-производителей, таких как «Рустон-Проктор», «Ланц» и др.

Известно о существовании ветряных мельниц в крупных имениях Софьи Богдановны и Фридриха Эдуардовича Фальц-Фейнов [13]. В имении Успенка С. Б. Фальц-Фейн было устроено две ветряных мельницы, одна из которых предназначалась для помола кукурузы [6]. В имении Ф. Э. Фальц-Фейна Аскания-Нова также действовала паровая мельница. Под нее было отведено специальное кирпичное двухэтажное помещение с дверным и оконным проемами [8].

В 1890 г. С. Б. Фальц-Фейн, согласно утвержденному соответствующими инстанциями проекту, устроила паровую мельницу в деревне Чирик Перекопского уезда [4]. Кроме того, она являлась собственницей паровой мельницы в деревне Кохиновка Александровского уезда Херсонской губернии. Известно, что на этом предприятии работало 5 человек. По свидетельству В. Э. Фальц-Фейна, паровая мельница была устроена в имении Преображенка [19].

Из небольших пищевых предприятий, обсуживавших в основном личные нужды хозяина, были выявлены коптильня и маслобойня в имении Ф. Э. Фальц-Фейна Аскания-Нова. Коптильня находилась в специально построенном в 1893 г. кирпичном здании. Имела соответствующее внутреннее оборудование и использовалась для копче-

ния жиров. Маслобойня также располагалась в кирпичном здании, крытом наполовину железом, наполовину черепицей. Известно также о наличии маслобойни в имениях С. Б. Фальц-Фейн.

Самым крупным и известным предприятием семьи Фальц-Фейнов стала консервная фабрика в Одессе. Она принадлежала активной и энергичной женщине – Софье Богдановне Фальц-Фейн. Фабрика консервов была основана в 1891 году. Предприятие было маркировано Департаментом Торговли и мануфактур под № 27233. Она называлась Рыбно-консервная фабрика Ю. Л. Бейля и располагалась в Одессе по адресу ул. Средняя, дом 2. Фабрика имела свой телефон и почтовый адрес. Судя по рекламе к 1899 г., это было уже достаточно крупное заведение по изготовлению более 100 сортов консервов высшего качества. Фабрика к этому времени имела свой узнаваемый логотип – изящная рыбка (скорее всего, осетр) на велосипеде. Ее продукция экспонировалась на международных и всероссийских выставках. На выставке в Чикаго в 1893 г. хозяева за продукцию были удостоены «высшей награды». В 1894 г. в Антверпене продукция фабрики завоевала два почетных диплома. Почетный диплом был получен и на выставках в Париже в 1895 г. и 1900 г. В 1896 г. в Киле фабриканты были награждены большой серебряной медалью, а в Бергене (Норвегия) в 1898 г. на рыбопромышленной выставке – высшей золотой медалью. На всероссийской выставке в Москве в 1893 г. фабрика получила большую серебряную медаль, а уже через три года, в 1896 г., на выставке в Нижнем Новгороде – золотую медаль. Филиал этой фабрики находился в Очакове [3]. Известно, что фирма имела свои представительства во всех главных городах Российской империи, а также занималась экспортом своей продукции. Прейскурант рассылался бесплатно.

В 1899 г. Ю. Л. Бейль совместно с С. Б. Фальц-Фейн с целью «продолжения развития действий фабрики» учредили акционерное общество под названием «Черноморско-Азовское общество рыболовства и консервного производства Ю. Л. Бейля» [14]. В 1900 г. был открыт филиал фабрики в Хорлах для изготовления томата-пюре и консервов из зелени и фруктов. В 1901 г. название фабрики уже шло без указания конкретного владельца, а позднее она стала называться Черноморско-Азовская фабрика консервов С. Б. Фальц-Фейн. Вероятно, что в период 1901–1902 гг. С. Б. Фальц-Фейн выкупила все акции и стала единовластной хозяйкой. Логотип заведения остался прежним и впоследствии ассоциировался именно с продукцией, выпускаемой Фальц-Фейнами.

С переходом фабрики в новые руки изменились и ее адрес. Теперь ее корпуса располагались по ул. Балковская, дом 179, Голововская, дом 26, Средняя, дом 12. Здания являлись собственностью семьи Фальц-Фейн. Основное отделение Черноморско-Азовской фабрики консервов С. Б. Фальц-Фейн находилось в специально приспособленном для этого здании по адресу ул. Балковская, дом 179. Процесс расширения производства не прекращался.

В июне 1902 г. заведующий имениями С. Б. Фальц-Фейн Андрей Москаленко обратился в Таврическое губернское правление с прошением об открытии в имении Дофино Днепровского уезда паровой фабрики для изготовления мясных, рыбных и овощных консервов «при посредстве парового котла для варки таковых» [5]. Был составлен соответствующий проект, утвержденный 10 июля 1902 г. протоколом строительного отделения Таврического губернского правления. В течение двух месяцев здание фабрики было построено, и А. Москаленко ходатайствовал о командировании техника для его осмотра. В декабре того же года Таврическим губернским правлением было выдано удостоверение, подтверждавшее, что препятствия на открытие фабрики отсутствуют. Таким образом, у Черноморско-Азовской фабрики консервов С. Б. Фальц-Фейн появилось еще одно отделение в Дофино. Здесь же у фирмы находились сады и плантации. Кроме того, имеются сведения о существовании у Фальц-Фейнов фабрики шпрот и килек в Риге и Ревеле [9], а также завода по переработке устриц в Хорлах. Этот завод здесь же имел свою контору, управляющим которого был Ф. Ф. Рыч [16].

В 1907–1908 г. по адресу г. Одесса, ул. Средняя, дом 12 существовало отделение Черноморско-Азовской фабрики консервов С. Б. Фальц-Фейн, которое занималось производством грибных и овощных консервов. Известно, что в этом отделении работало 26 человек. Н. И. Гаврилов, приводя описание фабрик, заводов и рудников Южной России, давал характеристику консервной фабрики С. Б. Фальц-Фейн в Одессе (точный адрес не указывает), писал о небольшом количестве человек, работавших на производстве (35), и ручном способе производства. Освещение на предприятии было газовое [6]. Судя по всему, он имел в виду именно овощное отделение фабрики. Известно имя заведующего этого отделения – им был некий Ф. Бютнер.

Кроме того, по новейшим технологиям был оборудован завод по производству консервов для войск и флота [15].

Главное здание фабрики располагалось на площади 1545 кв. саж., имело свой телефон и почтовый ящик. Помещения были простор-

ные, имели принудительную вентиляцию. Освещалась фабрика электричеством. Двор был покрыт асфальтом, полы всюду сделаны из цементных плиток, стены оштукатурены и выкрашены масляной краской, резервуары для работы цементные. Все столы на производстве были изготовлены из мрамора, проведены водопроводные краны. Фабрика была оснащена подземными коллекторами для отходов, регулярно периодически очищаемыми. Для сохранности сырья имелось два огромных ледника. Для выдержки консервов на фабрике были устроены склады, размещенные на большой глубине. Они были снабжены телефоном и подъемниками. Приготовление консервов и запайка коробок производилось в печах и аппаратах новейшей и лучшей конструкции [20]. В 1909 г. предприятие работало на паровом двигателе общей мощностью в 70 л.с, в 1912 г. добавился электрический двигатель с ч.с. 30, в 1914 г. было уже два паровых двигателя [17]. В качестве топлива использовали каменный уголь. Количество затраченного угля, к примеру, в 1914 г. составило 65,000 пудов. Фабрика имела 10 автоклавов, 10 закатных машин, 6 машин для обработки зелени, 5 открытых медных котлов, полную обстановку для производства консервов и жестяных коробок.

Управляющим фабрикой до 1914 г. был некий Г. И. де-Барбиери. Позже его сменил Д. И. Сенюшкин. Технической частью заведовал Р. Г. Грюнберг, с 1914 г. – И. В. Николаев. Число рабочих постоянно менялось и варьировалось в зависимости от сезона от 150 до 500 человек. Видимо, изменение количества работников было связано с уменьшением или увеличением объема производства. Например, в 1910 г. фабрика вырабатывала до 3.000.000 коробок рыбных и овощных консервов и 9.000.000 порций мясных консервов. Годовой оборот предприятия колебался от 1 до 4 млн. руб. Исключение составил 1912 г., когда эта цифра составила 239.332 рубля.

Согласно документам, Черноморско-Азовская фабрика консервов С. Б. Фальц-Фейн производила следующую продукцию: «консервы в маринаде, в томате, в масле», «Разные», «Деликатес», «Паштеты», «Мясные консервы», «Консервы из дичи», «Овощные консервы», «Компот из фруктов», «Пюре из фруктов», «Томат-пюре», Консервы «Лилипуты», «Народные консервы» от 25 коп. за 1/2 коробки. Для приготовления консервов использовалось чистое прованское масло марсельских заводов «Генри Роубан и Ад. Пуже», одесскими представителями которых были З. Г. Боюканский и И. М. Лаутеншлейгер [1]. Сбыт продукции производился по всей Российской империи и в Западной Европе. Для хранения консервов были открыты склады

в Одессе (Балковская, 179), Москве (Малый Златоустинский переулок, 9) и Санкт-Петербурге (Литейный проспект, 31).

Получив в свои руки фирму, завоевавшую высокие награды на выставках в Российской империи и за границей, С. Б. Фальц-Фейн продолжала эту традицию и уже при ней фабрика выставляла свою продукцию на выставках в Санкт-Петербурге в 1906 г., в Бордо в 1907 г., в Одессе в 1910 г. Для презентации на выставках создавались специальные павильоны. Например, на выставке в Одессе в 1910 г. он был сделан в виде «рыбачьего шалаша с примыкающей к нему рыбачьей же лодкой» [11; 13].

Черноморско-Азовская фабрика консервов С. Б. Фальц-Фейн постоянно публиковала свою рекламу во всех справочных изданиях того времени. Реклама содержала всю основную информацию о фирме (адрес, телефон, номер почтового ящика, перечень завоеванных наград, ассортимент продукции), на ней был размещен логотип, с 1909 г. появляется девиз – «Всегда впереди всех по вкусу и качеству». Кроме того, рекламой фабрике консервов служила живописная открытка с изображением павильона Черноморско-Азовской фабрики консервов С. Б. Фальц-Фейн на выставке 1911 г. в г. Одессе, выполненная художником Георгием Пашковым. Издателем рекламы на протяжении многих лет был некий А. Новак.

Предприятие активно развивалось и действовало вплоть до революции 1917 года.

Таким образом, можно говорить о том, что промышленная деятельность рода Фальц-Фейнов была направлена не только на удовлетворение собственных нужд. Предприятия открывались и развивались по мере необходимости. Все предприятия Фальц-Фейнов оснащались первоклассной на то время техникой и использовали в производстве новые технологии, что значительно улучшало качество производимой продукции. Однако необходимо заметить, что развитие, прежде всего, местной промышленности, которая обслуживала нужды экономий и окружающего населения, не мешало Фальц-Фейнам осуществлять грандиозные промышленные задумки, какой явилось консервное предприятие в Одессе.

Библиографические ссылки

1. Александров Р. Флакон «Коти» в старинном ридикюле [Электронный ресурс] / Р. Александров // «Мигдаль Times». – 2006. – № 67. – Январь. – Режим доступа : <http://www.migdal.ru/times/67/6017/>.

2. Адресная книга фабрично-заводской и ремесленной промышленности всей России / под ред. А. В. Погожева. – Изд. 2-е. – СПб., 1907–1908. – С. 659.

3. Вся Одесса. – Одесса : Тип. Акц. Южно-Русского Общества печатного дела, 1899. – С. 226.

4. Государственный Архив Автономной Республики Крым. – Ф. 27, оп. 13, д. 2031. Об утверждении проекта на устройство землевладельцем Софьей Богдановной Фальц-Фейн паровой мукомольной мельницы в деревне Эски-Кой-Тома (Чирик) Перекопского уезда [10.12.1890 – 3.03.1891]. – Л. 1.

5. Там же. – Ф. 27, оп. 13, д. 3176. По прошению заведующего именьями Софии Фальц-Фейн Андрея Москаленко о разрешении устройства в имении Дофино Днепровского уезда фабрики для приготовления консервов [25.06.1902 – 3.12.1902]. – Л. 2.

6. Гаврилов Н. И. Фабрики, заводы и рудники Южной России / Н. И. Гаврилов – Ростов-на-Дону : Типо-литография М. И. Осадченко, 1911. – С. 100.

7. Государственный Архив Запорожской области. – Ф. 253, оп. 1, д. 509. Днепровское уездное статистическое бюро (Уставбюро). Всероссийская сельскохозяйственная и поземельная перепись 1917 г. [1917]. – Л. 129, 133.

8. Там же. – Ф. Р-4177. – Оп. 1. – Д. 745. Акт и ведомость по учету и оценке земли, построек, живого и мертвого инвентаря бывшего нетрудового имения владельца Фальц-Фейна, ныне совхоз Аскания-Нова [26.05.1926. – 26.05.1926]. – Л. 7.

9. Государственный Архив Херсонской области. – Ф. Р-4097. – Оп. 2. – Д. 2. Документы про хозяйственную деятельность С. Б. Фальц-Фейн (копии) [1874, 1881, 1890, 1893, 1898, 1909, 1920, 1931]. – Л. 14.

10. Микулин А. А. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1898 году. – Изд. 2-е. / А. А. Микулин. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-русского о-ва печатного дела, 1899. – С. 118, 124.

11. План и экспоненты фабрично-заводской, промышленно-художественной и сельско-хозяйственной выставки в Одессе. – Одесса : Тип. Спорт и наука, 1910. – С. 13.

12. Плесская-Зебольд Э. Г. Одесские немцы (1803–1920). – Одесса: Изд-во «ГЭС», 1999. – С. 86, 433.

13. Постановление Днепровского уездного земского собрания 20–24 сентября 1894. – Алешки : Тип. Б. С. Бинцейга, 1895. – С. 802.

14. Постановления и распоряжения правительства. Об утверждении устава черноморско-азовского общества рыболовства и консервного производства Ю. Л. Бейля // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1900. – № 5. – Л. 90.

15. Путеводитель и справочник по Одессе на 1910 г. С приложением планов: города, выставки и театров. – Одесса : Книжный магазин «Одесские новости», 1910. – СXXXII – СXXXIII.

16. Российский Государственный исторический архив. – Ф. 95, оп. 11, д. 1026. Об устройстве канала к порту Хорлы за счет и распоряжением владелицы г-жи С. Б. Фальц-Фейн [1904]. – Л. 10.

17. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – К. : Книгоиздательство т-ва Л. М. Фиш, 1913. – С. 1030.

18. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1896 г. – Изд. 2-е. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-русского общества печатного дела, 1897. – С. 125.

19. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 158.

20. Экспонаты Одесской выставки // Одесская выставка. – 1910 г. – 11 июля. – № 25. – Л. 2.

Надійшла до редколегії 09.10.11

УДК 94 (477) – 054/62 “1803-1890”

С. И. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ШВЕДСКОГО КОЛОНИСТСКОГО ОКРУГА И ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ ШВЕДОВ

Розглянуто проблеми взаємовпливу двох етнічних груп населення: німців та шведів, які проживали на території Херсонської губернії. Мова йде про соціально-економічне та культурне співіснування їх, загальне та особливе в історії їх переселення та життєдіяльності.

Ключеві слова: німці, шведи, колоністи, Контора Опікунства, школа.

Рассмотрены проблемы взаимовлияния двух этнических групп населения: немцев и шведов, проживавших компактно на территории Херсонской губернии. Речь идет о социально-экономическом и культурном сосуществовании их, общем и особенном в истории их переселения и жизнедеятельности.

Ключевые слова: немцы, шведы, колонисты, Контора Опекунства, школа.

16. Российский Государственный исторический архив. – Ф. 95, оп. 11, д. 1026. Об устройстве канала к порту Хорлы за счет и распоряжением владелицы г-жи С. Б. Фальц-Фейн [1904]. – Л. 10.

17. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – К. : Книгоиздательство т-ва Л. М. Фиш, 1913. – С. 1030.

18. Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства в 1896 г. – Изд. 2-е. – Одесса : Тип. Акционерного Южно-русского общества печатного дела, 1897. – С. 125.

19. Фальц-Фейн В. Э. Аскания-Нова / В. Э. Фальц-Фейн – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 158.

20. Экспонаты Одесской выставки // Одесская выставка. – 1910 г. – 11 июля. – № 25. – Л. 2.

Надійшла до редколегії 09.10.11

УДК 94 (477) – 054/62 “1803-1890”

С. И. Бобылева

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАСЕЛЕНИЯ ШВЕДСКОГО КОЛОНИСТСКОГО ОКРУГА И ПРОБЛЕМЫ ИДЕНТИЧНОСТИ ШВЕДОВ

Розглянуто проблеми взаємовпливу двох етнічних груп населення: німців та шведів, які проживали на території Херсонської губернії. Мова йде про соціально-економічне та культурне співіснування їх, загальне та особливе в історії їх переселення та життєдіяльності.

Ключеві слова: німці, шведи, колоністи, Контора Опікунства, школа.

Рассмотрены проблемы взаимовлияния двух этнических групп населения: немцев и шведов, проживавших компактно на территории Херсонской губернии. Речь идет о социально-экономическом и культурном сосуществовании их, общем и особенном в истории их переселения и жизнедеятельности.

Ключевые слова: немцы, шведы, колонисты, Контора Опекунства, школа.

The problems of mutual influence between Germans and Swedes, which compact lived in Kherson province are considered. The social, economic and cultural coexistence of them, the general and special features in a history of their resettlement and life activity are discovered.

Key words: Germans, Swedes, colonists, Office of Guardianship, school.

Im Aufsatz werden Fragen der Interaktion am Beispiel zweier ethnischer Bevölkerungsgruppen, der Deutschen und der Schweden, die kompakt auf dem Territorium des Gouvernements Cherson siedelten, behandelt. Besonderes Augenmerk gilt dabei den Gemeinsamkeiten und Besonderheiten in der Geschichte ihrer Ansiedlung sowie den sozialen, wirtschaftlichen und kulturellen Faktoren ihres Lebens in unmittelbarer Nachbarschaft.

Schlagwörter: Deutsche, Schweden, Kolonisten, Fürsorgekontor, Schule.

При изучении жизнедеятельности населения Шведского колониистского округа был использован ряд концепций западноевропейских и американских исследователей: Э. Эриксона об идентичности [42], Е. С. Толмана о «ментальных картах» [41], Дж. Бери об аккультурации и межэтнической интеграции [44], Роберта Редфилда о «картине мира» [44], К. Оберга о «культурном шоке», Оскара Халецкого и Ф. Дж. Тернера о культурном пограничье и фронтире [45]. Все они в той или иной степени выходят на проблемы, характерные для исторического развития Шведского колониистского округа.

Шведы юга Российской империи в ходе своей жизнедеятельности имели контакты и связи с различными этническими группами, проживавшими в этом регионе: цыганами, итальянцами, украинцами, русскими, ногайцами, татарами, немцами. Мы же выбрали в качестве предмета своего исследования взаимоотношения с последними.

Касаясь вопросов идентичности шведов, мы обязаны вычленять не только индивидуальную их идентичность, являющуюся, как считает Э. Эриксон, видом групповой идентичности, но и рассматривать проблемы идентификации. Последнее же не возможно вне сравнения. Поскольку только в результате взаимодействия данная общность приобретает «свои» особые признаки [6].

Александр I, по воцелествию на престол, опираясь на опыт переселенческой политики Екатерины II и Павла I, сделал очередной шаг по пути колонизации Новороссийского края. В его царствование в переселенческой практике доминировал немецкий элемент. Только в Херсонской губернии с 1803 по 1811 гг. было основано 33 немецких колонии. Три из них вместе с Альт-Шведендорфом составили Швед-

ский колонистский округ: Клостердорф, Мюльгаузендорф и Шлангендорф [43].

Обратим внимание на те элементы колонистской истории, где у шведов и немцев присутствовали общие черты. 1. Немцы, как и шведы, были переселенцами, прибывшими в Россию по приглашению правительства. 2. При переселении им были предоставлены льготы. 3. Значительная часть поселенных рядом со шведами немцев были лютеранского вероисповедания. 4. Шведы и немцы говорили на языках, принадлежавших к романо-германской языковой группе. 5. Все жители этого округа в своем религиозно-культурном развитии, языке общения, резко отличались от населения появившихся соседних сел. 6. Все колонисты Шведского округа оказались в одной природно-климатической зоне. 7. И шведы, и немцы к моменту переселения в Новороссию имели определенный опыт товарно-денежных отношений. 8. Все население округа в начале XIX в. имело статус иностранных колонистов со всеми вытекающими из этого позитивными моментами. 9. И немцы, и шведы, поселившиеся на Херсонщине, не имели навыков ведения хозяйства в новой для них природно-климатической зоне.

Вышеперечисленное далеко не исчерпывает общность судеб представителей этих двух этнических групп. В то же время имеется большое количество факторов, рознящих их. Прежде всего время основания немецких колоний: в 1804 г. в район Шведской колонии прибыла группа немецких лютеран (30 семей), выходцев из Австрии, Вюртемберга и Богемии, и к 1806 г. была образована колония Мюльгаузендорф. В 1805 г. прибыла следующая партия немецких колонистов (19 семей) уроженцев Пруссии, Померании, Силезии. И в 1806 г. южнее Мюльгаузендорфа ими была основана колония Шлангендорф. В мае того же, 1805 г., 30 семей немецких католиков из Богемии, Майнца, Бадена и др. немецких государств основали Клостердорф, колонию севернее шведского поселения [43]. Все эти колонии вместе со шведами вошли в Шведский колонистский округ.

Все его население составляли переселенцы, но причины их переселения, условия, на которых осуществлялся их переезд, стартовые условия проходившего обустройства и начинавшейся адаптации на новом месте проживания, были различными.

Причины переезда шведов с о. Даго [4] известны, они носили внутренний характер. Жизнь первых поселенцев была очень тяжелой. Известна массовая смертность шведов и причины ее. Причины, усло-

вия и время переселения немцев были иными и тесно связанными с последствиями Великой Французской революции 1789 г.

В 1787 г. в Альт-Шведендорф прибыла большая группа данцигских немцев (362 чел.). Прибывшие, как сообщают источники, не были радушно встречены старожилами.

Большая часть немцев, учитывая враждебное настроение шведов и не совсем удобное расположение колоний, ушли на север, организовав колонию Альт-Данциг.

В 1790 г. в колонии были поселены шведы (31 человек) (бывшие военнопленные, пожелавшие принять российское подданство). Тем не менее при всей своей шведскости они в своем большинстве тоже покинули ее [29; 2]. Очевидно, бывшие военнопленные по своим психологическим установкам, по мировосприятию диссонировали с основной массой шведских колонистов. Кроме того, причиной их ухода были тяжелые условия жизни. Ко всем сложностям начального периода обустройства шведов нужно еще добавить и то, что они в тот момент остались фактически один на один со своими бедами [2; 17].

Шведы, прибывшие в 1781 г. на Херсонщину, были не просто переселенцами, а являлись первопереселенцами. Земли, на которых располагалась их колония, только что вошли в состав России. Это было Дикое поле, на котором встречались малочисленные зимовники запорожских казаков. Отношения шведов с ними со временем претерпели серьезные изменения: от конфликтов (грабежей и насилия в самом начале) к взаимовыгодным контактам (их нанимали пастухами, работниками во время массовой ловли рыбы и т.д.). В степях Херсонщины хозяйничали татары, ногайцы и общение с ними шведов в конце XVIII в. тоже носило конфликтный характер. То есть им (первопереселенцам) не приходилось рассчитывать на помощь местного населения, на возможность перенять, позаимствовать навыки хозяйственного обустройства. Строительство городов, где находились бы административные органы, способные оказать хоть какое-нибудь позитивное влияние на создающуюся ситуацию, только начиналось. Эти обстоятельства серьезно усугубляли положение колонистов.

Обобщая вопрос о причинах и мотивах переселения шведов и немцев, следует констатировать, что они были различными. Общим был экономический фактор. Кроме того, следует учесть, что переселившиеся шведы являлись с 1721 г. подданными Российской империи. И несмотря на все предоставленные льготы, на них налагались финансовые обязательства, как и на все податное население государства [38; 37].

При переселении немцев, сразу получивших статус колонистов со всеми предоставляемыми им преимуществами, уже существовала (с 1800 г.) Контора Опекунства новороссийских иностранных поселенцев [6], Инструкция для внутреннего распорядка и управления колонистами (с 1803 г.) [10], которая сыграла огромную роль в жизни колоний и служила руководством на протяжении 70 лет. В обязанности Конторы входила всесторонняя забота о колонистах, она же наблюдала за исполнением колонистами принятых на себя обязательств. Колонии управлялись на местах смотрителями, состоявшими в штате Конторы, и приказами – окружными и сельскими – в лице избираемых колонистами из своей среды старшин (обер-шульцев), шульцев и беизицеров. Следовательно, к моменту поселения немецких колонистов существовала специальная государственная структура, занимавшаяся делами колонистов и серьезно помогавшая им [30]. Перечень документов и мер, предпринятых российским государством к 1804 г., убеждает нас в том, что к моменту основания трех немецких колоний, административно-правовая база была, в основном, создана и немцы смогли сразу ощутить на себе ее эффективность [31]. Вообще отношение власти и колонистов в своем развитии претерпело серьезные изменения. В начале шведы были практически бесконтрольны. С началом XIX в. во всех колониях Новороссии существовала атмосфера широкого самоуправления колонистских общин. Такая ситуация может быть объяснена, с одной стороны, уважением власти к демократическим традициям территории выхода колонистов; с другой – отсутствием в то время в России достаточного количества чиновников. Алексей Миллер пишет о том, что империя Романовых страдала от «неуправляемости», от недостатка чиновников [14].

В целом Контора Опекунства оказывала большую действенную помощь переселенцам этой волны: в документах той поры речь идет не только о сугубо финансовых, экономических вопросах, но присутствуют и этнопсихологические моменты, обязывающие государственных служащих и обер-шульцев помещать прибывших немецких колонистов (речь идет о беременных женщинах и малолетних детях) [13] в теплейших и не отсыревших помещениях, своевременно выдавать немецким колонистам кормовые деньги [13], оплачивать отопление казарм, в которых они квартируются, заботиться о их здоровье. Смотрители колоний были обязаны в отношении переселенцев быть «прямыми ходатаями и защитниками» [35]. Данные обязательства распространялись в целом на деятельность всей Конторы. В то же время нельзя рассматривать колонистскую администрацию,

как и все империю по отношению к переселенцам, как некую благотворительную организацию. Управленческая практика, европейский опыт, подсказывали российским властям, что без строгих мер, проводимых по всей вертикали власти, превратить разношерстную в этнохозяйственном отношении массу колонистов в хороших хлебопашцев, а тем более товаропроизводителей, невозможно. Необходимы были соответствующие кадры управленцев и меры вразумления колонистов, кадры колонистской администрации. Одной из ключевых фигур являлся С. Х. Контениус [33], бывший с 1800 по 1818 гг. Главным судьей Екатеринославской опекунской конторы – высшей административной и судебной инстанции для иностранных поселенцев южной России. Человеколюбие и сострадание, неоднократно проявленные им в отношении колонистов, сочетались в нем со строгостью и непримиримостью к лености, бесчестности некоторых из них [22]. В постоянном контакте с колонистами были смотрители колоний. Они составили низший уровень государственной власти, являясь повседневыми исполнителями государственной политики.

Основным критерием при назначении их на должность смотрителей в начальный период колонизации было знание немецкого языка. Но никто не ставил задачу получить смотрителя со знанием шведского языка. К началу 30–40-х гг. XIX в. ситуация изменилась. Упорядочивалась сама система функционирования смотрителей.

Государство теперь уже не только наблюдало за состоянием колоний, помогало им, но и начало активно вторгаться в жизнь колоний по линии основанного Министерства государственных имуществ. Внедрялась система контроля над колонистской системой самоуправления [15]. Завершающим этапом эволюции органов управления колониями стали реформы 70-х гг. XIX в., когда все колонисты были переведены в категорию поселян. Анализ документов и материалов по истории Шведского колонистского округа позволяет согласиться с периодизацией политики российского государства до середины XIX в. в отношении колонистов, данной Алексеем Миллером: а) до 90-х гг. XVIII в. – политика эмансипации и инкорпорации небольших групп своих новых подданных, в основном, через законодательные акты; б) с начала XIX в. – попытка создания и введения правовой системы. С началом правления Николая I был принят закон о запрете на въезд новых переселенцев. Началась кодификация законодательства о колонистах [15].

Вопросы управления колониями непосредственно связаны с их социально-экономическим развитием. Традиционно обер-шульцами

в Шведском округе были немцы. Шведы на этой должности отсутствовали. Как и чем это можно объяснить? Прежде всего следует учитывать численное преимущество немецкого населения в округе. Сказывалось экономическое и культурное доминирование немцев, смотревших несколько свысока на своих шведских соседей. Суть вопроса, скорее всего, находилась где-то посредине этих двух обстоятельств. Лишь в 1859 г. шведы получили возможность в какой-то мере изменить ситуацию. Речь шла о том, что обер-шульц округа немец колонии Мюльгаузендорф Йоган Вьорле, проводивший явно антишведскую политику, вновь претендовал на эту должность. Кроме него, были еще кандидатами Михаэль Мартин (к. Шлангендорф), Симон Гоас (к. Альт-Шведендорф) и Вильгельм Эйсвирт (к. Клостердорф). Кристиан Утас – шульц Шведендорфа, предложил шведской общине вступить в коалицию с католиками Клостендорфа. Результатом стало, с одной стороны, избрание обер-шульцем В. Эйсвирта, с другой – обострение религиозно-конфессиональных отношений между шведскими и немецкими лютеранами [7].

Хозяйственное развитие шведских и немецких колоний

Шведы. Основным их занятием на о. Даго была рыбная ловля. Выращивание хлебов являлось для них второстепенным занятием. Определенную роль играло изготовление и продажа дегтя, известняка. В новых условиях все это утрачивало свое значение. В рапорте за 1802 г. смотрителя Шведской колонии Павловского в Контору Опекунства сказано: «Шведские колонисты к хлебопашеству не прилежат».

Немцы. Большая их часть была традиционными земледельцами. Кроме того, они обладали навыками ремонта и даже изготовления с/х орудий труда. Эти качества сослужили им добрую службу в виде подсобного промысла. Они ремонтировали и даже продавали отдельные орудия труда соседним шведским колонистам и не только им. Главным их занятием должно было стать земледелие. Это, в свою очередь, ставило во главу угла вопрос земли. Условия предоставления земли и ее изъятия у шведов был изложен ранее.

9 июля 1804 г. было принято решение о поселении на землях шведских колонистов немцев [23]. Шведская колония в 1805 г. получила практически $\frac{1}{4}$ части от ранее выделенного ей надела. В тот период это не вызвало со стороны шведов акций протеста. Ситуация изменилась к худшему, когда стал наблюдаться рост численности шведов, что было результатом адаптации их к условиям существования [31; 19; 34]. Аналогичные процессы проходили и в немецких ко-

лониях. Если рассмотреть динамику числа жителей всех 4-х колоний с 1804 г. по 1916 г., то цифры выглядят следующим образом: Альт-Шведендорф 209 чел. – 718 чел.; Клостердорф 106 чел. – 747 чел.; Мюльгаузендорф 50 чел. – 718 чел.; Шлангендорф 101 чел. – 401 чел.

Во всех колониях были периоды спада и роста населения, объясняемые различными факторами (1811 г. – эпидемия холеры, 1822 г. – градобои и нашествие саранчи, 1824 г. – засуха и нашествие сусликов, 1829 г. и 1830 г. – эпидемия, бури, 1848 г. – холера, засуха, 1855 г. – эпидемия чумы и холеры).

Природа и окружающая среда как бы испытывали колонистов на прочность.

По мере роста численности населения появлялась и затем все более обострялась проблема нехватки земли. Уже данные 1840 г. демонстрируют появление во всех колониях безземельных.

В этот период начинают обостряться отношения между шведами и немцами. Если раньше они касались проблем языковой политики, главным образом, в церковной жизни, то теперь они получали экономическую подоплеку [26]. Шведы еще помнили, что при переселении им было выделено 12.000 дес. земли и в новых хозяйственных обстоятельствах недружелюбно взирали на немцев, поселенных, как им казалось, на их землях.

Отмена крепостного права и вступление России на путь модернизации дали огромный импульс экономическим процессам.

Увеличивалась потребность в товарной продукции. В то же время шел активный процесс дифференциации всего и вся, в том числе и хозяйств Старошведской волости.

Система землепользования

Земля у немцев была поделена на 4 участка: усадебную, сенокосную, пастбищную и полевую. Последняя находилась в непосредственной близости от села и, в свою очередь, делилась на четыре участка (четырёхпольный оборот).

Полевые участки находились рядом, и каждый свободный час колонист занимался обработкой своего участка, не затрачивая времени на преодоление больших расстояний. Кроме того, близость от дома позволяла ему тщательно обрабатывать землю с использованием рабочего скота и орудий труда, привезенных или изготовленных своими сельскими ремесленниками [40]. Что касается Альт-Шведендорфа, то при тех же наделах в пахотном поле каждый хозяин имел по 12 участков: 1, 1, 1 1/2, 2, 2, 2, 2, 3, 3, 4, 4 и 5 дес. При

их разбросанности это создавало излишние трудности как с рабочим скотом, так и с использованием сельскохозяйственной техники.

У шведов была система посева «хлеб на хлеб», которая называлась безтолочной, и при отсутствии практики внесения органических удобрений плодородие земли истощалось, урожайность была достаточно низкой. Удивительным было то, что заимствуя у соседей – немецких колонистов – земледельческие орудия труда – буккеры, плуги, используя упряжь, повозки, шведы не переняли их систему землепользования и ухода за землей. Немцы практиковали двойную вспашку земли – осенью и весной, что позволяло в осеннее-зимний период накапливать в ней влагу. Будучи изобретателями буккера, они почти отказались от малороссийского плуга. Шведы же достаточно долго пользовались малороссийски плугом-сохой. У немцев практиковалось органическое удобрение почв, что существенно повышало урожайность. Отличалась у шведов и немцев уборка урожая. Немцы зачастую использовали косилки, сгребая скошенный хлеб конными большими граблями. Это позволяло выигрывать в скорости, затрате сил, сопровождалось меньшими потерями урожая. Шведы еще долго косили косами и пользовались ручными граблями. У них было меньше лошадей, используемых на полевых работах, чем у немцев. Поэтому они были вынуждены широко использовать изнуряющий и тяжелый ручной труд в поле. С течением времени ситуация в земледелии у шведов заметно улучшилась.

Проблемы земли в колониях с самого их основания являлись наиглавнейшей.

Речь шла о фактически частном землевладении при юридически общинной собственности колонистов.

В 1866 г. был изменен закон о наследовании: допускалось дробление наделов.

Последствия этой меры очень хорошо иллюстрируются статистикой хозяйств в Шведском округе. Начался активный процесс дробления хозяйств. Об этом же свидетельствуют и данные коэффициента семейственности, цифровые показатели которых с этого момента пошли вниз. В июне 1871 г. появились «Правила об устройстве поселян-собственников (бывших колонистов), водворенных на казенных землях», в корне менявшие традиционный уклад существования колоний, фактически ликвидировавшие специальные привилегии иностранных колонистов.

Административные реформы 70-х годов XIX века были продиктованы стремлением преобразовать феодально-архаичную систе-

му России в буржуазное государство. Унифицировалось законодательство, формы управления территориями, вводилось единообразие прав и обязанностей граждан. Лишение льгот в сочетании с наличием земельной проблемы послужило причиной того, что часть колонистов, вслед за меннонитами, с 80-х гг. стали покидать Россию, переезжая в Северную Америку, Сибирь. Списочный состав жителей Альт-Шведендорфа и условия на которых они выезжали в Канаду, дан в известной работе Юргена Хедмана [43].

Эмиграция шведских семей лишь ненадолго смогла снизить напряженность земельного вопроса. Проблема земли выходила далеко за уровень хозяйственной жизни шведов, создавала межэтническую напряженность между ними и немцами, имевшую экономическую подоплеку.

Что же касается конкретной истории хозяйственного развития колоний Шведского округа, то следует отметить тот факт, что период обустройства и адаптации у шведов был значительно продолжительнее, чем у немцев. У шведов он продолжался с 1782 г. до начала 20-х гг. XIX в., у немцев – с 1804–1805 гг. до тех же 20-х годов. По нашему мнению, причинами этого было следующее: 1. У российского правительства не было достаточного опыта колонизационной политики во время прибытия в Новороссию шведских первопереселенцев. 2. В тот период отсутствовала специальная система колонистского управления, соответствующее законодательство. 3. Шведы были переселены на Украину как российскоподданные и получили, в отличие от переселявшихся в конце XVIII века данцигских меннонитов, гораздо меньшую финансовую поддержку. 4. Отсутствие у шведов навыков хлебопашества в соединении с недостаточным количеством необходимого специального инвентаря, становилось следующей причиной длительности процесса обустройства. 5. Привезенный с о. Даго инвентарь оказался непригодным к условиям освоения целинных земель Дикого поля. 6. Нападения татар, ногайцев, конфликты с запорожскими казаками, наконец, эпидемия чумы 1784 г. – все это осложняло жизнь колонистов. 7. Культурно-языковая специфика колонистов затрудняла их общение с соседним населением и не позволила быстро получить помощь, рекомендации, которые бы облегчили им познание специфики земледелия в данном районе.

Постепенно шведы вошли в ритм хозяйственной жизни. Немецким соседям, с учетом времени их переселения, условий, навыков хозяйствования, полученных в свое время на родине, сделать это было гораздо легче. Занятие хлебопашеством для них было привычным де-

лом. В то же время и у них были трудности, связанные, помимо субъективных причин, с объективными обстоятельствами. Если не брать во внимание все невзгоды, через которые пришлось пройти колонистам: засухи, градобои, нашествия саранчи и степных грызунов, ранние заморозки, холодные зимы, бескормицу скота и его падеж, эпидемии и т.д., то колонисты должны были не просто освоить целинные земли, вдохнуть в них жизнь, но и создать хозяйства, производящие товарную продукцию, главным предметом которой, учитывая их предыдущий опыт, должен был стать хлеб. Но пшеница была настолько дешева на Украине, что многие земледельцы отказывались от ее выращивания [5].

Немецкие колонисты Шведского колонистского округа тоже участвовали в создании этого изобилия. Однако в финансовом отношении это мало что им давало. Сказывалась удаленность от морских портов, слабость инфраструктуры региона. Лишь с середины XIX века ситуация начала серьезно меняться. И причины этого крылись не только в событиях Крымской войны, когда резко возросли нужды государства в хлебе, но и в событиях, происходящих далеко за пределами границ России. Гражданская война в США привела к отсутствию американского хлеба на европейских рынках и росту цен на российскую пшеницу. Это серьезно сказалось на экономическом благосостоянии колонистов.

Занятие хлебопашеством было довольно рискованным делом. Что касается шведов, то на продуктивность их труда в хлебопашестве серьезно влияло отсутствие многовекового опыта в этой области. Кроме того, получение хороших урожаев во многом зависело от качества сельскохозяйственного инвентаря, а в этом вопросе шведы значительно отставали от немцев. В силу этого урожайность в Альт-Шведендорфе была гораздо ниже, чем в немецких колониях [8].

Будучи не в состоянии обеспечить себе прожиточный минимум хлебопашеством, шведы занимались традиционным для них рыболовством [39]. В сложный начальный период обустройства шведов рыбный промысел и охота спасали их. Практически все жители колонии были рыбаками. Склонность к этому занятию у них присутствовала практически на генетическом уровне. И тут они среди всех жителей Шведского округа были вне конкуренции. Причин этому было несколько. 1. Наличие опыта собственного и предков, полученного еще на о. Даго. 2. Близость водоемов, лиманов; богатство и разнообразие рыбы (стерлядь, осетр, щука, сом, лещ, сазан, карась). 3. Потребности жизни и выживания – рыбный промысел спасал от голода. 4. Специфика национальной кухни. 5. Развитие товарно-денежных

отношений и запросы формирующегося рынка: а) рыбу охотно покупало население городов уезда, европейских колоний. У последних рыба была одним из блюд их национальной кухни; б) православное население округа, соблюдая все религиозные посты, было хорошим покупателем рыбы; в) чумаки центральных губерний (Киевской, Полтавской) осенью специально приезжали за соленой и сушеной рыбой. 6. Наличие значительного количества ярмарок и базаров [36].

Рыбный промысел, принадлежащий шведским колонистам, отдавался на откуп, и выплачиваемые суммы поступали в окружной приказ Шведского колонистского округа. В организации рыбного промысла существовали четкие правила [27], но они со временем претерпели изменения. И ловлю уже могли осуществлять не сами колонисты, а откупщик [9]. Он мог нанять людей как из числа колонистов, так и посторонних лиц. Последние должны были обязательно иметь письменные свидетельства, получаемые у местного начальства. Принятие на работы лиц без таких документов или бродяг запрещалось. Положением об откупном промысле предусматривалось многое: откупщик не мог пользоваться пастбищным выгоном, принадлежавшем обществу, без особой договоренности; запрещалось в плавнях рубить дровяной лес и лозу и т.д. За самовольную порубку налагался штраф, втрое превышающий стоимость вырубленного. Такая система была отражением развития рыночных отношений во второй половине XIX в.

В то же время были учтены интересы и всех остальных колонистов. Последним, не участвовавшим в откупе, предоставлялось право ловить рыбу без согласия откупщиков лишь в объемах, необходимых для собственного использования.

Материалы о рыбном промысле свидетельствуют о следующем:

1. В течение начального периода адаптации колонисты Альт-Шведендорфа сами осуществляли откуп у Окружного приказа.

2. С 40-х гг. XIX в. в систему рыбного откупа все чаще стали проникать новые экономические отношения – появилась аренда.

3. С этого времени рыбный промысел стал предметом конкурентного противоборства и Попечительный Комитет сам организовывал торги, в ходе которых откуп получал тот, кто соглашался платить за промысел большие суммы.

4. В конкурентной борьбе довольно часто побеждали мещане Берислава.

5. В самой колонии Альт-Шведендорф стали появляться собственные предприниматели, занимавшиеся промыслом не как доверенные

колониистой общины, а как частные лица. Ими осуществлялся наем людей, основным занятием которых и был лов рыбы.

6. Масштабы рыбной ловли были достаточными для того, чтобы вести обширную торговую деятельность.

7. Отголоском прошлой общинной жизни шведов было сохранение права всего населения колонии ловить рыбу без откупной платы для собственных нужд.

8. Развитие в сторону капитализации рыбного промысла прослеживается при анализе контрактов, подписанных в разное время. Система рыбного промысла носила строго упорядоченный характер.

Помимо традиционного рыболовства, шведы занимались и животноводством. Объяснение этому и причины коренятся в следующем: 1. Природно-климатические условия региона нахождения колонии, обуславливавшие зону рискованного земледелия, колебания рыночных цен на хлеб, наличие значительных массивов земель, отнесенных к категории «свободных пастбищ», побудили колонистов заняться разведением скота. 2. Эстонские шведы имели давние традиции разведения крупного рогатого скота.

Шведы удачно использовали заливные луга и днепровские плавни в период неоднократных засух, когда возникали трудности с кормами. Они с пониманием отнеслись к рекомендациям Контениуса, а позднее и Корниса, разводить коров немецкой породы, которые были гораздо продуктивнее скота, привезенного в свое время с о. Даго. Они переняли опыт у немцев в занятии коневодством и разведением свиней. Со временем в Альт-Шведендорфе появилась даже группа лиц, занимавшаяся преимущественно скотоводством. Это были Крестьян Крестьянсон, Гендрик Петерсон, Гендрик Крестьянсон. В 40-е гг. XIX в. в колонии было распространено овцеводство. Но со временем «выпасные земли» сокращались и разведение овец в этих условиях стало малоперспективным делом.

Занятие скотоводством далеко не всегда было прибыльным. Природные катаклизмы, сопровождавшиеся бескормицей, когда гибли травы, периодически повторявшиеся эпидемии, вследствие чего погибал скот (ящур, сап, чума, сибирка, рожа), вносили свои коррективы в хозяйственную жизнь шведов [24].

Следует отметить и тот факт, что поиском средств улучшения экономического состояния колонистов занимались не только они сами, но и Контора Опекунства [20]. Предложения последней исходили из общегосударственных, хозяйственных задач (разведение лесов [20], лесопосадок) и стремления улучшить положение колонистов пу-

тем содействия развитию садоводства, огородничества, виноградарства, шелководства. Не всегда колонисты с пониманием относились к этим мероприятиям колонистской администрации. Но со временем они занялись выращиванием шелковиц и шелковичного червя. Продукты садоводства и огородных культур стали неотъемлемой частью их рациона питания. В колонии даже велись селекционные работы по выращиванию саженцев акации.

Среди ремесел у шведов до середины 30-х гг. XIX в. было хорошо развито ткачество. В немалой мере этому способствовали как потребности самих колонистов, так и наличие привезенных с о. Даго ткацких приспособлений. Но после пожара 1835 г., уничтожившего их, ткачество утратило свои приоритеты. Все остальные ремесла, учитывая единичные представительства лиц ими владевших (сапожники, плотники, кузнецы), были очень слабо представлены в Альт-Шведендорфе.

Рассматривая в сравнении судьбы колоний и учитывая при этом их этническую принадлежность, мы видим, что их население являлось носителями свойств архетипов. В то же время оценочные характеристики шведов и немцев зачастую не лишены влияния мифов. Так, шведы часто описываются как молчаливые, сдержанные, спокойные люди. В то же время посетивший их колонию Афанасьев-Чужбинский писал о веселых, много и интересно рассказывавших ему шведах. То есть речь идет о том, что шведы владели разговорным русским языком, в то время как у немцев существовала проблема общения с русским населением по причине языкового барьера.

Ответ на вопросы как, когда и почему шведы овладели русским языком и почему эта языковая проблема существовала у населения 3-х немецких колоний, нужно искать в следующем:

Шведы. Непосредственное и довольно продолжительное общение их с русскими началось с момента переезда в Новороссию (их сопровождали и охраняли донские казаки). 2. Осень и зиму 1781–1782 гг. они провели в Решетиловке, находясь если и не в среде русскоговорящего населения, то уже точно рядом с ним. 3. По прибытию к месту поселения они (теоретически) могли общаться с монахами Бизюкова монастыря, жителями Берислава, значительную часть которых в тот момент составляли русские. 4. Часть шведов в начальный период их обустройства покидала колонию, отправлялась на заработки в Херсон, который в тот период активно строился, его строителями и жителями были русские. Возвращаясь в колонию, шведы также приносили с собой языковые навыки нового для них языка. Буду-

чи небольшой этнической группой, они должны были для своего выживания проявлять элементы социальной сплоченности, что приобщило качество консервации традиций, обрядов, языка. Тем не менее языком общения для них с окружающим населением стал русский.

Немцы. 1. К моменту их приезда в Херсонскую губернию была создана система колониистской администрации и все делопроизводство велось на немецком языке, поэтому у немцев не было острой необходимости в знании русского языка. 2. Прибывшие на земли шведов немцы были большой самодостаточной группой и у них отсутствовала острая потребность в общении с русскоязычным населением. 3. Присутствовал этнопсихологический момент. Немцы рассматривали себя как носителей более высокой культуры, чем шведы и тем более окружающее русское и украинское население. Это лишь некоторые штрихи, позволяющие отметить различия шведов и немцев в подходе к языковой проблеме.

Известно, что немцы стремились онемечить шведов. Но шведы упорно желали сохранить свою языковую самобытность. Они изыскивали любые возможности заполучить учителя шведского языка. Языком их богослужения был шведский, они пользовались шведской церковной литературой. Им удалось сохранить языковую монолитность, как и конфессиональную. Подавляющее число жителей были лютеранского вероисповедания. Появившееся небольшое число католиков было, скорее всего, связано с межконфессиональными браками. Известно, что шведы в определенные моменты испытывали недостаток в женщинах брачного возраста и им приходилось жениться на немках, часть из которых были католичками. Такие браки не были распространенным явлением.

Проблемы языка, церкви и образования тесно взаимосвязаны между собой. Во всех четырех колониях существовали церковно-приходские школы. Однако их становление и развитие было различным. Традиционно первые школы помещались при церковных зданиях и лишь со временем, когда колонии достигали уровня благосостояния, колониисты строили специальные школьные помещения. Первыми учителями тоже чаще всего становились пасторы и патеры.

Создание школ было обусловлено как традицией всеобщего обязательного обучения, напрямую связанного с религиозными потребностями колониистского общества (школа должна была готовить детей к конфирмации), так и потребностями быстро меняющейся социально-экономической ситуации в регионе. Стремительно шедшие здесь процессы капитализации общества втягивали колониистов

в сферу новых общественно-экономических отношений, требуя грамотных людей. Этот факт явился одним из побудительных моментов изучения русского языка.

Что касается шведов, то в начале обучение, скорее всего, проводил преподобный Европеус. После его отъезда в колонии отсутствовал как пастор, так и учитель. Вплоть до 1836 г. во всех 4-х колониях не было школьных помещений и занятия проводились в домах учителей [16]. Их списочный состав и возраст позволяют утверждать, что никто из них не имел профессионального образования. В колонии Клостердорф учителем был 59-летний Иосиф Эйсверт, в Мюльгаузендорфе – Фридрих Шварц (69 лет), в Шлангендорфе – Мартин. Его возраст 70 лет. Самым пожилым из всех учителей округа был Матц Магнуссон. Ему исполнилось в тот год 88 [18].

Занятия состояли в чтении книг Священного писания и обучение детей немецкому языку, счету и письму. И здесь обнаруживается существенная разница образования. Первое. Сам Матц Магнуссон был носителем шведского языка. Второе. Преподавание шло по шведским религиозным книгам и это позволяло поддерживать языковую ситуацию в колонии. Что касается преподавания немецкого языка, то шведы не испытывали большого энтузиазма по этому поводу, рассматривая проявляемую настойчивость обер-шультцев учиться немецкому языку, как проявление политики онемечивания. Они справедливо считали, что живя в России прилично знать русский язык «и если знают его», «то единственно для облегчения сношений с соседями» (Афанасьев-Чужбинский). Все попытки найти учителя шведского языка были тщетными. Проблема с учителями была и у немецких колонистов.

В школах шведского округа придерживались «Правил посещения сельских школ и детского учения», принятых в 1841 г. Летом 1868 г. в Одессе проходил съезд полномочных представителей всех колонистских товариществ Юга Украины – обсуждались меры по улучшению школьного образования. Среди многих проблем обсуждались и вопросы расширения светского компонента в системе обучения колонистских детей. Пройдя сложный и тяжелый путь становления, школы вместе с церковными заведениями стали влиятельными центрами развития духовной жизни колонистов.

В 1866 г. по желанию Попечительного комитета в программу сельских школ был введен новый учебный предмет – русский язык. Знание его было востребовано культурно-историческими задачами. Но были еще и задачи стратегического характера. Речь шла не просто о создании культурно-языковой однородности населения окраин

империи, а о «лояльности, выраженной в культурных формах, в ориентации на имперский центр, как приоритетный источник культурных образцов и влияний» [28].

Определенным этапом политики государства стала передача немецких (в эту категорию попали и шведы) церковно-приходских школ узаконениями от 22 ноября 1890 г. и 10 декабря 1892 г. в ведение Министерства народного просвещения, со всеми выходящими из этого последствиями. В немецких школах Шведского округа на этом этапе возникли трения между сельскими обществами и государственной администрацией. Первые желали сохранить полный контроль над школой и учительским коллективом в виде назначения учителя и оплату его труда за счет сельских обществ. Государство же стало на путь языкового давления. Население Альт-Шведендорфа спокойно восприняло происходящее.

Изменения в языковой политике четко коррелировались с изменением отношения к немецким колонистам. Причиной этому были не только внутренние обстоятельства (конкуренция на рынке земли, рост влияния колонистских хозяйств, капиталов в экономическом сегменте России), но и внешние. Создание Германской империи, выступления пангерманистов и пр. заставляли Россию попытаться стать на путь консолидации нации. Начали проявляться явления русификации общества. В нашем случае это вылилось в изменение названий колоний. Так, Альт-Шведендорф стал официально именоваться Старошведское, Мюнгаузендорф – Михайловское, Клостендорф – Костырка, Шлангендорф – Змеевка.

С началом Первой мировой войны и принятием Ликвидационного Законодательства в отношении немцев, положение населения Старошведской волости ухудшилось. Все 4-е колонии воспринимались окружающими как немецкие. Виной тому был немецкий язык общения колонистов, хотя между собой шведы говорили на родном языке. Шведы были вынуждены обратиться в правительственные органы с просьбой не рассматривать их как немцев и оградить от действий антинемецкого характера. Просьба была удовлетворена.

Итак, материалы позволяют отметить следующее:

1. Население Шведского колонистского округа формировалось не одномоментно.
2. Немецкие колонисты при поселении оказались в более благоприятных условиях, чем шведы (к тому времени был получен определенный опыт колонизационной политики, создана законодательная и инструктивная база).
3. При различии в причинах переселения и у шведов, и у немцев отсутствовал опыт ведения хозяй-

ства в новой для них природно-климатической зоне. 4. На характере хозяйственной деятельности колонистов, на определенном этапе, серьезно сказывались навыки и опыт их деятельности в местах проживания до выезда в Новороссию. 5. Процесс первоначального обустройства у шведов был гораздо длительнее, чем у немцев. 6. В своем хозяйственном развитии жители каждой колонии использовали свой традиционный опыт в новых для них условиях. 7. Шведы контактировали с окружающим инонациональным окружением лучше чем немцы, ибо у них отсутствовало (что было у немцев) чувство культурного превосходства по отношению к местному населению. 8. Существование колоний с различным конфессиональным населением не стало полем религиозных конфликтов. Возникающие конфликты имели чаще бытовой характер. 9. Антинемецкие настроения шведов имели сугубо экономическую основу – существовала проблема нехватки земли.

Библиографические ссылки

1. *Афанасьев-Чужбинский О.* Подорож у Південну Росію: істор. монографія / О. Афанасьев-Чужбинский. – Д., 2004. – С. 258.
2. *Багaley Д. И.* Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры / Д. И. Багaley. – К., 1889. – С. 91.
3. *Белаш Н. Ю.* Зона освоения (фронт) и ее образ в американской и русской культурах // Общественные науки и современность. – 1998. – № 5. – С. 75–89.
4. *Бобылева С. И.* Шведский колонистский округ // Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути» : матер. 12-й междунар. науч. конф. – М., 2009. – С. 400.
5. *Бродель Ф.* Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М., 1983. – С. 122.
6. Государственный Архив Днепропетровской области. – Ф. 134, оп. 1, д. 54, л. 43–46 об.
7. Там же. – Ф. 134, д. 72, л. 51 об.
8. Государственный Архив Одесской области. – Ф. 6, оп. 1, д. 98, л. 71–72 об.
9. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 308, л. 13–13 об.
10. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 969, л. 114–124 об.
13. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 114–115.
14. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 116.
15. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 19678, л. 26 об.
16. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 2407, л. 167 об – 168.
17. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 3661, л. 1 об.
18. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 4450.

19. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 4458, л. 117.
20. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 4460, л. 1–2.
21. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 4458, л. 117.
22. Там же. – Ф. 6, оп. 1, д. 19678, л. 1–3 об, 4, 17.
23. Государственный Архив Херсонской области. – Ф. 14, оп. 1, д. 36, л. 44–58, 58 об.
24. Там же. – Ф. Р-413, д. 65, с. 93. Херсонское уездное земство. Отчет за 1898 г.
25. Гранин Ю. Д. Этнос, национальное государство и формирование российской нации: Опыт философско-методологического исследования / Ю. Д. Гранин; Рос. акад. наук. Ин-т философии. – М. : ИФ РАН, 2007. – С. 80–82.
26. Данные об экономическом положении селений Херсонского уезда в с/х отношении по подворным спискам Уездной землеустроительной Комиссии в 1906–1907 гг. – Херсон, 1908. – С. 58.
27. Дружинина Е. И. Южная Украина (1800–1825 гг.) / Е. И. Дружинина. – М., 1970. – С. 214–215.
28. Катков М. Н. Собрание передовых статей «Московских ведомостей» 1866 / М. Н. Катков. – М., 1897. – С. 154.
29. Котлярчук А. Немцы Украины в судьбе шведской колонии на Днепре, 1805–2007 // Вопросы германской истории. – Днепрпетровск, 2007. – С. 28; 10; 11.
30. Кочубей – Контениусу 18 окт. 1803 г. – Письма герцога Армана Эммануэла Ришелье Самуилу Христиановичу Контениусу. – 1803–1814 гг. / сост. и ред. О.В. Коновалова. – Одесса, 1999. – С. 29.
31. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Херсон, 1890. – Т. VI. Херсонский уезд (статистико-экономическое описание уезда). – С. 147–148.
32. Миллер А. Империя Романовых и национализм. Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М., 2006. – С. 56.
33. Надгробье Контениуса было обнаружено в 2002 г. на месте бывшей к. Йозефсталь в ходе историко-этнографической экспедиции Института украинско-германских исторических исследований ДНУ им. О. Гончара студентом Василием Журавлем.
34. Научный подход к изучению динамики численности населения с учетом влияния среды обитания был дан в свое время английским демографом А. М. Карр-Саундерсом в его работе «Проблемы населения: исследование эволюции» (Carr-Saunders A.M. The Population problem: a study in human evolution. – Oxford, 1922), где автор рассмотрел взаимосвязь между развитием экономики, социального состояния общества и населением, отметив возрастающую роль социальной сферы и экономических процессов в демографическом развитии.
35. Негру О. Контениус / Немцы России: т. 2: К–О / редкол. : В. Карев (пред. редкол.) и др. – М. : ЭНП, 2004. – С. 175–176.

36. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы за 1896 год. Смета и раскладки на 1898 год. – Херсон, 1897. – С. 65.
37. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 55–56.
38. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 26. № 19372. – С. 115–128;
39. Северный архив. – 1824. – Апрель № 8. – С. 66.
40. Струков Д. И. О состоянии сельского хозяйства в Южной России // Журнал Министерства государственного имущества. – 1854. Часть 52. – № 7; 1855. – Часть 56. – № 3.
41. Downs R. M., D. Stea. Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977.
42. Erikson E. Insight and Responsibility / E. Erikson. – N.Y., 1964.
43. Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005. – P. 33–38.
44. Robert Redfield. Режим доступа : <http://cstaip.virtbo.ru/info/study/cjgnitanthropdogy/kartina.htm>
45. Turner F. I. The Frontier in American history / F. I. Turner. – New York, 1920.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477) – 54.62 «1763/1782»

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ОЦІНЦІ І. С. АКСАКОВА ТА Ю. Ф. САМАРІНА: ДІАЛОГ З РОСІЙСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ У ДЕСЯТИЛІТТЯ «ВЕЛИКИХ РЕФОРМ» (1860–1870 роки)

Проаналізовано погляди відомих публіцистів і громадських діячів Ю. Ф. Самаріна й І. С. Аксакова з остзейської проблеми, визначено вплив їх позицій на розвиток «німецького питання» в Росії другої половини XIX століття.

Ключові слова: російський націоналізм, остзейське питання, німецьке питання, реформа 1871 р., Юрій Федорович Самарін, Іван Сергійович Аксаков, колонізація.

36. Отчет о деятельности Херсонской уездной земской управы за 1896 год. Смета и раскладки на 1898 год. – Херсон, 1897. – С. 65.
37. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 55–56.
38. Полное собрание Законов Российской империи. Собрание первое. – Т. 26. № 19372. – С. 115–128;
39. Северный архив. – 1824. – Апрель № 8. – С. 66.
40. Струков Д. И. О состоянии сельского хозяйства в Южной России // Журнал Министерства государственного имущества. – 1854. Часть 52. – № 7; 1855. – Часть 56. – № 3.
41. Downs R. M., D. Stea. Maps in Minds. Reflections on Cognitive Mapping. – New York, 1977.
42. Erikson E. Insight and Responsibility / E. Erikson. – N.Y., 1964.
43. Hedman J. Gammalsvenskby. The true story of the Swedish settlement in Ukraine / J. Hedman. – Stockholm, 2005. – P. 33–38.
44. Robert Redfield. Режим доступа : <http://cstaip.virtbo.ru/info/study/cjgnitanthropdogy/kartina.htm>
45. Turner F. I. The Frontier in American history / F. I. Turner. – New York, 1920.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477) – 54.62 «1763/1782»

Н. В. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара

«НІМЕЦЬКЕ ПИТАННЯ» В ОЦІНЦІ І. С. АКСАКОВА ТА Ю. Ф. САМАРІНА: ДІАЛОГ З РОСІЙСЬКИМ СУСПІЛЬСТВОМ У ДЕСЯТИЛІТТЯ «ВЕЛИКИХ РЕФОРМ» (1860–1870 роки)

Проаналізовано погляди відомих публіцистів і громадських діячів Ю. Ф. Самаріна й І. С. Аксакова з остзейської проблеми, визначено вплив їх позицій на розвиток «німецького питання» в Росії другої половини XIX століття.

Ключові слова: російський націоналізм, остзейське питання, німецьке питання, реформа 1871 р., Юрій Федорович Самарін, Іван Сергійович Аксаков, колонізація.

Проанализированы взгляды известных публицистов и общественных деятелей Ю. Ф. Самарина и И. С. Аксакова по остзейскому вопросу, определено влияние их позиции на развитие «немецкого вопроса» в России второй половины XIX века.

Ключевые слова: российский национализм, остзейский вопрос, немецкий вопрос, реформа 1871 г., Юрий Федорович Самарин, Иван Сергеевич Аксаков, колонизация.

The views of famous publicists as J. F. Samarin and I. S. Aksakov about ostzeiski problem are analyzed. The influence of their position on development of «a German question» in Russia at the second half of XIX century is determined.

Key words: the Russian nationalism, ostzeiski question, a German question, reform of 1871, Jury Fedorovich Samarin, Ivan Sergeevich Aksakov, colonization.

Im Artikel werden die Ansichten der bekannten Publizisten und Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens, Ju. F. Samarin und I. S. Aksakov, über die „deutschbaltische Frage“ und die Auswirkungen ihrer Haltung auf die Entwicklung der „deutschen Frage“ in Russland der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts analysiert.

Schlagwörter: russischer Nationalismus, Deutschbaltische Frage, Reform von 1871, Jurij Fedorovič Samarin, Ivan Sergeevič Aksakov, Kolonisation.

Обґрунтування теми, історіографія. Дослідники, які вивчають проблеми колонізації, неминуче звертаються до аналізу реформи ліквідації колоністського статусу 1871 рр. як до найважливішої віхи в історії російської національної політики. І хоча в оцінці реформ і їх змісту окремі напрями історіографії істотно, інколи кардинально, розходяться [24; 36; 37], а ці закони вельми рідко згадуються серед інших реформ Олександра II, ні у кого з сучасних дослідників не викликає сумніву доленосність тих соціальних змін, а також той факт, що їх слід розглядати як продовження глобальних перетворень, які були здійснені в імперії в середині XIX ст. Суть реформи 1871 р., її характер і соціальні завдання неможливо зрозуміти без урахування дискусії, яка склалася в ті роки в Росії навколо питань про важливість формування єдиної російської нації, роль околиць і проблеми окремих етнічних груп імперії. Незважаючи на те, що значущість пошуку шляхів рішення названих тем цілком усвідомлювалась суспільством, учасники дискусії (демократи, ліберали, консерватори, влада, самі колоністи), проголошуючи свої ідеї, далеко не завжди «чули» один одного, і, будучи категоричними у відстоюванні своєї позиції, рідко проявляли прагнення до консенсусу. Не виключаючи важливості колоністської проблематики в громадській думці дореформеної і пореформеної Росії, зазначимо, що в комплексі національних проблем

досліджуваного періоду вона займала не найважливіше місце. На початку 1860-х рр. гострішою й більш дискусійною була так звана остзейська проблема. Спричинивши певний резонанс у суспільстві, вона не лише вплинула на формування суспільних настроїв навколо колоністів – представників окремих етнічних груп, але й підготувала підґрунтя для розвитку «німецького питання» в Росії у цілому [28; 29]. Одними з ключових фігур в обговоренні остзейської проблеми були Ю. Ф. Самарін (1819–1876) та І. С. Аксаков (1823–1886) – публіцисти та громадські діячі.

Вивчення творчої спадщини авторів, представлених вище, останнім часом переживає певний історіографічний ренесанс. Особливий інтерес проблема викликає у сучасних, переважно прибалтійських і російських авторів, істориків, політиків і релігійних діячів, які прагнуть переосмислити та представити власну інтерпретацію діяльності мислителів, застосовуючи результати своїх досліджень для вирішення проблем наукового і політичного контексту [21; 22; 25; 33; 35].

Мета цієї публікації полягає у вивченні позиції І. С. Аксакова і Ю. Ф. Самаріна стосовно «остзейської проблеми» і визначенні впливу їх публікацій на формування громадської думки в Росії навколо цього та суміжних питань. Безперечним пріоритетом при інтерпретації заявленої проблеми є аналіз питання через призму проблематики колонізації та історії «німецького питання».

Джерела. Публіцистична спадщина Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова – це використання їх слов'янофільських переконань для вирішення конкретних практичних потреб російського життя, що виникли в умовах дореформених та пореформених дискусій в імперії, які впливали не лише на суспільну свідомість, але й на практичну політику.

Ю. Ф. Самарін проявив себе у 1840–1870-ті рр., в першу чергу в службовій діяльності, а його публіцистична спадщина, хоча й досить значна, виявилася певною мірою периферійною стосовно діяльності І. С. Аксакова, і набула звучання та популярності завдяки останньому. Ю. Ф. Самарін був причетний до вирішення національних проблем з 1846 р., коли, ставши чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ, він виїхав до Риги у складі ревізійної комісії [32]. Оцінці внутрішньополітичної ситуації на Прибалтійській околиці імперії присвячені його дослідження «Ризькі листи» (1848), «Околиці Росії: Російське Балтійське помор'я (1868–1876)».

У названих працях Самарін передбачив появу «остзейського питання» як найважливішої дискусійної теми публіцистики подальших десятиліть. Після виходу першої публікації Самарін, що відчув на собі переслідування з боку влади, надовго перестав публічно вислов-

люватися з проблеми. Проте через півтора десятиліття він повернувся до теми, яка в його пізнішому дослідженні була розкрита з більшою повнотою. Метою Самаріна було вплинути на те, щоб «три губернії, в цей час роз'єднані з Росією, [такі] що прагнуть до ще більшого відокремлення з нею, переконалися, нарешті, що вони складають не передове зміцнення Німеччини, як вони охоче себе величають, а західну, приморську околицю Росії, і тому визнали б себе цілком, беззастережно і назавжди пов'язаними нині та у майбутньому з долею останньої» [19, с. 12–14].

І. Аксаков високо оцінював «Околиці Росії», практичну важливість дослідження як «єдиного надійного керівництва до пізнання прибалтійських порядків» [17, с. 137]. Він вважав, що, незважаючи на те, що робота була присвячена Балтійській околиці, «вона виражає глибоко усвідомлену автором необхідність подібного ж викриття російської державної політики і на інших околицях. Самарін сподівався, що якщо він сам не зуміє виконати це завдання, то приклад його може спонукати інших на таку ж роботу» [17, с. 158]. Таким чином, Аксаков вважав позицію Самаріна близькою до своєї і був переконаний, що національна політика російської держави стосовно окремих етнічних груп потребує корекції.

Аксаков не обмежувався лише рекламними зауваженнями стосовно праць Самаріна, а демонстрував вельми самостійну позицію щодо проблеми міжетнічних стосунків. Незважаючи на те, що його погляди ніколи не були представлені з вичерпною повнотою, вони все ж прочитуються у вигляді імпліцитно сформульованої теорії у його численних статтях. Перші роботи Аксакова, присвячені дослідженню становища прибалтійських губерній, були надруковані в 1862 р. («Як розуміє Остзейський німець ідеал Росії») [7]. У березні 1867 р. у газеті «Москва» (№ 56–57) надруковані передові статті, де здійснювався аналіз релігійних конфліктів Остзейського краю. Тут саме піддавалася критиці практика поширеного там викупного права, а також політика російського уряду в цілому. Публіцист стверджував, що, підтримуючи німецьких поміщиків у Прибалтиці, влада сприяла онімечуванню цього краю. Обговорення питання було продовжене в передових статтях «Москви» за 1867 р. (№ 62–64) [13].

Розгорнутою рецензією на перший випуск «Околиці Росії» («Російське балтійське Помор'я у теперішній час») стала стаття Аксакова, надрукована в газеті «Москва» 10 вересня 1868 року [15]. Він неодноразово повертався до «остзейського питання» і до книги Самаріна в публікаціях від 8 та 15 жовтня 1868 р. («Москва» № 148, 154). Проблема прибалтійських губерній ставала темою його статей аж

до 1885 р. Останньою з них була публікація «Ще раз про «Околиці» Ю.Ф. Самаріна», датована вереснем 1885 р. [6].

Комплексне зіставлення публікацій Самаріна і Аксакова, присвячених вивченню «остзейської проблеми», дозволяє представити її як сукупність трьох головних сюжетів: 1) питання про згубність збереження тих привілеїв німецької знаті, які не відповідають змісту російського законодавства і завданням російської держави; 2) необхідність реформування і правової уніфікації Остзейського краю; 3) германізація краю та її небезпека у ракурсі перспектив формування і посилення впливу російської нації в умовах сучасної тим подіям геополітичної ситуації; 4) зв'язок внутрішньої політики російської держави стосовно остзейсько-польського вузла з моніторингом інших етносів. Перш ніж перейти до аналізу позиції публіцистів, зупинимося на обставинах формування тієї системи, яка склалася на території, названої ними «німецькою балтійською колонією», населеною «німецькими прибульцями» [4, с. 97].

Витоки остзейської проблеми. Особливості правового становища німецького населення Західного краю, які частіше всього піддавалися критиці з боку І. Аксакова та Ю. Самаріна, були закладені Ніштатським та Абовським трактатами, підписаними зі Швецією в 1721, 1743 рр., відповідно до яких Швеція втрачала Балтійське Помор'я [30, с. 456–465]. Однією з умов цих договорів було обмеження можливості зміни змісту угод без загальної домовленості (як коментував ці договори Самарін, «Ніштатський договір зв'язав нас по руках і ногах») [19].

Ще до початку XVIII століття в Естонії, що знаходилася у володінні Швеції, існувала система привілеїв німецького дворянства. Тоді були складені особливі привілейовані дворянські списки (матрикули), куди були занесені найшановніші дворянські родини: у Ліфляндії – 172, Естляндії – 127, на острові Езель – 25. Приєднавши нові території, Петро I підтвердив раніше прийняті привілеї станів Ліфляндії і Естляндії, а також їх право користування Любекським правом у містах*. Договір, укладений між Росією і Прибалтійським

*Любекське право – одна з систем феодального міського права Північної Європи, Північної Німеччини та Польщі на зразок з гамбургським, кульмським, магдебургським правом. Міста мали право виготовляти свою монету, вести торгівлю, будувати могутні стіни навколо міст, молотити зерно, ловити рибу, улаштовувати ярмарки, приймати деякі закони самостійно, визначати кордони міст. Любекське право передбачало керування містом через магістрат.

краєм після закінчення Північної війни у 1721 р., вказував на особливий статус краю і збереження режиму з його привілеями, раніше наданими Естляндії Швецією. Петро I повелів заснувати Ризьку та Ревельську губернії. На чолі їх були поставлені губернатори з наближених царського двору, а їх заступниками і сановниками в апараті губернатора, як правило, були прибалтійські дворяни. Останні в своїй адміністративній діяльності перш за все прагнули дотримуватися інтересів і привілеїв місцевого рицарства, і зазвичай укази царського уряду набували сили в Прибалтійських губерніях лише у тому випадку, якщо вони відповідали місцевим правовим нормам і інтересам німецько-прибалтійських дворян. Спроби російського уряду втрутитися в діяльність місцевих німецьких властей, як правило, не приносили результатів [31, с. 538].

Офіційною мовою Прибалтійського краю була визнана німецька. Нею велося листування губернських установ з колегами. Винятком були лише папери, отримані з російських канцелярій. Крім того, в адміністративний апарат краю підбиралися чиновники з німців. Таким чином, виходило, що вся вертикаль управління, аж до самих вищих інстанцій, була віддана чиновникам німецької національності. Це, безперечно, сприяло збереженню остзейської автономії [28, с. 191].

На території губерній, окрім німців, естонців та литовців, проживала невелика кількість російського населення. За свідченням Самаріна, все російське купецтво складало лише один голос в органах місцевого самоврядування; «міщани ж і ремісники греко-російського сповідання не зараховувались навіть до малої гільдії і не приймалися до цехів», що позбавляло їх багатьох можливостей [29]. Росіяни платили податі, виконували міські повинності, а доходами міста розпоряджалися німці.

Обґрунтовуючи причину появи «Околиць Росії», Самарін констатує: «Систематичне пригноблення росіян німцями, щогодинна образа російської народності – ось що тепер хвилює мою кров. Німці нас перемогли. І після цього ми повторюємо в своїх підручниках: остзейський край завойований, остзейський край приєднаний до Росії». «Мені здається, – продовжував Самарін, – Росія приєднана до остзейського краю і поступово завойовується остзейцями» [19].

Слід зазначити, що радикальна позиція Самаріна і Аксакова збігалася з переконаннями М. Н. Каткова та його видання «Московські відомості». Подібно Каткову, Аксаков розглядав остзейське питання як частину ширшої проблеми про державу і національність, перспективи формування єдиної російської нації, безпеку держави, до-

сконалість її соціально-правової системи [26]. Незважаючи на той факт, що у подальшому переконання цих не лише публіцистів, але й громадських діячів стануть ідеологічною основою практичної національної політики, в 1860-ті рр. їх позиція не була підтримана ні владою, ні імператором Олександром II. У той же час в умовах «Олександрівської відлиги» публіцисти мали можливість висловлюватись досить відкрито. Роки правління Олександра II були періодом великих надій і активної суспільної діяльності. У країні змінився загальний інтелектуальний клімат, відбувалася справжня революція в суспільній свідомості, а в настроях влади з'явилась особлива тональність: влада інколи зверталась до суспільства за сприянням [33.1]. Найважливішим проявом цих змін було переконання, що громадськість повинна висловлювати свою думку про державні проблеми, а суспільна думка повинна впливати на напрям реформаційної діяльності уряду. Центр дискусій перемістився безпосередньо на актуальні, політичні і суспільні проблеми [25, с. 529]. Великий інтерес викликали національні проблеми, які, з одного боку, збуджували сплеск російського шовінізму, а, з іншого – активізували ліберальні і демократичні сили імперії.

«Великі реформи» і проблема реформування західних околиць. Аксаков і Самарін з темпераментом діячів підтримували «великі реформи», що здійснювались в Росії. Самарін брав активну участь у роботі підготовчих комісій. Надалі він був одним з організаторів і лідерів земського руху, а в 1864 р. сприяв проведенню земельної реформи в Польщі [32].

Виступаючи проти законодавчої автономії Остзейських губерній, Аксаков наполягав на важливості поширення російських реформ на західні території. Він був переконаний, що не лише історична, але й соціальна ситуація в країні змінилися докорінно. Якщо за часів Петра I єдиними «цивільними [або маючими цивільні права] елементами» Прибалтійського краю були дворянство і населення міст, то після реформи 1819 р., коли селянство було звільнене (не отримавши при цьому землі) від кріпацтва, виникла реальна необхідність змін у становищі цього стану [15, с. 166]. Переконаючи своїх опонентів і читачів, Аксаков писав: «Якщо річка змінила русло, безглуздо було б триматися старого розташування гребель і мостів» [15, с. 165].

Закликаючи до законодавчих змін, у пошуках аргументів Аксаков звертається до історичного минулого імперії, коли відбувалося формування правових засад стосунків між Росією та її Прибалтійськими губерніями. Він повідомляє, що перші спроби законодавчої уніфі-

кації були здійснені ще Катериною II, яка у відповідь на докори остзейців про наступ на їх права відповідала: «Я – імператриця Всеросійська, а не герцогиня курляндська» [4, с. 90]. У 1785 р. імператриця ввела у краї «Городове укладення», яке незабаром було скасоване Павлом I. Самарін з жалем пише: «Якби політика Катерини зміцнилася, новітня балтійська політика не побачила б світ» [1, с. 107]. Проте, продовжує Самарін, спадкоємець імператриці обернув все на старий лад, «додавши своїм діям характер відновлення порушеного права» [1, с. 107]. По мірі того, як влада все більше йшла на поступки, протидія з боку німецьких колоній ставала все сміливішою і ширшою» [1, с. 107].

У 1845 р. центральною російською владою було складено «Зведення місцевих остзейських законів». Його не було сприйнято остзейської знаттю навіть незважаючи на те, що влада і Державна Рада (Государственный Совет), а також Комітет Міністрів неодноразово звертали увагу ландтагів на необхідність слідування узаконенням [18, с. 40].

Початок 1870-х рр. Самарін називає часом «наймалодушніших поступок протестантизму, здійснених частково через фальшивий лібералізм, частково через боягузтво варварів» [6, с. 60]. Розцінюючи політику Росії як капітуляційну, використовуючи всю силу властивого йому сарказму, Аксаков пише, що з часів Катерини ставлення до остзейців змінилося, і нині «щасливий імператор всеросійський тому, що сини Ліфляндії, Естляндії і Курляндії шанують у ньому свого герцога, який зберігає їх права та привілеї» [4, с. 90]. І далі: «Чи не прокинуться обурені тіла Петра та Катерини і чи не зажадають вони звіту за їх легковажно розбещену нащадками спадщину» [4, с. 96].

Публіцисти доводять, що німецьке дворянство знаходиться в автономному положенні не лише до російського центру, але й стосовно місцевих етнічних груп, включаючи російське населення [4, с. 96]. Самарін простежує, як, оселившись серед «непоступливих форм німецької середньовічної громадянськості, росіяни зайняли в містах другорядні місця [4, с. 97]. Ті перші росіяни, які з'явилися в Остзейському краї ще за часів Олексія Михайловича, міркує Аксаков, були колоністами, а тому їх безправне становище два століття назад було зрозумілим. Проте після того, як Росія відвоювала Ліфляндію та Естляндію, які стали частиною Російської імперії – країни з домінуючим російським населенням, Самарін вважав таке ставлення до росіян несправедливим.

1860-ті рр. – період, коли влада готувала і обговорювала реформи, спрямовані на уніфікацію положення інших соціальних і етнічних груп у державі [27, с. 268–297]. Підтримуючи діяльність спеціальних підготовчих комісій, Аксаков закликає до поширення принципу уніфікації і на західній околиці. Публіцист також переконаний у важливості для того регіону судової реформи, що забезпечить рівність всіх станів. Він указував на необхідність запровадження у краю можливості земельного «викупу для селян, подібної російській, системи світових і земських установ на початках всестанового» [14, с. 16].

Закликаючи до реформування краю, Аксаков спирається на «принцип національності», або «право домінуючої національності». Він пояснює, що німецького населення Прибалтійського краю це правило не стосується [2, с. 34]. Його головний аргумент полягає у тому, що німці – народність прийшла, і 200 000 німців складає лише 10 % населення у той час, як латиші та ести нараховують 90 % місцевих жителів [2, с. 30].

Як вважав Самарін, практика балтійської протидії російському уряду за довгі роки була теоретично осмислена і навіть склалася в певну тактику, апробовану на прикладі латишів і естів. Вона полягає у тому, щоб «відокремити від маси простолюття і притягнути до [німецького дворянства] себе верхній шар іноетнічного селянства, онімечити його за допомогою початкової шкільної освіти, а потім підкріпити німецьке суспільство цими свіжими силами, запозиченими з лав народу. Це [відкриває для остзейців] шлях до селянської поземельної власності» [1, с. 109]. Це позбавляє місцеве населення надії на будь-які реформи, а німецька народність «завдяки насильству, насильницькому онімечуванню досягає могутності німецької національності» [2, с. 30]. Ця народність, попереджує Аксаков, з кожним днем захоплює все більше політичної сили, формуючи з німців «політичну національність» [1, с. 102].

Підсумовуючи свої міркування про виняткове становище німецького населення Прибалтійського краю, Аксаков називає німців «паразитами і чужедьдо», які розвивають племінний іноетнічний патріотизм і сепаратистські настрої на околицях [15, с. 63]; він закликає протистояти «німецькій стихії в краю».

Полеміка в російській і європейській публіцистиці. Заклики, що пролунали відкрито у російській публіцистиці, отримали не лише загальноімперський, але й міжнародний резонанс. Спостерігаючи за європейськими виданнями, Аксаков повідомляв: «Майже щодня в більшій частині пруських газет розміщуються статті, які проповідують

ють про хрестовий похід на Росію через братів-німців, тобто через німецьку колонію в 180 тис. осіб, які пригноблюють 1 600 000 осіб ненімецького населення» [15, с. 63–64]. Це була справжня кампанія, в рамках якої видання і автори, які співчували остзейцям, намагалися блокувати навіть думки про можливість реформування краю, скаржилися на гоніння, «невдячність російської інтелігенції, всім зобов'язаній інтелігенції німецькій» [9, с. 306]. «На наших очах, – уточнював Аксаков, – здійснюється цікаве, важливе явище. Російські німці апелюють до матері-Німеччини і мати-Німеччина заступається за свою утробу в Росії» [9, с. 306]. Внутрішня суперечка, таким чином, за переконанням Аксакова, переноситься на загальноєвропейську арену і стає загальнонімецькою справою [9, с. 306].

Єдність в оцінках ситуації навколо Остзейського краю проявили такі видання як «Allgemeine Zeitung», «Neue Presse», «National Zeitung», «Monde», «Opinion Nationale». Об'єктивною причиною появи подібних публікацій на шпальтах цих газет, окрім прояву імперських настроїв, характерних для Німеччини та інших європейських держав того періоду, було побоювання повторення польського синдрому, а саме того, що «Росія обійдеться з німцями так само, як з поляками» [10, с. 44]. Наприклад, «Кенігсбергська газета» називала спроби реформування губерній як намагання поширити на ці території «російське ярмо» [15, с. 66].

Однією з головних тез, яка була присутня у численних публікаціях, полягала в тому, що росіяни не в змозі оцінити тієї найважливішої цивілізаторської місії, яку виконали представники німецького етносу в Росії: імперія завжди потребувала та буде відчувати необхідність припливу нових духовних сил, а отже, повинна знов звернутися до способу, який з таким успіхом постійно використовується з часів Петра Великого, – колонізації, запрошення з-за моря нових вчителів» [9, с. 306]. Особливо обурювали Аксакова-слов'янофіла висловлювання про те, що «Росія завжди жила чужим розумом і без нього обійтися не може» [9, с. 306]. Німецькі газети переконували, що «російська народність сама по собі – непродуктивна, потребує сторонньої допомоги і повинна змиритися, відкинувши патріотичну пихатість і ворожнечу проти німецького духовного переважання, поклоніння Німеччині, і знову відмовитися від самотності» [9, с. 309]. Визначаючи значення Остзейського краю для розвитку імперії, газета «Baltische Monats Hrift» називала його «відкритими воротами для передачі культури і могутніх сил знання з Німеччини до Росії» [2, с. 32].

Саме у подібному тоні писали Е. Сиверс – остзейський поет, професор ризького політехнікуму, що виступив з низкою критичних статей у виданні «Baltische Monatschrift»; Ю. Еккарт – німецький письменник, автор роботи «Балтійська провінція Росії», уродженець Ліфляндії, що перебрався на службу до Гамбурга і отримав посаду німецького консула в Цюріху; Е. Каттнер – автор праці «Покликання Пруссії на сході»; К. Ширрен – син ліфляндського пастора, історик остзейських провінцій. Серед опонентів Аксакова особливе місце займали також В. фон Бокк – колишній віце-президент ліфляндського суду, Ф. Буте й інші прибалтійські німецькі політичні діячі і письменники [5, с. 83].

Проблема остзейських провінцій піднімалася також у стінах Сейму, де, наприклад, саксонський депутат Лібнехт призвав колег до прилюдного обговорення питання. Аксаков попереджав: «Це – ознака настроїв у німецькому суспільстві, якими не можна нехтувати» [10, с. 45].

До пропагандистської кампанії європейської преси приєдналися і деякі російські видання, включаючи газету Російської Імператорської Академії Наук «St. Peterburger Zeitung» (редактор – Мейєр) [2, с. 30]. Більше того, як вважав Аксаков, саме російські видання першими ініціювали дискусію, організували «дружний штурм на Росію німецької преси» [18, с. 35–40]. Настрої, подібні до поглядів Мейєра, пролунали також із сторінок таких видань як «Вісті», «Новий час», які, спираючись на польський досвід, виступали проти дій, запропонованих Аксаковим і Катковим, які оцінювались як насильство. Газети наполягали на необхідності «мирного, ненасильницького завоювання околиці за допомогою вільної дії російської думки, життя і розвитку внутрішніх сил» [16, с. 127]. Опоненти аксаківської позиції переконували: «Ненависть – найгірший порадник, ворожнеча засліплює. Ви не організуєте, а дезорганізуєте наші сили. Московський фанатизм лише псує справу і заважає нам її вести. Ми не хочемо насильницьких способів. Лише шляхом світу і власного розвитку можемо ми утримати наші околиці» [16, с. 125].

Аксаков також згадує про звіт одного з головних посадовців російського походження у Балтійському краї, який виступає проти того, аби «ширити чутки про ворожнечу німецького населення проти Росії», оскільки з точки зору уряду «німецька народність у балтійських губерніях поміщена в межах домашнього побуту» [1, с. 102]. У цих словах Аксаков бачить систему «ставлення до німецької стихії у краю».

З іншого боку, голоси Аксакова, Самаріна, Каткова також не були самотніми. Їх підтримували такі видання як «Санкт-Петербурзькі відомості», «Голос», «Сучасний літопис». Простежуючи полеміку, Аксаков зазначає, що насправді «боротьба відбувається не між урядами Росії і Німеччини, а між російським і німецьким суспільствами, не стільки про політичну, скільки про духовну перевагу в Росії початків іноземного або народного [читай, російського] духу» [9, с. 306]. Він певною мірою був правий, розглядаючи вищеописану кампанію як реакцію європейського націоналізму на очікуване можливе зовнішнє зміцнення Росії, яке оцінювалося в Європі як пробудження в росіянах народної самосвідомості, самобутності російської духовної творчої сили [9, с. 307]. Незважаючи на те, що після Кримської війни Російська імперія знаходилась не у кращому своєму стані, проте Європа, яка бачила потенції розвитку держави, сприймала майбутню реформовану Росію з побоюванням. Ось чому Аксаков слідом за Катковим переконував, як важливо піднімати в суспільстві питання про російську націю як один з елементів майбутнього посилення імперії.

Найголовнішою проблемою російського суспільства, як вважав Аксаков, була відсутність патріотизму. Майже в кожному представнику російської інтелігенції «сидить німець», тобто «непатріот»: «Нічого сердитися на Німеччину за те, що вона прагне діяти в своїх інтересах; нам треба зрозуміти свої власні інтереси» [9, с. 311]. Національність [нація], не озброєна самосвідомістю, – як стверджує Аксаков, – слабка і ненадійна. Вона не в змозі ані відстояти себе, ані зрозуміти власне призначення.

Обґрунтування необхідності російської єдності, консолідації російської нації. Оцінюючи політичну ситуацію не лише в краю, але й на інших околицях, Аксаков знаходить всюди «невсипущу працю германізації і денаціоналізацію російського рубежу»: на південно-західних околицях – німецький військовий авангард, перехід міст і містечок до рук євреїв. У Північно-Західному краї – польська і латинська пропаганда; послаблення зв'язку народонаселення з Росією; втрата майже всіх завоювань російського духу» [13]. Німці, що перебувають на російській державній службі, просочуються в державний організм, «підливаючи німецьку воду в російське вино», при цьому «паралізуючи національні прагнення російського державного організму» [8, с. 70–76]. Він проголошує, що уродженці Балтійського краю, скоріше, мають заслуги перед Німеччиною, ніж перед Росією.

Не помічаючи проблему внутрішньої германізації, імперія створює сама для себе несприятливі зовнішні геополітичні умови: «Не врятувати зовнішньої державної цілісності там, де в презирстві внутрішня цілість народна» [15, с. 62–69]. Йому вторить Самарін: «Наше становище на околицях різниться зі становищем у середині Росії. Там знаходяться наготові ... сили нам ворожі, з тією лише метою вишколені, щоб обертати проти нас усяку нашу помилку і користуватися кожною втраченою нами хвилиною» [15, с. 67].

Подібно Каткову і Самаріну, Аксаков попереджає: «У разі війни з нашими сусідами наша околиця, переважно північно-західна, має виконувати важливу роль. Це вже давно визнано усіма стратегами: як західними, так і закордонними. Останні десять років наш західний рубіж посилювався з ворожого боку всілякими військовими укріпленнями» [13]. І далі: «Німці, особливо пруські, не перестають наповнювати Царство Польське. Йде терпляча, крок за кроком систематична, цілком німецька робота – «мирна, безупинна навала Німеччини на наші володіння» [13].

На думку Аксакова, процеси онімечування місцевого населення, які відбуваються на російських околицях, мають бути замінені русифікацією. У Російській імперії, продовжує публіцист, консолідація повинна відбуватися навколо російської національності, яка, поперше, «пред'являє свої права заради державної єдності на всьому просторі російської держави, в області державного управління; подруге, вона пред'являє свої права стосовно російських жителів краю, які не зобов'язані визнавати над собою на російській державній території панування неросійської національності» [18, с. 36]. Суто слав'янофільські нотки, що прокинулися в ньому з новою силою, використовуються Аксаковим для додаткового обґрунтування своєї позиції: «Російська держава створена і стоїть лише Руссю, тобто російською народною стихією. Всі інші народності – лише приріст до її цілого державного організму» [15, с. 62]. Він підтримує позицію Самаріна, сформульовану в «Околицях»: чим вільнішим і вищим є підйом народного духу, тим могутнішою є сила зрощення околиць з центром, тим більше вона приваблює іноземні стихії [народи], що входять до складу держави» [15, с. 63].

Закликаючи до рішучих практичних дій, Аксаков і Самарін ніколи не викладали послідовної можливої програми русифікації Остзейського краю, проте аналіз їх спадщини дозволяє здійснити реконструкцію їх поглядів стосовно цього питання. Запропонована ними програма вимагала затвердити в Прибалтиці російські державні за-

сади, а саме: 1) запровадити управління за загальноросійським зразком; 2) ввести загальноімперське законодавство; 3) затвердити російську мову як державну; 4) урівняти в правах з німцями аборигенне населення краю і росіян; 5) здійснити земельну реформу, а саме: наділити селян землею за зразком реформи 1861 року; 6) ввести у школах російську мову з тим, аби підготувати у майбутньому обрусіння краю; 7) реформувати суд – ввести інститут присяжних і вибори місцевих суддів за російським зразком; 8) провести реформу міського управління; 9) підтримати православ'я [2; 6; 14].

Росіяни мають взяти на себе роль третейського судді у вирішенні міжнаціональних проблем: «Російська національність як державна в місцевості, населеній різними, один одному ворожими народностями, є нейтральним державним ґрунтом, на якому всі вони сходяться як один з одним, так і з Росією у цілому» [18, с. 36]. Аксаков виводить універсальну, на його думку, формулу подолання «міжплемінного антагонізму» німців, латишів, естонців і росіян у Прибалтійському краї: «Примирення цих ворогуючих народностей може відбутися лише на нейтральному ґрунті – їх загального підпорядкування єдиним російським державним засадам» [12, с. 154]. Роз'яснюючи суть цієї формули та наполягаючи на її правильності, він у 1885 р. повторює, що «єдиний справедливий спосіб урівноважити взаємні стосунки трьох або чотирьох народностей краю – це підпорядкувати їх загальному імперському праву, визнати для них обов'язковою спільну державну мову і державні закони, не торкаючись при цьому ані їх віри, ані народної індивідуальності» [6, с. 167].

Російську мову Аксаков розглядав як важливий засіб залучення місцевого населення до орбіти російської культури. Його мовна програма може бути пояснена такими словами: «Із збереженням за більшістю і за меншістю повної свободи своєї народності [народної традиції] у приватному і навіть суспільному житті, у літературі, у своїх школах, одночасно визнати російську мову державною, загальною для всіх народностей краю» [18, с. 37].

Кінцева мета уряду має бути спрямована на скасування привілейованої автономності остзейського дворянства, яка й закріплювала примусове щодо інших етнічних груп панування німецької стихії [6, с. 165].

Остзейське питання і особливості національної політики Російської імперії в цілому. Аксаков звертає увагу на те, що важко не побачити аналогію «польської і німецької справи». Схожість поведінки поляків у Західному краї і німців у Остзейському краї Російської

імперії впадає в очі, формуючи тим самим єдиний проблемний для Росії балтійсько-польський вузол. Його аргументи є такими. По-перше, «так само як у північно-західних губерніях поляки, в Балтійському помор'ї німці є прибульцями і не належать до титульної національності краю». По-друге, «і німці і поляки є господами у краю, де вони представляють значну меншість». По-третє, саме в їх руках «зосереджена поземельна власність, соціальні привілеї і всі засоби тиску на непольські і ненімецькі маси народу». По-четверте, в їх середовищі панує «прагнення...ополячити росіян і литовців, а в балтійських губерніях – онімечити латишів та естів». По-п'яте, вони використовують майже однакові засоби впливу: «релігію, школи, спокуси життєвих вигод, загрози, насильство, гоніння, приниження». По-шосте, «вищі класи, складені з людей чужої для цього краю національності, тобто з поляків та німців, – затуляли, а в Балтійському помор'ї продовжують затуляти маси сільського населення від верховної російської влади». І, нарешті, усьоме, «у цих масах сільського населення глибоко вкорінена національна ворожнеча до своїх насильників – до польських панів і до німецьких лицарів, живе щире прагнення до Росії, щира віра в російського царя» [5, с. 81–82].

Характеризуючи всі ці явища, Аксаков висловлює дивування: «Здавалося б, що недавній урок, наданий нам історією і польським заколотом має бути свіжим у пам'яті нашої адміністрації» [8, с. 76]. Але, незважаючи на очевидність і схожість характеристик, влада, як вважає публіцист, не робить для себе ніяких практичних висновків та зіставлень. Аксаков позиціює себе як супротивник політиці уряду, виступає проти того, аби російська влада «на російські гроші утримувала розсадник німецької культури, німецької освіти і навіть німецьких національних настроїв» [10, с. 46]. Він впевнений, що така політика є образою всьому російському суспільству, і той, хто «благоволить перед балтійською і польською громадянськістю (гражданственностью), той всупереч уявленням, не є лібералом», а чинить вороже стосовно свого власного народу [15, с. 66].

І дійсно, Аксаков був упевнений, що ставлення до корінної російської народності визначається ставленням до іногородців: «Чим менше віри в свою народність та її право, чим меншою пошаною користується вона у себе вдома від своєї державної влади, чим повільнішим є її внутрішній розвиток і взагалі діяльність внутрішнього органічного життя, тим успішнішою є діяльність паразитів або чужеяді, тим сильнішою є перевага іноземців, тим зручніше та легше розвивають-

ся, ...племінний іноетнічний патріотизм і сепаратистські прагнення на околицях» [16, с. 68].

Критикуючи уряд, Аксаков не втрачав надії на те, що правота його закликів одного дня стане зрозумілою для суспільства. Очікувані публіцистом зміни стали реальністю за часів Олександра III, який, відчувачи духовну близькість з Аксаковим і слов'янофілами, був переконаний у винятковості «російської ідеї», особливому шляху розвитку держави [23, с. 107]. Оцінка його політики знайшла віддзеркалення в пізніх публікаціях Аксакова за 1882 р. Сприймаючи схвально ревізію Манасеїна, спрямовану владою до Остзейського краю, і згадуючи про свої наполегливі спроби бути почутим, публіцист писав: «Ті часи, дай Бог, можна вважати неповоротно минувшими» [17, с. 139]. В іншій своїй публікації (за 1885 р.) пише: «Тепер російський уряд вже не ковзає по пологому схилу. Сім'я, кинуте Самаріним, не пропало даремно» [6, с. 160]. Особливо за часів правління Олександра III слов'янофільські ідеї проникають як у реакційну публіцистику, так і у свідомість цілих суспільних верств [25, с. 543].

Зі щирою радістю вітаючи сенаторську ревізію Курляндської та Ліфляндської губерній, сподіваючись на те, що цей «великий акт нового царювання» послужить «новою ерою для цієї частини нашої вітчизни, зорею її заспокоєння і відродження в тісному ...з усією Росією союзи», Аксаков пояснює «велич» та важливість цього заходу тим, що навіть у 1880-х рр. Прибалтійська околиця все ще залишалась «аномалією не лише в Росії, але й у всій Європі» [11; 17].

У статтях Аксакова останніх років його життя лейтмотивом проходять дві ідеї, важливі щодо характеристики його політичних поглядів і особливо суті «аксаківського націоналізму». Йдеться про оцінку здійсненого та передбачення того, що необхідно ще зробити у багатонаціональній російській державі. Оцінюючи соціально-економічні реформи, Аксаков стверджує, що «варварська Росія, протягом останніх років здійснила такі реформаторські перетворення, що набагато випередила Російське Прибалтійське помор'я, а ... селянською реформою ...залишила за собою позаду і всю Західну Європу з її вищою культурою і цивілізацією» [35]. Міркуючи про завдання національної політики, Аксаков проголошує «необхідність нового ладу життя, заснованого на принципі рівноправності і взаємної угоди інтересів як різних національностей між собою, так і цих національностей із загальними інтересами держави» [17, с. 134–135].

Висновки. Як впливає з матеріалу що досліджується, проблеми становища німецького етносу Російської імперії стають найваж-

ливішою темою суспільної думки набагато раніше ніж передбачалось, ще з 1840-х рр. Разом з польським питанням, остзейське (німецьке) складає найважливішу ланку формування ідеології раннього націоналізму. Ця ідеологія визрівала у межах лояльної до влади слов'янофільської ідеї і отримала своє політичне втілення упродовж 1860–1870-х рр. за часів першої антиколоністської кампанії на етапі складання антиколоністського законодавства 1871–1874 рр. Ті дискусії, які відбувалися навколо статусу остзейських губерній, істотно впливали на латентний стан реформи ліквідації колоністського стану, її розробку, формування громадської думки, зміст та його обґрунтування. Явище колоністобії також сформувалося не без впливу остзейської проблеми, яка, з одного боку, надавала агресивності кампанії антиколоністської пропаганди, а з іншого – змушувала владу здійснювати реформи з певною обережністю, оскільки «німецька карта» вже була присутня у дискусійному просторі російського суспільства і несла у собі певну загрозу соціальному спокою у державі.

Ідеї Ю. Ф. Самаріна та І. С. Аксакова, їх поступове формування та рефлексія у періодиці та суспільній свідомості допомагають зрозуміти механізм формування раннього націоналізму, причини його подальшого зрощення з консерватизмом. Сформульована ними оцінка становища німецького етносу в Російській імперії формувала певний, глибоко негативний образ етнічної групи, який поступово поширювався на усе німецькомовне населення держави. Той факт, що німці – піддані Російської імперії – зверталися на Захід і, як стверджували Аксаков і Самарін, «запрошували Європу до дипломатичного походу проти Росії», підсилювало страхи певної частини російського суспільства стосовно лояльності цієї етнічної групи. Ці настрої не залишились у 1860–1870-х рр., а досить переконливо пролунали у 1880-х.

Нарешті, занурення до історії розвитку «остзейської проблеми» крізь призму переконань мислителів, чия діяльність вивчалась у статті, ще раз демонструє дослідникам розуміння того, що націоналізм як ідеологічна категорія не був безособовим та однорідним явищем, а мав безліч проявів, які у різні періоди російської історії різною мірою впливали на практичну політику. Про те, що «німецька проблема» була реально існуючим явищем, а не штучно розробленою теорією, як інколи стверджує етнічна історіографія, свідчить той факт, що це питання порушували на шпальтах своїх видань представники різних, інколи протилежних за переконаннями течій: слов'янофіли Самарін і Аксаков, західник Катков. Їх традиційно антагоністичні по-

зиції об'єднувались навколо проблеми, демонстрували інтенцію до об'єднання, підтверджували, що німецька проблема була одним з приводів об'єднання консервативних сил імперії.

Бібліографічні посилання

1. Аксаков И. С. В каком смысле остзейские немцы дорожат своими отжившими привилегиями (сентябрь, 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 102–109.

2. Аксаков И. С. Вправе ли прибалтийские немцы протестовать против реформ русского правительства во имя принципа национальности (сентябрь 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. — М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 28–34.

3. Аксаков И. С. В чём залог прочного развития и единства России / И. С. Аксаков // Русский архив. – М. : Столица, 1990. – Вып. 1. – С. 230–239.

4. Аксаков И. С. Два политические вероисповедания относительно Остзейского края (21.09.1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 90–97.

5. Аксаков И. С. Еще о драгоценных откровениях г. фон-Бокка / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 80–83.

6. Аксаков И. С. Ещё раз об «Окраинах» Ю. Самарина (сентябрь 1885 г.) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 158–167.

7. Аксаков И. С. Как понимает Остзейский немец идеал России (июнь 1862) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 3–9.

8. Аксаков И. С. Немецкая вода в русском вине (сентябрь 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 70–76.

9. Аксаков И. С. Не немецкий немец нам опасен, а немец, что сидит в душе всякого образованного русского (сентябрь 1865) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 306–312.

10. Аксаков И. С. Об угнетении немцев в России (октябрь 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 41–47.

11. Аксаков И. С. О деле крестьян Венденского уезда / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 55–156.

12. Аксаков И. С. О том, что желательно бы иметь в Прибалтийской окраине русский, а не немецкий университет / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 150–154.

13. Аксаков И. С. Полное собрание сочинений / И. С. Аксаков. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. – С. 413–416.

14. Аксаков И. С. По поводу введения русского языка в присутственные места Остзейских провинций / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 10–16.

15. Аксаков И. С. По поводу «Окраин» Ю. Ф. Самарина / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 62–69.

16. Аксаков И. С. По поводу речи г. Скарятин, редактора «Вести» (октябрь 1868) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 125–128.

17. Аксаков И. С. По случаю сенаторской ревизии в Курляндской и Лифляндской губерниях в 1882 г. / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 131–137.

18. Аксаков И. С. «St. Peterburger Zeitung» о прибалтийском вопросе (ноябрь 1867) / И. С. Аксаков // Аксаков И. С. Полн. собр. соч. – М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1887. – Т. 6. Прибалтийский вопрос. Внутренние дела России. – С. 35–40.

19. Самарин Ю. Ф. Окраины России. Вып. I / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения: в 8 т. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1890. – Т. 8. – С. 1–177.

20. Самарин Ю. Ф. О православии в Прибалтийских губерниях / Ю. Ф. Самарин // Самарин Ю. Ф. Сочинения: в 10 т. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1890. – Т. 9.

21. Алексей Второй патриарх Московский. Православие в Эстонии / Алексей Второй патриарх Московский. – М. : Седмица, 1999. – 490 с.

22. Андерсон К. А. Остзейский вопрос в творчестве Ю. Ф. Самарина / К. А. Андерсон // Сб. науч. ст. факультета политологии МГУ. – М. : Schola, 2009. – С. 72–76.

23. Барковец О. Неизвестный император Александр III: Очерки о жизни, любви и смерти / О. Барковец, А. Крылов-Толстикович. – М. : РИПОЛ КЛАССИК, 2003. – 272 с.

24. Бахтурина Ф. Ю. Окраины Российской империи: Государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917) / Ф. Ю. Бахтурина. – М. : Росспен, 2004. – 388 с.

25. Валіцький А. В полоні консервативної утопії / А. В. Валіцький. – К. : Основи, 1998. – С. 529.

26. Венгер Н. В. Колонизация и проблемы реформирования колонистов в российском националистическом дискурсе / Н. В. Венгер // Немцы Сибири: история и культура. – Омск : Наука, 2010. – С. 264–271.

27. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: монография / Н. В. Венгер. – Днепропетровск : ДНУ, 2002. – 696 с.

28. Зутис Я. Я. Остзейский вопрос в XVIII веке / Я. Я. Зутис. – Рига : Тип. 2 ВАПП, 1946. – 646 с.

29. Исаков С. Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов / С. Г. Исаков. – Тарту : Изд-во Тартус. гос. ун-та, 1961. – 186 с.

30. История Европы : в 4-х т. – М. : Наука, 1994. – Т. 4. История нового времени. – С. 456–465.

31. История Эстонской ССР : в 3-х т. – Таллин : Эсти раамат, 1966. – Т. 1. – 794 с.

32. Назарова Т. А. Юрий Фёдорович Самарин. Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 322–347.

33. Тесля А. Народ, государство и общество: социально-политические воззрения И. С. Аксакова. – Режим доступа : www.hrono.info.

33.1. Труайя Анри. Александр II. – М. : Эксмо, 2005. – 288 с.

34. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – М. : МГУ, 1978. – 264 с.

35. Ширинянц А. А., Фурсова Е. Б. Прибалтийский вопрос в политической публицистике И. С. Аксакова. – Режим доступа : articles.exelion.ru/science/history/world.

36. Plett D. Saints and sinners: The Kleine Gemeinde in Imperial Russia: 1812 to 1875/ D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway publications, 1999. – 352 p.

37. Reimer G. E. Exiled by the Czar: Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874 / G. E. Reimer, G. R. Gaeddert. – Newton, Kansas, 1956. – 205 p.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (71) – 054.62 “15/1874”

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАРОД, ЯКИЙ ШУКАВ СВІЙ ШЛЯХ

Проаналізовано історичний шлях менонітів, його особливості, причини «рухливості».

Ключові слова: меноніти, Російська імперія, анабаптизм, еміграція, Домініон.

26. Венгер Н. В. Колонизация и проблемы реформирования колонистов в российском националистическом дискурсе / Н. В. Венгер // Немцы Сибири: история и культура. – Омск : Наука, 2010. – С. 264–271.

27. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: монография / Н. В. Венгер. – Днепрпетровск : ДНУ, 2002. – 696 с.

28. Зутис Я. Я. Остзейский вопрос в XVIII веке / Я. Я. Зутис. – Рига : Тип. 2 ВАПП, 1946. – 646 с.

29. Исаков С. Г. Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов / С. Г. Исаков. – Тарту : Изд-во Тартус. гос. ун-та, 1961. – 186 с.

30. История Европы : в 4-х т. – М. : Наука, 1994. – Т. 4. История нового времени. – С. 456–465.

31. История Эстонской ССР : в 3-х т. – Таллин : Эсти раамат, 1966. – Т. 1. – 794 с.

32. Назарова Т. А. Юрий Фёдорович Самарин. Великие государственные деятели России. – М., 1996. – С. 322–347.

33. Тесля А. Народ, государство и общество: социально-политические воззрения И. С. Аксакова. – Режим доступа : www.hrono.info.

33.1. Труайя Анри. Александр II. – М. : Эксмо, 2005. – 288 с.

34. Цимбаев Н. И. И. С. Аксаков в общественной жизни пореформенной России / Н. И. Цимбаев. – М. : МГУ, 1978. – 264 с.

35. Шириняц А. А., Фурсова Е. Б. Прибалтийский вопрос в политической публицистике И. С. Аксакова. – Режим доступа : articles.exelion.ru/science/history/world.

36. Plett D. Saints and sinners: The Kleine Gemeinde in Imperial Russia: 1812 to 1875/ D. Plett. – Steinbach, Manitoba : Crossway publications, 1999. – 352 p.

37. Reimer G. E. Exiled by the Czar: Cornelius Jansen and the Great Mennonite Migration, 1874 / G. E. Reimer, G. R. Gaeddert. – Newton, Kansas, 1956. – 205 p.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (71) – 054.62 “15/1874”

О. Є. Ходченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАРОД, ЯКИЙ ШУКАВ СВІЙ ШЛЯХ

Проаналізовано історичний шлях менонітів, його особливості, причини «рухливості».

Ключові слова: меноніти, Російська імперія, анабаптизм, еміграція, Домініон.

Проанализирован исторический путь меннонитов, его особенности, причины «подвижности».

Ключевые слова: меннониты, Российская империя, анабаптизм, эмиграция, Доминион.

In article the Mennonite historical way, its features and reasons of «mobility» are analyzed.

Key words: Mennonites, Russian empire, Anabaptism, emigration, Dominion.

Der Aufsatz folgt dem historischen Weg der Mennoniten, untersucht dessen Besonderheiten und geht den Gründen für dessen "Variationsfähigkeit" nach.

Schlagwörter: Mennoniten, Russisches Reich, Anabaptismus, Auswanderung, Dominion.

Меноніти – одна з ранньопротестантських церков періоду Реформації XVI ст. Перші конгрегації виникли на території Нідерландів, Північної Німеччини та Західної Швейцарії [19, с. 134]. Поява анабаптизму, що брав за основу релігійну рівність і припускав добровільне і усвідомлене залучення до церкви, було альтернативою догматам католицької віри. Один із напрямків анабаптизму, який виступав за мирне вирішення конфліктів, очолив колишній католицький священник із Фрісландії Менно Сімонс у 30-х рр. XVI ст. Його ідеї отримали широке розповсюдження в Голландії. Проповіді про смиренність і покірність, про відмову від насильства, що були властиві ранньому християнству, про любов до ближнього, особисту безсмертність залучали до нього послідовників. Термін «меноніт» уперше був офіційно використаний графінею Ганною в одній з її директив про Фрісландію в 1544 р. [17, с. 13]. Їх ще називали «хрещенцями по вірі» (Doopsgeziude). До першої третини XVII ст. різні течії менонітів не були об'єднані. Основні канони віровчення були погоджені фламандською та фризською церквами на Дортрехтській об'єднаної конференції 21 квітня 1632 р. [26].

У період з 1524 до 1578 р. у зв'язку із селянськими війнами й подіями у м. Мюнстері в 1535 р. меноніти разом із заколотним крилом анабаптистів зазнали в Голландії жорстоких гонінь. З 1524 до 1600 рр. було страчено близько 800 хрещенців і менонітів [5, с. XIX]. Внаслідок антагонізму й гонінь багато хто з менонітів переселився до Північної Німеччини, Пруссії і Польщі, де їм дозволили зайняти малопродуктивні низинні землі, в яких місцеві жителі не бачили перспектив через непередбачені розливи рік і моря. Польська влада була зацікавлена у перетворенні непридатних земель дельти Вісли у прибутковий сільськогосподарський район, тому дозволила менонітам,

які мали досвід будівництва дамб, досить вільно освоювати цю територію, не втручаючись в їх внутрішнє релігійне й економічне життя. У першій половині XVII в. вони одержали можливість відкривати молитовні. У Пруссії в XVI в. меноніти мали навіть більше прав, ніж у Польщі. У 1585 р. ельбінгські меноніти одержали бюргерські права, у той час як у Данцигу подібні права вони отримали лише на межі XIX ст. [3, с. 18].

Після першого розподілу Польщі (1772 р.), коли її північно-східна частина була приєднана до Пруссії, колишня свобода менонітів стала поступово обмежуватися, особливо за Фрідріха Вільгельма II (1786–1797 рр.). Він, дозволивши менонітам жити по вірі і зберігши за ними право відмови від військової служби, поставив їм в обов'язок фінансове забезпечення військових навчальних закладів. Це суперечило їхньому пацифістському принципу не підтримувати дій, пов'язаних із насиллям. Навіть свободу свого віросповідання вони змушені були фактично купувати через необхідність фінансово підтримувати лютеранські приходи [1, с. 49–50]. Фрідріх Вільгельм II увів також обмеження на придбання менонітами земельних ділянок. Ще більші обмеження накладено в 1801 р. Фрідріхом Вільгельмом III (1797–1840 рр.), який заборонив менонітам будь-яку купівлю-продаж земельних ділянок, обмеживши їхню площу за станом на 24 листопада 1804 р. [3, с. 19].

За двохсотрічну історію свого проживання у Пруссії меноніти зберегли свою релігійну самобутність, змогли сформувати власні церковні приходи, освоїти нові методи господарювання, адаптуватися до німецької культури, перейняти мову і, найголовніше, сформувати власні історичні традиції, ставши етноконфесійною групою. Попри все, утиски з боку влади Пруссії змусили розпочати пошук місць, де громади могли б економічно розвиватися, а їхня віра, традиції і спосіб життя були б захищені. Однією з можливостей продовження розвитку їх етноконфесійної групи стала міграція до Російської імперії.

Офіційне запрошення уряду Катерини II [18, с. 23–27] мало на меті освоєння малозаселених територій. Спочатку проект був загальним і не мав визначеної стратегії територіальної колонізації. Однак з часом він конкретизувався на господарчому опануванні нових південних територій, які Росія політично закріпила у другій половині XVIII ст. Положення, які викладено у царському маніфесті, окрім прагматичних цілей, мали соціальну направленість, що повинно було забезпечити сприятливий сценарій розвитку південної колонізації і було досить привабливими для менонітів. Їм було гарантова-

но: повне самоврядування і автономія поселень, свобода релігійного життя, звільнення їх і їхніх нащадків від військової служби. В економічному пакеті привілеїв їм надано: по 65 десятин (71 га) землі на родину, фінансові пільги, шляхом звільнення від податків протягом 10 років, безкоштовне використання лісу у межах їхньої землі. Уряд компенсував витрати, пов'язані з переселенням, а також давав позику по 500 крб. для облаштування, виділяв гроші на їжу до першого врожаю [12, с. 115–128]. Надані привілеї були послідовно підтверджені указами Павла I в 1797 р. і 1800 р. [24, с. 62; 9, с. 286–287], Олександра I у 1804 р. [11, с. 137–140] і Миколи I у 1838 р. [21]. За такі свободи і пільгові умови передбачалося, що меноніти заселять степ Причорномор'я, а їхні колонії будуть центрами кваліфікованого сільського господарювання і дієвим прикладом для місцевого населення [9, с. 286–287; 11, с. 137–140]. У цілому освоєння Причорноморського регіону Новоросії повинно було призвести до того, що ніхто не зможе поставити під сумнів приналежність цієї території Російській імперії.

За планом заселення Новоросії кожен колоніст був вільним займатися будь-якою діяльністю: землеробством, ремісництвом, торгівлею, засновувати фабрики або заводи [16, с. 17; 8, с. 102]. Однак провідним напрямком їх діяльності, враховуючи наявність багатих чорноземів, повинно було стати землеробство, а головними культурами – зернові, експортний товар, що мав завжди високий попит за кордоном. Оскільки значна частина перших переселенців-менонітів була ремісниками [4, с. 23], багатьом прийшлося перекваліфікуватися. Цьому сприяли об'єктивні обставини: обмежений вибір професій і намагання влади схилити новоприбулих до землеробства. Переселенці, нездатні освоювати землю, на початку XIX ст. були тягарем для держави, про що свідчить доповідь міністра внутрішніх справ Олександру I: «...Між ними (колоністами) багато непотрібних ремісників, старезних і старих, ... частина з них украй бідні» [11, с. 137–140]. У рекомендаціях документа зазначено, що необхідно обмежитися поселенцями «...які для тамтешнього краю можуть бути корисні, як то: гарні хлібороби й люди, які мають навички у вирощуванні винограду, в розведенні шовковичних дерев та інших корисних рослин, а також вправні у скотарстві, ... добрі кравці, теслі, гончарі, ковалі..., але всі інші майстри, які для сільського життя марні, у число колоністів потрапляти не повинні» [11, с. 138].

Пристосування до умов Півдня Росії коштувало менонітам чималих зусиль. Головними чинниками цього були: суттєва різниця в клі-

матичних умовах і в якісному стані орної землі. Попередній досвід господарювання на вологих ґрунтах Пруссії, де використовувалась маленька легка соха [6, с. 77], в умовах посушливих степних районів був марним. Знадобився час задля відпрацювання нових навичок і розробки аграрної системи вирощування пшениці із застосуванням удосконалених до нових умов технічних засобів. Але ця система із сівозміни і чорного пару, розроблена шляхом багаторічних експериментів, стала загальноприйнятою тільки в кінці 1830-х років [4, с. 23]. Із розширенням оброблюваних площ потреба у сільськогосподарській техніці поступово зростала. У цих умовах частина менонітів, колишніх ремісників, повернулася до попередньої професії, з успіхом вирішуючи питання модифікації місцевих сільськогосподарських засобів. Ураховуючи труднощі адаптації, держава протягом 10–15 років підтримувала колоністів і надавала економічну допомогу для подолання труднощів первісного облаштування і в неврожайні роки.

Із часом меноніти прийняли й використали пропозиції держави по лісонасадженню в степах, по розведенню овець-мериносів і інші економічні проекти, які поліпшували життя в громадах і одночасно розвивали регіон. Російська влада завжди розглядала господарську діяльність менонітів як потужний приклад розвитку місцевої економіки, покладаючись на їхнє знання, організованість, здатність використовувати передовий досвід. Для того щоб і надалі залишатися прикладом для інших поселенців, менонітам необхідно було йти в ногу із загальноєвропейським технічним і соціально-економічним прогресом, що стало реальним після 1806 р., коли були скасовані мита на ввезення в імперію сільськогосподарського обладнання [8, с. 112], і, особливо, після прийняття закону від 27 листопада 1812 р. За цим законом колоністи могли переходити в інший стан, наприклад у купецький (при збереженні колоністського звання), що сприяло зростанню можливостей і активізації підприємницької діяльності. Одночасно це підвищувало економічну відповідальність колоній, тим більше що завершився десятирічний пільговий податковий період, наданий державою.

Розширення можливостей у підприємництві й торгівлі, як доведено дослідженнями Н. В. Венгер, призвело до зростання чисельності ремісників і розширення їх спеціалізації [7, с. 38]. Цей період тривав до кінця 20-х рр. XIX ст. і сприяв більш збалансованому розвитку економіки Півдня Росії. До 1820 р. в межах колоній сформувався ринок ремісничих послуг [7, с. 38], що разом із сільськогосподарським

ринком почав інтегруватися в регіональний і міжрегіональний ринки.

Із розвитком економіки на Півдні Росії колоністи отримували від держави більшу самостійність у діяльності. Це проявилось у зменшенні залежності підприємців від громади, наприклад у 1830 р. влада значно спростила процедуру отримання паспортів задля виходу із колоній з метою підприємництва за межами колоніального району [8, с. 117] і розширила можливості надання послуг і виконання робіт за державними підрядами. З 1846 р. влада дозволила колоністам займатися підприємництвом за межами Новоросійського краю [8, с. 118]. Одночасно необхідно зазначити, що темп розвитку економіки та торгівлі колоністських господарств стримувався діючою соціально-економічною системою, при якій панівне становище займало натуральне господарство. В умовах слаборозвиненого ринку, в кінці 1840-х рр., щоб одержати високу на той час ціну в один карбованець за пуд пшениці, треба було подолати 100–200 верст [4, с. 20]. Незважаючи на це, працездатність і практичність менонітів забезпечували динамічний позитивний розвиток економіки колоній.

Оцінюючи діяльність колоністів, у тому числі менонітів, в якості приклада для місцевого населення офіційні кола Росії у середні ХІХ ст. були трохи розчаровані її результатами [4, с. 33]. Це пояснюється контрастом економічного становища колоністських і навколишніх неменонітських господарств. Колонії мали вигляд оазисів у Росії, в той час як економіка держави при занепаді кріпацького устрою була в кризі. Здійснювані урядом заходи задля активізації взаємодій колоністів із місцевим населенням в економічній сфері не були комплексними, тому що навчання російській мові для колоністів було не обов'язковим, а в колоніях заборонялося селитися особам іншої національності [6, с. 76]. Окрім того, діючі преференції для менонітів, різниця в рівні культури та інша віра утруднювали двосторонній діалог.

Попри все, розвиток економічних процесів на Півдні Російської імперії поступово перейшов до фази товарного виробництва, що призвело до зародження капіталістичних відносин і до середини ХІХ ст. стимулювало як спеціалізацію в сільському господарстві (виращування пшениці, тваринництво та ін.), так і розвиток технічних виробництв (млинарного, маслоробного, цегельного та ін.). Ця різнопланова діяльність, яка проявилася в умовах розвитку економічних і соціальних процесів, сприяла порівняно швидкому накопиченню особистого капіталу. Розвиток ремесел і технічних виробництв був зу-

мовлений нестачею землі і швидким зростанням безземельних. Так, у 1841 р. кількість безземельних у Хортицькому окрузі склала близько 45 %, у Молочанському – 56 % [10, с. 15]. Протягом першої половини XIX ст. безземельні за невелику платню або зовсім безкоштовно могли отримати землю із запасних земельних фондів колоній або із фонду державної землі. Однак із збільшенням населення в Новоросії вартість землі безупинно зростала і її придбання перетворилося у проблему для багатьох молодих родин, внаслідок чого загострилися суперечності між безземельною молоддю й «господарями» громад. У 1869 р. уряд задля зменшення зростаючого невдоволення здійснив спробу розподілити громадські землі колоній між безземельними [10, с. 15], однак проблему це не вирішило. В умовах чинності закону про успадкування (Устав про колонії іноземців у Російській імперії 1857 р. допускав можливість дроблення ділянок за п. 173 розділу «Про спадщину і розділ майна» [25, с. 443]) діти, починаючи самотійне життя, отримували свою частку готівкою, яку могли вкласти у власну справу, але фактично були безземельними. Н. В. Венгер наводить цифри початкового капіталу, необхідного для створення підприємств фабричного типу. Так, наприклад, для створення сукновальної майстерні було потрібно 600 крб., цегельного заводу – близько 1000 крб. [7, с. 41–42]. У той же час капіталістичні відносини, в яких істотну роль відігравали заповзятливість, тямущість, розрахунок і вдача, призводили до розшарування за майновою ознакою як у власників землі, так і у зайнятих у сфері промислового виробництва.

Селянська реформа 1861 р. змінила загальні економічні умови розвитку регіону. Однак через інертність суспільно-економічних процесів знадобився час для перебудови громадської свідомості. Минуло практично ще десятиріччя, перш ніж розвиток економіки на Півдні Росії дав позитивний результат. Реформа майже не вплинула до початку 70-х рр. XIX ст. на розвиток менонітських колоній. Поворотною подією, яка суттєво змінила життєдіяльність у колоніях, стала цивільна реформа 1871 р., що призвела до ліквідації органів опікування. Колоністи, у тому числі й меноніти, були підпорядковані губернським і повітовим державним установам. Це адміністративно «уніфікувало» їх з іншим населенням, зберігши при цьому сприятливі умови розвитку їхніх поселень.

Із самого початку меноніти переселялися до Російської імперії церковними громадами. Вони підкорялися прийнятим у церквах етичним нормам, дотримання яких контролювалося старійшинами й проповідниками. Господарською діяльністю керувала управа Гебіт-

самт (Gebietsamt) на чолі з розпорядником всією господарською діяльністю виборним обер-шульцем (Oberchulze). Така система була вдало вписана в російську державну систему сільської адміністрації, а обер-шульц мав вагомі повноваження, аналогічні повноваженням волосного голови, включаючи всю господарську й надзвичайну (епідемії, пожежі) діяльність. При цьому тільки релігійне керівництво й обер-шульци мали відносини з губернською владою. Виконавчу владу в селищах очолювали шульци (Schulzen), які були відповідальними за господарчу й соціальну діяльність в поселеннях. Порядок управління колоніями, внутрішньокolonіальний устрій і самоврядування регламентувалися Інструкціями Кантори Опікунства новоросійських іноземних поселенців 1800 і 1801 рр. [14, с. 93–95; 15, с. 116–131].

З середини 20-х рр. XIX ст. у менонітському співтоваристві почала складатися ситуація, коли погляди різних груп на подальший розвиток економічних процесів, а також взаємин з державною владою стали все більше відрізнятися. Одна група – прихильники ізоляції від зовнішнього світу, прагнула мати не тільки релігійну, але й господарську автономію. Вони пропонували скоротити або принаймні не підвищувати співробітництво з державою в економічній сфері. Інша група, навпаки, відстоювала погляди господарської інтеграції до загальнодержавної системи Російської імперії. Це обґрунтовувалося тим, що саме за таких умов меноніти одержали грамоту Павла I. Вони не заперечували значення релігійної освіти, але водночас розуміли необхідність підвищення рівня загального просвітництва. Природно, держава була зацікавлена саме в такому розвитку менонітських колоній і сприяла цьому процесу шляхом створення Лісового, а згодом Сільськогосподарського товариства та інших інтеграційних програм, які б розвивали Південні губернії. Згодом зазначені розбіжності підсилювалися. Суперечки в менонітському співтоваристві з питань перспектив і шляхів економічного розвитку, а також взаємин зі світською владою незабаром перейшли до площини релігійних непорозумінь і навіть конфліктів, на які накладалися історичні міжусобиці між фламандською і фризською громадами.

Прихильників повної автономії в 30-ті рр. очолював старійшина Великого Фламандського приходу Яків Варкентін, а прихильників активного співробітництва з державою в економічних питаннях – Йохан Корніс, який розумів, що фонд вільних земель обмежений, і був упевнений у необхідності більш ефективного господарського використання наявної землі. Крім того, він знав про плани Миколи I

(1825–1855 pp.) з модернізації економіки Півдня Російської імперії і покладених на менонітів сподівань у цьому питанні [23, с. 13]. Він також не без підстав вважав, що в перспективі релігійні свободи менонітів будуть залежати від власних економічних досягнень і ефективності прикладу групи в процесі розвитку регіону. Підтвердженням цього є його звернення до Миколи I в 1837 р. із проханням підтвердити привілеї, даровані Павлом I [23, с. 13].

Принцип роздільного формування церковного й сільського органів влади, за яким на сільських зборах право голосу мали тільки власники землі, на відміну від церковних зборів, де таке право мали всі хрещені, був особливістю життя менонітів у Росії [15, с. 116–117]. У результаті склалися верстви землевласників і безземельних, при цьому перші стали відігравати провідну роль у керуванні громадами, помітно знизивши роль церковного керівництва. Це призвело до серйозного протистояння між релігійною і світською владою [23, с. 16]. Зворотною стороною економічного прогресу стало зниження рівня духовності. Хрещення часто ставало просто «правом», заснованим на членстві в релігійній общині, а не на справжньому визнанні віри [37, с. 8]. Таким чином, не духовні цінності, а володіння матеріальними благами стали двигуном соціальних процесів. Це суперечило канонічному вченню менонітів, у якому проповідувалася рівність віруючих. Таке положення в питаннях віри породило глибокі розбіжності й кількаразове дроблення конгрегацій [13, с. 33, 35–36].

Окрім внутрішніх релігійних суперечностей, до кінця 1870-х pp. погіршилися відносини менонітів із православним духовництвом. Після 1860-го р. збільшився приплив православних робітників до менонітських колоній. Це сприяло місіонерській діяльності новоменонітів (насамперед Братських менонітів) серед православних [2, с. 53, 55]. Оскільки залучення православних до будь-якої іншої віри категорично заборонялося, такі дії були негативно оцінені православним духовництвом і дали привід до погіршення відносин уряду з конфесією менонітів у цілому. Сукупність релігійних розбіжностей, бажання відродити єдність і духовність стало однією з головних причин, яка підштовхнула церковні громади традиціоналістів (Бергталер, Кляйне-Гемайнде, Фюрстенланд і Криммер) до рішення емігрувати з Росії. Плани реорганізації суспільного устрою Російської імперії, задекларовані у реформах Олександра II від 3.07.1871 р. [20, с. 813–819], остаточно переконали прихильників повного (релігійного й економічного) ізоляціонізму в тому, що здійснити мрію «тихого» богоугодного, в їхньому розумінні, способу життя на Півдні Росії в по-

дальшому не вдається. Крім того, однією із причин еміграції Братських менонітів було бажання вільно проповідувати свою віру серед місцевого населення, чого вони були позбавлені в Російській імперії.

Соціальні та економічні процеси на Півдні Росії сприяли поступовому й природному виходу з ізоляції менонітських громад. Багато хто з менонітів усвідомлював необхідність знання російської мови, особливо підприємці. У той же час і уряд Росії інтенсифікував політику русифікації населення, що позначилося на необхідності перекладу всього діловодства на російську мову [20, с. 815]. Проте прямого мовного тиску на іншомовне населення до 1890 р. не було. В результаті реформи 1871 р. меноніти були позбавлені статусу іноземних поселенців [20, с. 813–819]. Турбувало їх і прагнення уряду ввести з 1 січня 1874 р. загальний військовий обов'язок. Однак необхідно відзначити, що більшість менонітів, зайнятих у сфері промислового виробництва, і ремісники не були проти реформування суспільного устрою. Їх влаштовували сформовані економічні відносини в регіоні. Крім того, реформи Олександра II передбачали поступовість уведення протягом десяти років. Що ж стосується військового обов'язку, то меноніти знали, що закон передбачав пільги для них у частині звільнення від обов'язку носити зброю і приймати присягу, і сподівалися знайти прийнятний компроміс із владою, використовуючи однозначне формулювання їхнього статусу, задекларованого в грамоті Павла I. Отже, до 1874 р. на Півдні Росії було очікування змін у бік поступової русифікації та інтеграції до російського суспільства, що не могло не викликати почуття тривоги, стурбованості й досади через втрату частини самостійності, але не могло бути прямою причиною для поспішної еміграції співтовариства менонітів, тому що політичної або економічної ситуації безпосередньо загрозової існуванню менонітського співтовариства у Російській імперії не склалося.

С. В. Атаманенко доводить, що військова реформа стала каталізатором, який підштовхнув частину менонітів до переселення у Північну Америку [1]. Дійсною ж причиною, на нашу думку, стала психологічна незадоволеність частини церковного співтовариства відходом більшості менонітів від традиційних духовних цінностей вчення Менно Сімонса, численними політичними і релігійними розбіжностями і бажанням на новому місці відродити чистоту віри. Це підтверджується готовністю конгрегацій Кляйне-Гемайнде й Бергталер оселитися в найглухіших місцях Манітоби, на непродуктивних землях¹, від-

¹ Як повідомляла «Нью-Йорк Таймс» від 16 липня 1873 р.: делегація менонітів в 1873 р. не була задоволена якістю землі в Манітобі [33].

городившись, таким чином, від ідеологічного втручання ззовні. Іншу частину налаштованих до еміграції очолили прагматичні кола менонітських лідерів. На підставі листів Б. Варкетіна й розповідей делегатів, побувавших у Північній Америці², вони оцінили перспективу розвитку Середнього Заходу США, де на той час було багато вільних земель навколо діючих залізниць. Такі умови повинні були незабаром забезпечити швидкий економічний розвиток краю. Бажання безземельних мати ділянку землі, що автоматично вводило їх до кола повноправних членів співтовариства, також відіграло деяку роль у бажанні переселитися.

Важко стверджувати, що земельний голод був істотною складовою прагнення до еміграції, тому що близько 40 % іммігрантів були власниками чималих коштів у Росії [30, с. 25]. За даними У. Сіджера [36], середній стан прибулих у штат Мінесота мав близько 1600 доларів на родину, що для тих часів було чималими грошми, на які, за твердженням Г. Шанца [29], можна було «...зайнятися сільським господарством у великому масштабі», а конгрегація Кляйне-Гемайнде взагалі не потребувала жодної фінансової допомоги [28, с. 70–77]. Що стосується побоювань, пов'язаних з необхідністю військової служби у Росії, то ця обставина також для більшості бажаючих переселитися не була суттєвою. Про це свідчить той факт, що прибулі у Північну Америку не мали у своєму складі великої кількості молодих людей призовного віку [34]. До того ж тільки Домініон Канада гарантував менонітам статус невійськовозобов'язаних [32, с. 4–5]. Сполучені Штати таких гарантій не надали [31, с. 147–148].

Отже, сукупність різних чинників сприяла психологічній незадоволеності серед частини спільноти менонітів. У конгрегаціях, де більшість була прихильниками традиційних, суворих етичних правил у повсякденному житті, прагнули до збереження «чистоти віри», новоменоніти – вільно проповідувати свої погляди, прагматично налаштовані – проявити власні здібності і збагатитися, безземельні – одержати землю. Така незадоволеність утворила сприятливі умови

² Багатий менонітський підприємець Б. Варкетін з Росії у 1872 р. за власний кошт подорожував Канадою та США. Він оцінив значущість залізниць, за короткий термін подолавши відстань від Детройта до Чикаго, а потім доставшись Сан Пауля і Дулітла [29]. У 1873 р. делегація менонітів з Росії також подорожувала залізничним транспортом, вони побували в Канзасі, Мінесоті й Небрасці [35]. У той же час на Півдні Новоросії, при значно більшій щільності населення, існували тільки дві залізниці: Одеса-Балта-Київ і Харків-Таганрог [22], які оминали райони економічної діяльності менонітів.

для розповсюдження ідей еміграції, що збіглися у часі з дефіцитом людських ресурсів у Сполучених Штатах і Канаді для освоєння величезних територій. Уряди цих країн спрямували до Росії емісарів з метою агітації німецького населення до переселення у прерії Середнього Заходу, обіцяючи кожній родині ділянку дешевої державної землі. У результаті у 1874–1877 рр. майже 17 тисяч менонітів, шукаючи нову долю, емігрувало до Північної Америки.

Співтовариство менонітів через своє віровчення було приречене на неминучі утиски у будь-якій державі, яка надавала їм можливість жити на своїй території і вимагала в якості плати за захист інтересів батьківщини життя її громадян. Цей конфлікт у сукупності із нестачею землі через швидкий природний приріст чисельності менонітського населення, характерного для невоюючої групи, змушував до пошуку нових місць перебування, де їхня віра, традиції і спосіб життя були б захищені. Таким притулком майже на сто років став Південь Російської імперії, де менонітам надали всі вольності, які вони просили: повну релігійну і господарську автономію і звільнення від військової служби. Але на початку 1870-х рр. частина менонітської спільноти, відчувши загрозу від майбутніх державних реформ і незадоволена внутрішньоконфесійними непорозуміннями, здійснила переселення до Північної Америки. Найбільш активними у цьому процесі були конгрегації, налаштовані за будь-яку ціну зберегти «чистоту віри», культуру і традиції.

Бібліографічні посилання

1. Атаманенко С. В. Імміграція в Канаду і США менонітів Півдня України в 70-ті рр. XIX ст. / С. В. Атаманенко. – Д., 2002. – 217 с.
2. Безносова О. В. Меннониты и екатеринославское православное духовенство (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / О. В. Безносова // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С. 51–62.
3. Бобылева С. И. Истоки меннонитства: к предистории появления менонитов на Юге Украины / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2002. – С. 13–23.
4. Бобылева С. И. Немецкие колонисты и их влияние на социально-экономическое развитие Юга Украины первой половины XIX в. / С. И. Бобылева // Вопросы германской истории. – Д., 1995. – С. 19–37.
5. Бондарь С. Д. Секта меннонитов в России / С. Д. Бондарь. – Пг. : Типография В. Д. Смирнова, 1916. – 200 с.
6. Бочарова Н. В. Роль немецкой диаспоры в производстве и продаже сельскохозяйственных орудий и машин в Украине в XIX в. / Н. В. Бочарова // Вопросы германской истории. – Д., 1995. – С. 73–83.

7. Венгер Н. В. Возникновение и развитие частной предпринимательской деятельности на территории меннонитских колоний первой половины XIX в. / Н. В. Венгер // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2002. – С. 30–51.

8. Венгер Н. В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789–1920) : монография / Н. В. Венгер. – Днепропетровск : Изд-во ДНУ, 2009. – 696 с.

9. Грамота Павла I колонистам-меннонитам (1800) // ПСЗРИ. – Собр. 1. – Т. XXVI. – С. 286–287.

10. Деннингхаус В. Безземельные / В. Деннингхаус // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – 210 с.

11. Доклад министра внутренних дел о правилах приема и поселения колонистов, утвержденный Александром I (19.02.1804) док. № 47 // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVIII. – С. 137–140.

12. Доклад Сената о мерах по улучшению состояния Новороссийских колоний, утвержденный Павлом I (1800) // ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XXVI. – С. 115–128.

13. Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины : монография [под. ред. С. И. Бобылевой]. – Днепропетровск: Оксамит-текст, 2006. – 378 с.

14. Инструкция конторе опекунов новороссийских иностранных поселенцев, утвержденная Павлом I (1800) // Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917 / [сост. В.Ф. Дизендорф]. – М. : МФД: Материк, 2006. – 784 с. – С. 93–95.

15. Инструкция о внутреннем распорядке и управлении в Новороссийских колониях (1801) // Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД: Материк, 2006. – 784 с. – С. 116–131.

16. Исмаилов М. А. Правовые аспекты немецкой колонизации Новороссии – Юга Украины в период царствования Екатерины II и Павла I / М. А. Исмаилов // Вопросы германской истории. – Д., 1995. – С. 16–19.

17. Крестьянинов В. Ф. Меннониты / В. Ф. Крестьянинов. – М. : Политиздат, 1967. – 223 с.

18. Манифест Екатерины II о приглашении иностранных колонистов на поселение в Россию (1763) // Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД: Материк, 2006. – 784 с. – С. 23–27.

19. Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып. 7. Немцы Украины. Пилотный сборник. – М., 2002. – 210 с.

20. Правила устройства поселян-собственников (бывших колонистов), утвержденные Александром II (03.07.1871), док. № 129 // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. XLVI. – С. 813–819.

21. РГИА. – Ф. 3383, оп. 29, д. 614, л. 1–25.
22. Розвиток залізничного транспорту Півдня та Сходу України в другій половині XIX – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.librar.org.ua/sections_load.php?s=transport&id=704&start=9.
23. *Стейплз Дж.* Религия, политика и менонитская жалованная грамота в начале XIX в. в России: пересмотр дела Варкентина / Дж. Стейплз // Вопросы германской истории. – Д. : РВВ ДНУ, 2003. – С. 4–22.
24. Указ Павла I о поселении меннонитов в Новороссии (1797) // Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД: Материк, 2006. – 784 с. – С. 62.
25. Устав о колониях иностранцев в Российской империи // Немцы в истории России: документы высших органов власти и военного командования. 1652–1917. – М. : МФД: Материк, 2006. – 784 с. – С. 443.
26. Dordrecht Confession of Faith (Mennonite, 1632) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gameo.org/encyclopedia/contents/D674.html>.
27. Immigration Act of U.S. 1924 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://web.archive.org/web/20080210025205/http://www.historicaldocuments.com/ImmigrationActof1924>.
28. Mennonite Mutual Aid in Canada, 1860–1890: The Mennonite Aid Union and the Russian Aid Committee / [ed. by Lowrens Klippenstein] // Mennonite life. – 1999. – September. – № 3. – Vol. 54. – P. 70–77.
29. Narrative of a Journey to Manitoba by J. Y. Shantz [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www3.sympatico.ca/darrenarndt/shantz/journey_manitoba.htm.
30. Old Colony. Mennonites in Canada 1875 to 2000 / [ed. by Delbert F. Plett.]. – Ca., Manitoba : Cross way Publication, 2001. – 196 p.
31. President Grant's endorsement, dated August 9, 1873, on the petition of August 8, 1873 / President Grant and the Mennonite immigration from Russia / [ed. by Ernst Correll] // Mennonite Quarterly Review. – 1935. – Jul. – Vol. IX. – P. 147–148.
32. Privileges granted by the Canadian Government to prospective Mennonite Immigrants in a Letter by the Secretary of Agriculture dated July 26, 1873 // Sources on Mennonite Immigration from Russia in the 1870's / [ed. By Dr. Ernst Correll]. – Reprint from Mennonite Quarterly Review October, 1950, Issue. – P. 4–5.
33. Return of the Mennonites // New York Times. – 1873. – 16 Jul.
34. Saul N. E. The Migration of the Russian-Germans to Kansas. Part I «The Russian Background» Swiss Mennonite Cultural and Historical Association / Norman E. Saul // Kansas Historical Quarterlies. – 1974. – Spring. – № 1. – Vol. 40.
35. The Mennonites // The New York Times. – 1873. – 18 July.
36. The Mennonites arrived to Minnesota // The New York Times. – 1874. – Oct.

37. *Warkentin D. M. Correcting Mennonite Brethren Individualism: The Pertinence of Stanly Hauerwas's Theology / D. M. Warkentin. A thesis for the degree of Master of Christian.*

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (47+57) – 054.62

Т. Н. Чернова

*Международная ассоциация исследователей истории и культуры
российских немцев, Германия*

**НЕМЦЫ КОЛОНИИ ИОГАННЕСДОРФ
В ЗАКАВКАЗЬЕ
(к 160-летию переселения
из Ставропольской губернии)**

Досліджено процес заселення території Північного Кавказу останньої третини XVIII–XIX ст. Зроблено акцент на ролі та місці німецьких колоністів у цьому регіоні.

Ключові слова: колонії, німці, переселення, Кавказ, законодавство, губернії.

Исследован процесс заселения территории Северного Кавказа последней трети XVIII–XIX в. Сделан акцент на роли и месте немецких колонистов в этом регионе.

Ключевые слова: колонии, немцы, переселение, Кавказ, законодательство, губернии.

The process of settling Northern Caucasus territory at last third of XVIII–XIX century is stated. The role and a place of German colonists in this region are emphasized.

Key words: colonies, Germans, resettlement, Caucasus, the legislation, provinces.

Die Autorin beleuchtet den Prozess der Besiedlung der Territorien im Nordkaukasus und hebt die Rolle und die Stelle der deutschen Kolonisten in dieser Region hervor.

Schlagwörter: Kolonien, Deutsche, Übersiedlung, Kaukasus, Gesetzgebung, Gouvernements.

Все региональные процессы проясняются только в контексте истории государства. Кавказский край Российской империи был

37. *Warkentin D. M. Correcting Mennonite Brethren Individualism: The Pertinence of Stanly Hauerwas's Theology / D. M. Warkentin. A thesis for the degree of Master of Christian.*

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (47+57) – 054.62

Т. Н. Чернова

*Международная ассоциация исследователей истории и культуры
российских немцев, Германия*

НЕМЦЫ КОЛОНИИ ИОГАННЕСДОРФ В ЗАКАВКАЗЬЕ (к 160-летию переселения из Ставропольской губернии)

Досліджено процес заселення території Північного Кавказу останньої третини XVIII–XIX ст. Зроблено акцент на ролі та місці німецьких колоністів у цьому регіоні.

Ключові слова: колонії, німці, переселення, Кавказ, законодавство, губернії.

Исследован процесс заселения территории Северного Кавказа последней трети XVIII–XIX в. Сделан акцент на роли и месте немецких колонистов в этом регионе.

Ключевые слова: колонии, немцы, переселение, Кавказ, законодательство, губернии.

The process of settling Northern Caucasus territory at last third of XVIII–XIX century is stated. The role and a place of German colonists in this region are emphasized.

Key words: colonies, Germans, resettlement, Caucasus, the legislation, provinces.

Die Autorin beleuchtet den Prozess der Besiedlung der Territorien im Nordkaukasus und hebt die Rolle und die Stelle der deutschen Kolonisten in dieser Region hervor.

Schlagwörter: Kolonien, Deutsche, Übersiedlung, Kaukasus, Gesetzgebung, Gouvernements.

Все региональные процессы проясняются только в контексте истории государства. Кавказский край Российской империи был

уникальным по своей этноконфессиональной мозаике. В рамках административно-территориального деления Северный Кавказ являлся неотъемлемой частью Ставропольского края. Неразрывная связь и целостность географии и истории Кавказа, единое управление военной и гражданской частью и одновременно – несхожесть ситуации, глубокие различия в формировании социума, специфика колонизационной, переселенческой и иммиграционной политики правительства и экономического развития Северного и Южного Кавказа позволяют выделить региональные особенности процесса формирования здесь немецкой диаспоры. Изучение исторического опыта социальной адаптации, различных сфер деятельности и культуры пришедшей этнической группы (здесь – «кавказские» немцы и меннониты) в иноязычной окружающей среде представляется востребованным временем и позволяет понять природу толерантности взаимоотношений с местным населением. Данная статья – дань памяти событию 160-летней давности, попытке переселения немцев-колонистов с Северного Кавказа «за Кавказ».

Различные аспекты истории и культуры этнических немцев на Кавказе нашли отражение в историографии. Ныне сделан первый шаг к комплексному рассмотрению проблемы, хотя преобладает определенная фрагментарность в ее освещении. Отсутствует фон региональной истории, допущены неточности в датах и фактах. Так, по вопросу о возникновении немецких и меннонитских колоний (и хуторов) сомнение вызывает периодизация «немецкой колонизации» Северного Кавказа (три этапа с 1778 по 1920 гг.). Не совсем корректным представляется включение в регион Северного Кавказа имперского периода территории Области Войска Донского (название введено в 1870 г.), которая никогда не входила в Кавказское наместничество, в Кавказский край [15, с. 6–30; 10]. В общем вполне актуально концептуальное переосмысление темы. Трудно не согласиться с положением о том, что «разбирать историю дореволюционного Северного Кавказа в современных административных границах региона столь же нелепо, как говорить об „истории СССР времен феодализма”!» [25, с. 13]. Отсутствие в историко-краеведческой и учебной литературе даже упоминания о немцах как составной части многонационального населения Северного Кавказа [3; 9; 6, с. 343–360] говорит о живучести стереотипов советской эпохи и о полном небрежении отдельных авторов к истории дисперсно проживавшего здесь этноса, к его трагической судьбе (депортации осенью 1941 г.). В новейшей российской историографии проблемы появились первые ра-

боты, в которых раскрывается роль генерала А. П. Ермолова в создании немецких поселений на Кавказе и соответствующая позиция правительства, освещается их развитие за столетие (1817–1917 гг.) [31; 32; 33; 34].

Территория региона Северного Кавказа постепенно «прирастала» к империи в результате ряда войн с Турцией (Османской империей, Портой) и Ираном (Персией). Соблюдая принцип историзма, следует непременно учитывать изменения геополитической ситуации на Кавказе, «текучесть» военно-административной географии и «подвижность» границ края. Но проникновение империи на Кавказ нельзя изображать только в виде продвижения границ «по горам и долам». Происходили изменения в самом укладе духовной и экономической жизни общества. Весной 1777 г. новороссийский, азовский и астраханский генерал-губернатор князь Г. А. Потемкин представил Екатерине II план колонизации и свое видение экономического освоения Предкавказья. Для прочного закрепления новой южной границы предлагалось создать Азово-Моздокскую оборонительную линию, правый фланг которой переносился на реку Кубань, левый – до крепости Моздок. К 1780 г. здесь строилось 10 укрепленных крепостей. Императрица повелела заселить пространство на 500 верст Волгским (Волжским) казачьим войском. Было решено также переселить хоперских казаков с Дона, перевести часть регулярных войск. Тем самым было положено начало активному заселению и освоению данного фронта (от англ. „frontier“), пограничья империи.

С целью скорейшего включения региона в единую административную систему указом Екатерины II от 5 мая 1785 г. было учреждено в составе двух областей Кавказское наместничество. В именном указе от 9 мая 1785 г. «О устройстве Кавказской губернии и области Астраханской» во главе наместничества был поставлен П. С. Потемкин (двоюродный брат кн. Г. А. Потемкина-Таврического), а Кавказская область, несмотря на малочисленность населения, была названа губернией [18, № 16193, 16194]. Так на Северном Кавказе впервые возникло наместничество (резиденция переносится из Астрахани в Екатериноград, а в 1787 г. – в Георгиевск).

Таковы предпосылки начавшегося массового переселения сюда казаков и крестьян, русских и малороссов, для хозяйственного освоения огромной территории и защиты границ в условиях «хищнических набегов» горцев на станицы и кордоны Кавказской линии, частых столкновений и проявлений непокорности их и кочевых народ-

ностей (ногайцев, тухменов). При этом правительство изначально стремилось придать процессу колонизации организованный характер, определяя условия и льготы для поселенцев и полномочия наместника [18, № 15619, 16210, 16429].

Появление в степном Предкавказье немцев-колонистов (с Поволжья) относится к концу XVIII века. План переселения «колонистов с луговой стороны Волги на линию, заводимую между Моздоком и Азовым», был изложен генерал-прокурором Синода А. А. Вяземским (по согласованию с Г. А. Потемкиным) в Высочайше утвержденном докладе от 27 октября 1778 г. и одобрен императрицей. Документ можно считать первым правовым актом о поселении немцев на Кавказе [17, № 14814]. Но ни указа по этому поводу, ни соответствующей программы и сметы расходов, ни распоряжений Правительствующего Сената так и не последовало. Скорее, план следует характеризовать как пролог, как декларацию о намерениях, т.к. правительство было всецело поглощено решением главной задачи того времени – укреплением границы путем «приласкания» и усмирения местных горских народов и интенсивным переселением казаков и крестьян. В действительности от одобрения Екатериной II доклада и идеи Вяземского до реального создания немецких колоний на Северном Кавказе был весьма долгий путь.

В рескрипте от 9 мая 1785 г. Екатерина II, заинтересованная в скорейшем развитии нового края и его городов, повелевала: (пункт 4) «Желающим из иностранных поселившимся в Саратовском наместничестве, для удобнейшего отправления торгов и ремесел их, поселиться в городах Кавказской губернии, дать в том дозволение на основании Городового Положения» (принятого 21 апреля 1785 г. – Т. Ч.) [18, № 16194]. Вслед за этим 14 июля 1785 г. последовал Манифест «О дозволении иностранцам селиться по городам и селениям Кавказской губернии и отправлять беспрепятственно торги, промыслы и ремесла свои». Этот правовой акт четко определял положение «иностранных», давая зеленый свет для деятельности на льготной основе в сфере торговли, ремесел и промыслов, что было важно для развития городов и селений, но по сути своей было не совсем адекватно иностранной колонизации (даже, если считать освоение земель промыслом). Скорее, Манифест стал лишь отправным пунктом для реализации плана переселения немцев.

Причины и предпосылки миграций в Кавказскую губернию российских подданных поволжских немцев были органично связа-

ны с решением назревших внутренних проблем саратовских колоний. Первая попытка переселения оказалась безуспешной. Историки упоминают факт проживания уже в 1789 г. при Можарах 347 немцев из Саратовской губернии. По предписанию в 1785 г. кавказского наместника П. С. Потемкина Саратовской казенной палате был дан «позыв» колонистам «перейти в новые заводимые города Кавказской губернии в купечество, в мещанство, цеховые» при условии, чтобы долг их был выписан и сообщен в эту губернию. Откликнувшиеся 74 семьи ремесленников и хлебопашцев из разных поволжских колоний были отправлены для поселения в урочище Можары Моздокского уезда. Но при официальном осмотре казенных поселений на Кавказской линии в июне 1791 г. никого из саратовских колонистов в них не оказалось: одни вернулись на прежнее жительство или «ушли в посторонние губернии»; другие пребывали по городам Кавказской губернии «на промыслах», поскольку «по неудобности расположения» назначенного места они не смогли «обзавестись домоводством». В поисках «разбежавшихся» Кавказская казенная палата и Правление наместничества обратились для решения этого вопроса в Сенат. Указом от 1 июля 1794 г. «О воспрещении находящимся в Кавказском наместничестве колонистам, без ведома начальства и без письменного вида, отлучаться от своих жилищ в другие места или губернии» [19, № 17230] Правительствующий Сенат запретил колонистам самовольно покидать места поселения. Вряд ли следует эту неудачную попытку переселения колонистов с Волги интерпретировать как первый этап «немецкой колонизации Северного Кавказа» (и датировать начало его 1778 годом).

С приходом к власти Павла I были упразднены (1796 г.) наместничества как административные единицы. Территория Кавказского наместничества стала Астраханской губернией, из которой осенью 1802 г. вновь была выделена Кавказская губерния (центр г. Георгиевск). В 1801 г. в состав империи вошло грузинское царство Картли-Кахетия (Восточная Грузия) [20, № 19721; 21, № 20511]. Это способствовало аннексии, дальнейшему присоединению территорий Южного Кавказа (в частности, в результате войн, согласно мирным договорам с Персией и Портой). Западная часть их официально именовалась Грузией (административный центр управления г. Тифлис). Власть Главнокомандующего Отдельным Кавказским корпусом и Главноуправляющего в Грузии простиралась на Северный Кавказ, на Астраханскую область. На основе реформы Главноуправляющего

Грузией генерала от инфантерии А. П. Ермолова (1816–1827), Кавказская губерния была преобразована в 1822 г. в область (центр г. Ставрополь). Согласно Высочайше утвержденному 6.02.1827 «Учреждению для управления Кавказской областью» (к которой уже причислялись и земли Войска Черноморского), она «состояла под одним Главным управлением Грузии», вверенном Главноуправляющему в Грузии (Часть 1, §§ 4 и 8) [22, № 879]. Он же был высшей местной инстанцией по решению всех вопросов внутренних инородцев и иноземцев. Лишь кратковременно, в годы неудачной территориально-административной реформы 1840–1844 гг., Северный Кавказ выпадал из этой орбиты. С образованием Кавказского наместничества (адм. центр г. Тифлис) власти наместника был подчинен весь Кавказ. Итак, Северный Кавказ оказался под главным надзором наместника, в руках которого сосредоточивалась вся военная и гражданская власть на Кавказе, в частности, решения относительно поселения в крае немецких колонистов.

В этих условиях этап поселения немцев на Северный Кавказ проходил более результативно. Миграции были незначительными на общем фоне масштабных переселений из внутренних районов страны. В первой половине XIX в. практически не было иммиграции немцев в Предкавказье из германских земель. Во-первых, изменился сам характер иммиграционной политики царизма. Согласно указу Александра I от 20 февраля 1804 г. и «новым правилам» о приеме и водворении иностранных колонистов, массовый приток зарубежных колонистов канализировался в степи Новороссии. «Высочайшей Грамотой» от 25 декабря 1806 г. император Александр I даровал колонистам особые права, «выгоды и преимущества»: внутреннее самоуправление, свободу вероисповедания, освобождение от повинностей и податей на 30 лет, от воинской службы – навечно. По Грамоте, колония могла пополняться и другими колонистами, что открывало путь для переселения саратовских немцев [21, № 20525, 22410]. Далее, указом от 5 августа 1819 г. переселение иностранных земледельцев в Россию было прекращено [21, № 21163; 27, № 27912, 27954]. Во-вторых, сдерживающим фактором оказалось нестабильное положение в регионе, столкновения с горцами, вылившиеся в долголетнюю Кавказскую войну (1817–1864 гг.).

Первые очаги немецких поселений появились в Георгиевском уезде (Кавминводы) и у города Святого Креста Моздокского уезда (основан в 1799 г., современный город Буденновск). Ввиду вну-

тренного конфликта с миссионерами часть немецких семей переселилась из Шотландской колонии в пригород Святого Креста (13 семей самовольно и 88 человек по Положению Комитета министров от 29.09.1817), получив по 60 дес. земли. Но они не смогли прижиться там окончательно. В 5 верстах от горы Машук, уже в 1819 г. (на землях в 3143 дес.) возникла колония Николаевская (или Новониколаевская). Колонию Константиновскую, у одноименной крепости, основали, по мнению краеведа Е. Вейденбаума, саратовские переселенцы. Но окончательное причисление и водворение колонистов длилось свыше десятилетия. На 1 января 1839 г. в Кавказской области проживало 237 душ м.п. и 120 ж.п. колонистов. По данным областной Палаты Государственных имуществ, в 1839 г. в Пятигорском округе в трех колониях насчитывалось 348 м.п. и 268 ж.п. жителей. Согласно архивным данным, приведенным историком С. А. Чекменевым, по трем колониям Пятигорского округа числилось 129 дворов, в которых проживало население 616 человек с наделом земли до 9 тыс. дес. [26, с. 171; 29, с. 250; 30, с. 157–162]. Речь идет о Шотландской, Константиновской и Николаевской колониях. При всех расхождении статистических данных явно одно – это было «каплей в море» в общем потоке переселенцев (сравним 112413 чел./ в 47 казенных селениях в 1840 г.: из них 81543 – в Ставропольском округе, 29860 – в Пятигорском и 1010 – в Кизляро-Моздокском) [10, с. 93]. В 1844 г. недалеко от поселения Прохладное, в Кизляро-Моздокском уезде, выходцы из колонии Каны (волжской) основали на казенных землях колонию Кана (Каново). Министерство государственных имуществ (МГИ), исходя из положения о возможно компактном поселении колонистов, выбрало для нее участок к юго-востоку от Кавминвод – свыше 10 тыс. дес. плодородной земли, из расчета 60 дес. на семью. Несмотря на политику сдерживания самовольных переселений из Поволжья, колонисты из Камышинского уезда сумели основать близ укрепления Нальчик Пятигорского уезда колонию Александровскую (Александрсдорф). В феврале 1852 г. представители поволжских колонистов обратились с прошением и получили разрешение на поселение 30–60 семей в Большой Кабарде. В 1854 г. здесь поселились 34 семьи, многие без письменных увольнительных. Межведомственная переписка о наделе землей и определении круга повинностей поселенцев затянулась до 1858 г., когда, наконец-то, они были приписаны к сословию колонистов Пятигорского уезда и получили 1500 дес. казенной земли, по 35 дес. на семью [1, с. 149–150; 45, с. 64–65]. Две колонии возникли в Ейском уезде на участках, от-

межеванных в 1852 г. от казачьих земель. На берегу Азовского моря возникла колония Михельсталь и на правом берегу Ейского лимана – Александерсфельд (переименованы позже в Воронцовку и Александровку) [14, с. 34–39; 41, с. 345].

Переселения на Северный Кавказ в 1840-е годы причерноморских немцев тоже начались самовольно. К тому времени проявился интерес переселенцев к землям Ставропольского уезда. Так, в 1843 г. на имя министра П. Д. Кисилева (МГИ) поступило прошение о причислении 20 семей из **Екатеринославской губернии** и 9 прусских семейств, которые не видели пользы поселения в окрестностях Пятигорска и просились под Ставрополь: на один из свободных участков в 2 тысячи десятин близ сел. Тугулука, в 45 верстах от города, или – в 1409 дес., ближе к Ставрополю. История основания их колонии Иогансдорф (Иоганнесдорф) западнее Ставрополя служит классическим примером бюрократической волокиты и раскрывает все сложности становления самоинициированных поселений и своеобразии «немецкой колонизации» в этом регионе. Организационное оформление водворения тянулось годами. В Первый департамент МГИ требовались от Кавказской палаты государственных имуществ сведения о просителях и о наличии земли. На решение палаты требовалось согласие Начальника Кавказской области. Чиновничья волокита усугублялась тем, что сведения о колонистах из Екатеринославской губернии следовало запросить в Попечительном Комитете об иностранных поселенцах Южного края России (г. Одесса). Сверх того, требовались разрешения от Кавказского наместника (г. Тифлис) и министра государственных имуществ (г. Санкт-Петербург). Так что переписка о причислении в Кавказской области семей колонии Иоганнесдорф длилась по 1847 г. Наконец, по приказу Кавказского наместника графа Воронцова, этих колонистов принял под особое покровительство губернатор М. М. Ольшевский (2 мая 1847 г. Кавказская область была преобразована в Ставропольскую губернию). Обустройство колонистов затянулось: получить нужное для обустройства хозяйством пособие можно было лишь по окончательному причислению. Оказавшись в весьма затруднительном положении, весной 1847 года они обратились в Ставропольскую Палату государственных имуществ с письменной просьбой выдать им заимообразно пособие по 28 руб. 57,5 коп. серебром. Для этого потребовалось ходатайство губернатора наместнику Кавказскому в Тифлис. Лишь 29 октября 1847 г. Палата государственных имуществ рапортовала о выдаче 22-м семьям колонии Иоганнесдорф, прибывшим в Став-

рополь, полагававшихся пособий для устройства своих домов [2, с. 40; 15, с. 34–39]. Этот пример свидетельствует о том, насколько трудно было первоначально основать здесь немецкие колонии.

Итак, для 9-ти созданных на казенных землях в дореформенный период колоний, включая Каррас, было отведено максимум 25–30 тыс. десятин земли, по 30–60 дес. на семью. В 1858 г. в регионе находилось 2,7 тыс. немцев, что составляло 0,1 % непрерывно растущего численно населения Северного Кавказа. По сведениям Я. Дитца, с 1838 по 1871 гг. с Волги сюда переселились 1303 поволжских немца, что соответствовало данным Саратовской конторы иностранных [2, с. 230; 4, с. 145 (таб. 15); 5, с. 93]. Доля немцев в сельском населении региона была весьма незначительной. Соответственно и практические результаты «немецкой колонизации» на первом этапе оказались здесь более чем скромными. Можно согласиться с мнением, что в первой половине XIX в. немногочисленные «иностранные колонисты не сыграли заметной роли», «из-за национальной и хозяйственной замкнутости не оставили заметного следа в экономическом и культурном развитии края» [28, с. 24, 45–46].

Становление немецких колоний в Закавказье практически совпадало с северокавказскими, но проходило в духе екатерининской политики как одновременный акт, с разрешения Александра I. Переселение сюда из Вюртембергского королевства швабских крестьян и ремесленников, гонимых нуждой и религиозным фанатизмом, состоялось де факто по их настоянию. Первая колония Мариенфельд (31 семейство, виноделы из Швайкхайма) была успешно основана осенью 1817 г. На этот год пришелся пик эмиграции из германских земель в Россию. Презимовав под Одессой, около 2 тысяч переселенцев, 10 колонн с обозами и детьми, летом 1818 г. вышли в трудный путь. Через Херсон, Георгиевск и Моздок, через Кавказский перевал они добрались поздней осенью в Тифлис. На окраине возникла колония ремесленников – Ней-Тифлис; в радиусе до 65 верст вокруг города, на казенных землях, с наделом по 35 дес. на семью, были созданы колонии Александерсдорф, Петерсдорф, Екатериненфельд и Елизаветталь. Еще две, Еленендорф и Анненфельд, были заложены вблизи г. Елизаветполь (бывшая Гянджа, Северный Азербайджан).

Закавказские немцы-колонисты оказались изначально в прямом смысле слова за Кавказским хребтом, изолированы, без прямых контактов с другими анклавами этнических немцев в стране, даже с первыми колониями немцев, дисперсно расселившимися на Северном

Кавказе. Известен также факт миграции в Закавказье 10 семей из колонии Иоганнесдорф, расположенной под Ставрополем. Нехватка земли подтолкнула их в поиске лучшей доли переселиться в Тифлисскую губернию (Грузия) летом 1850 г.

Ходили слухи о процветающих колониях швабов. В газете «Кавказ» появилось первое описание жизни этих колонистов и была дана лестная характеристика: «Они вообще все грамотны, предприимчивы, трудолюбивы, легко принимают всякие полезные нововведения и польза ими уже приносимая краю – весьма ощутительна» [7]. Переселение в Закавказье немецких колонистов могло быть только при условии, согласия общества родной колонии на увольнение и отсутствия долгов. Самовольно отлучившихся, не имеющих специальных паспортов, высылали на прежнее место жительства. Попытка безземельных семей с детьми (до 50 душ) из колонии Иоганнесдорф Ставропольской губернии переселиться в Тифлиссский уезд одноименной губернии была предпринята на основе официального разрешения от 7 мая 1850 г. Ставропольская Палата государственных имуществ оказала в этом содействие (гарантия свободы передвижения, деньги, корм лошадям, ночлег и т.п.). Их поселение намечалось в урочище на берегу реки Лочин, в 18 верстах от Тифлиса (вдоль дороги в колонию Мариенфельд). Из Экспедиции государственных имуществ при Главном управлении Кавказского наместника (в ведении которой были тогда местные немецкие колонии) смотрителю закавказских колоний Волянскому был передан в июле «абрис» будущей колонии, переселенцам выделены ссуды на строительство домов по 150 руб. серебром на семью. Прибывшие колонисты жили летом в открытых повозках. Лишь с отводом земельного участка им было разрешено пользоваться сараем (принадлежавшим кн. Чавчавадзе). 11 августа из Главного управления наместника смотрителю колоний было предписано согласовать и составить приговор о наименовании будущей колонии. Поселенцы просили назвать ее «Михаэльсдорф или Михаэльсталь» (по имени наместника графа М. С. Воронцова). Но в декабре последовал ответ наместника Кавказского оставить для имени колонии название места – Лочино и известить об этом всех колонистов [11, л. 1, 10 об, 17–18, 30 об; 2].

Колонисты Лочино получили в надел 272,2 дес. земли (из них 56 дес. неудобной), т.е. ниже нормы – 35 дес. на семью, и отчаянно стремились наладить быт и прокормиться. Однако на обращение к управляющему Тифлисской губернией полковнику М. Н. Колюба-

кину, с просьбой «об отпуске им в ссуду 200 руб. серебр. на покупку семян пшеницы», последовали волокита и разбирательство. Экспедиция государственных имуществ сообщила в Главное управление, что им «в особом пособии нет необходимости», поскольку уже было выделено наместником 1500 руб. серебр. всему обществу на постройку домов. В отношении же самовольного захвата земель переселенцев жителями соседнего грузинского селения Марткоби (жалоба колонистов от 11 ноября 1850 г.) последовало указание губернского правления уездному начальству вспаханную землю вернуть и установить «бдительный надзор» за угодыми, данными правительством. Колонисты пожелали также взять с торгов в откуп почтовую станцию Марткоби.

Трудное начало никак не давало возможности колонистам прочно встать на ноги, а их упрекали в лености. Зимой шульц Пульман обратился в Экспедицию (12.02.1851) с просьбой предоставить колонистам продовольствие до урожая и ссуду на покупку семян по 62 руб. 40 коп. серебр. на семью (всего 561 руб. 60 коп.), чтобы выжить. В свою очередь, колонисты поясняли, что все они приехали «на свой счет». А из полученной ссуды в 1385 руб. на постройку дома и приобретение лошадей, часть употребили на строительный лес, а остальное – на питание в течение почти 8 месяцев с 1.07.1850 (по 10 руб. 37 коп. в месяц на одного человека). Лочинцы считали, что на водворение необходимо не менее 300 руб. для каждой из 9 семей (ремесленник Штрет выбыл в колонию Екатериненфельд) [12, л. 22 об, 27 об, 38 об, 86]. В ответе управляющего Экспедицией государственных имуществ Фадеева им было в просьбе отказано, т.к. они уже получали в прошлом помощь и в состоянии осилить трудности своим трудом. Семена же могут быть позаимствованы ими, по четверти на семью, из запаса колонии Мариенфельд. Второй транш пособия на домостроительство был возможен в любое время, с условием, если будет засвидетельствовано окончание строительства до зимы. Прошения колонистов об отводе сенокосных и выгонных мест и ссуды 450 руб. (по 50 руб. на семью) были тоже отклонены, поскольку поданы были они «через голову» начальнику гражданского управления Закавказским краем князю Бебутову. Пояснения колонистов о том, что и наместника, и самого Фадеева в то время не было в Тифлисе; их мольбы, вроде этих: «помогите обзавестись, окрылиться», мол, тогда убедитесь, что «гостеприимство русского правительства использовали мы не без существенной для обеих сторон пользы»; ни заве-

рения, что получив ссуду, «сочтем себя счастливейшим народом на всем земном шаре» [12, л. 42 об, 50 об–51, 55 об], не изменили решения. Такая эмоциональность, такое проявление чувств верноподданных, по-видимому, были вызваны крайней нуждой. Но и они не тронули сердца чиновников.

Поскольку со временем «стерлись» границы отведенного колонии участка и посланный вновь землемер не смог отыскать их признаков, последовало решение Экспедиции государственных имуществ от 13 февраля 1851 г. провести повторное межевание надела по плану. В апреле Волянский принял 2-й транш ссуды 600 руб. серебр. Год прошел в трудах и заботах. Но в феврале 1852 г. Тифлисское уездное управление известило смотрителя закавказских колоний о том, что соседние колония Мариенфельд и селение Марткоби могут не получить от лочинцев занятые и обещанные к возврату семена. Однако под давлением колонистам все же пришлось уплатить долг урожаем.

Положение их очень осложнилось. Тогда Сельский приказ колонии Лочино обратился 5 августа в Экспедицию Главного управления с просьбой разрешить им выезд в Россию, поскольку семьи не получили ни урожая, ни покосов, более того, они «по крайней бедности не в состоянии возратить ссуды, выданные на постройку дома». Иным было мнение смотрителя колоний Волянского: все колонисты, более или менее «преданы нетрезвой жизни и лености» и, несмотря на все побуждения их к трудовой жизни, уходили на заработки в Тифлис, подобно отдельным колонистам из Александерсдорфа. Поэтому он полагал бы «отказать им в дозволении возвратиться». 30 августа 1852 г. из Главного управления наместника последовал отказ колонистам Лочино: просьба «не может быть уважена» по причине неуплаты ссуды [12, л. 77, 89–98, 91].

Выбившиеся из сил переселенцы в послании от 16 мая 1853 г. запросили наместника Кавказского гр. Воронцова о прощении долга и дозволении им вернуться. И получили его. Разрешение возвратиться в Иоганнесдорф было дано при условии принятия казной домов и хозяйственных построек колонистов в счет уплаты казенного долга (сумма общей ссуды на строительство в 1275 руб. серебр.). Это свидетельствовало о гибкости фискальной политики правительства. Колонисты должны были получить свидетельства на обратный путь. Тем, кто решит оставаться, требовалось иметь письменные виды из Ставрополя.

После отъезда «ставропольских» колонистов Экспедиция при Главном управлении наместника потребовала от смотрителя колоний Волянского продать оставшиеся в Лочино строения колонистов с публичного торга. Вырученные деньги следовало вернуть в казну [12, л. 89–98, 109]. Так, через 4 года закончилась история колонии Лочино, отразившая общую тенденцию – трудности водворения и становления немецких колоний, – проявившуюся и на Южном Кавказе.

Вскоре хутор Лочино стал имением барона А. П. Николаи (будущего заведующего Главным Управлением наместника князя А. И. Барятинского, а в 1881–1882 гг. – министра народного просвещения). С 1864 г. при поддержке Кавказского Сельскохозяйственного общества оно было сдано в аренду управляющему имением агроному Г. Фиверу и превращено со временем в крупный опытно-учебный центр для подготовки местных кадров для развития сельского хозяйства [8].

Библиографические ссылки

1. Аккиева С. И. Немецкие колонии в Кабардино-Балкарии [Текст] / С. И. Аккиева // Немцы на Дону, Кавказе и Волге: материалы рос.-герм. науч. конф. Анапа, 22–26 сентября 1994 г. – М., 1995. – С. 149–150.
2. Дитц Я. История поволжских немцев-колонистов [Текст] / Д. Дитц. – М.: Готика, 1997.
3. Ерохина О. В. Социально-экономическое и культурное развитие немецких колоний Области Войска Донского (70-е гг. XIX в. – февраль 1917 г.) [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук / О. В. Ерохина. – Волгоград, 2001.
4. Ерохина О. В. Немецкие колонии Области Войска Донского (вторая половина XIX в. – февраль 1917 г.) [Текст] / О. В. Ерохина. – Волгоград, 2009.
5. История Ставропольского края от древнейших времен до 1917 г.: региональный учебник для общеобр. школ [Текст]. – Ставрополь, 1996.
6. Кабузан В. М. Население Северного Кавказа в XIX–XX веках [Текст] / В. М. Кабузан. – СПб., 1996.
7. Кабузан В. М. Эмиграция и реэмиграция в России в XVIII – начале XX века [Текст] / В. М. Кабузан. – М.: Наука, 1998.
8. Кабузан В. М. Многонациональное население Северного Кавказа в XVIII–XX веках (1798–1899) [Текст] / В. М. Кабузан // Россия в XX веке. Проблемы национальных отношений. – М., 1999.
9. «Кавказ» (Тифлис). – 1850. – № 40.
10. Кавказский календарь на 1868 г. – Тифлис, 1867.

11. Край наш Ставрополье: очерки истории [Текст] / науч. ред. Д. В. Ко-чур, В. П. Невская. – Ставрополь : Шат-гора, 1999.

12. Малахова Г. А. Становление и развитие российского государственного управления на Северном Кавказе в конце XVIII–XIX вв. [Текст] / Г. А. Малахова. – Ростов-на-Дону, 2001.

13. Национальный Архив Грузии. Центральный исторический архив. – Ф. 226, оп. 1, д. 7. – Далее: НАГр.ЦИА.

14. Там же. – Ф. 240, оп. 1, д. 1164.

15. Нелипович С. Г. Мнение [Текст] / С. Г. Нелипович, Т. Н. Чернова // Научно-информационный бюллетень (НИБ). – М., 2002. – № 4 – С. 26–28.

16. Немецкое землевладение на Кубани [Текст] // Кубанский сборник на 1915 год. Изд. Куб. обл. статист. комит. под ред. Л. Т. Соколова. – Т. XX. – Екатеринодар, 1915.

17. Немецкое население Северного Кавказа: социально-экономическая, политическая и религиозная жизнь (последняя четверть XVIII – середина XX в.) [Текст]. Сб. док. / Сост. Т. Н. Плохотнюк. – Ставрополь : Изд-во СГУ, 2002.

18. Плохотнюк Т. Н. Российские немцы на Северном Кавказе [Текст] / Т. Н. Плохотнюк. – М. : ОАНРН, 2001.

19. Полное Собрание Законов Российской империи [Текст]. – Изд. I. – СПб., 1830. – Т. XX.

20. Там же. – Т. XXII.

21. Там же. – Т. XXIII.

22. Там же. – Т. XXVI.

23. Там же. – Т. XXVII.

24. Там же. – Изд. II. – СПб, 1856. – Т. II.

25. Там же. – Т. XX.

26. Там же. – Т. XXI.

27. Там же. – Т. XXXVI.

28. Роот Е. В. Немецкие колонии Области Войска Донского (последняя треть XIX в. – 1914 г.) [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук. / Е. В. Роот. – Ростов-на-Дону, 2003.

29. Северный Кавказ в составе Российской империи [Текст] / ред. А. И. Миллер. – М. : Нов. лит. обзор., 2007. – Серия: „HISTORIA ROSSICA“ (Окраины Российской империи).

30. Стащук Н. И. Заселение Ставрополя в конце XVIII века и в первой половине XIX века [Текст]: материалы по изучению Ставропольского края / Н. И. Стащук. – Вып. 4. – Ставрополь : Крайиздат, 1952.

31. Терещенко А. Г. Немецкие колонисты на землях Войска Донского [Текст] / А. Г. Терещенко // Донской временник за 1995. – Ростов-на-Дону, 1996.

32. Чекменев С. А. Социально-экономическое развитие Ставрополя и Кубани в конце XVIII – первой половине XIX в. [Текст]: автореф. дис. ... д-ра ист. наук / С. А. Чекменев. – Ростов-на-Дону, 1967.

33. *Чекменев С. А.* Иностранные поселения на Ставрополье в конце XVIII и в первой половине XIX в. [Текст] : матер. по изучению Ставроп. края / С. А. Чекменев. – Вып. 12–13. – Ставрополь, 1971.

34. *Чернова Т. Н.* К истории первых немецких поселений на Ставрополье [Текст] / Т. Н. Чернова // Вестник Пятигор. гос. лингв. ун-та. – Пятигорск, 2004. – № 4. – С. 157–162.

35. *Чернова Т. Н.* Из истории становления немецких поселений на Северном Кавказе [Текст] / Т. Н. Чернова // Ключевые проблемы истории российских немцев: матер. 10-й междунар. науч. конф. Москва, 18–21 ноября 2003 г. – М., 2004. – С. 381–417.

36. *Чернова Т. Н.* Кавказская Одиссея немецких колонистов Таврической губернии [Текст] / Т. Н. Чернова // Вопросы германской истории. Немцы Украины и России в конфликтах и компромиссах XIX–XX вв.: матер. междунар. науч. конф. Днепропетровск, 24–27 сентября 2007 г. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д. : Пороги, 2007. – С. 69–79.

37. *Чернова-Дёке Т. Н.* Немецкие колонии в Грузии: специфика становления, управления и экономической жизни (1817–1917) [Текст] // Российское государство, общество и этнические немцы: основные этапы и характер взаимоотношений: матер. 11-й междунар. науч. конф. Москва, 1–3 ноября 2006 г. – М., 2007. – С. 108–135.

38. *Чернова-Дёке Т. Н.* Позиция и роль А. П. Ермолова в становлении немецких колоний в Закавказье [Текст] / Т. Н. Чернова-Дёке // Отечеств. история. – 2008. – № 1. – С. 13–25.

39. *Чернова-Дёке Т. Н.* Немецкие поселения на периферии Российской империи. Кавказ: взгляд сквозь столетие (1818–1917) (К 190-летию основания немецких колоний). [Текст] : монография / Т. Н. Чернова-Дёке. – М. : ААО «МСНК», 2009.

40. *Чернова-Дёке Т. Н.* Немецкие поселения на Кавказе. 1816–1914 [Текст] / Т. Н. Чернова-Дёке // Вопросы истории. – 2010. – № 3. – С. 92–105.

41. *Черный К. Н.* Ейский уезд (статистическое описание) [Текст] / К. Н. Черный // Кубанский сборник. – Екатеринодар, 1883. – Т. 1.

42. *Чеснок Е. В.* Немецкие колонии Области Войска Донского [Текст] / Е. В. Чеснок // Немцы на Дону, Кавказе и Волге: матер. рос.-герм. науч. конф. Анапа, 22–26 сентября 1994 г. – М., 1995. – С. 79–98.

43. *Nachtigal R.* Die Dondeutschen 1830 bis 1930 / R. Nachtigal. – Augsburg, 2005.

44. *Rothermel J.* Alexanderdorf / J. Rothermel // Heimatbuch der Deutschen aus Russland / Hrsg. von der Landsmannschaft der Deutschen aus Russland. – Stuttgart, 1961. – S. 64–65.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 94 (477) – 054/62 “19/20”

М. П. Костюк

Луцкий национальный технический университет

ОСОБЕННОСТИ СИСТЕМЫ ОБЩИННОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В СРЕДЕ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИСТОВ ВОЛЫНИ (XIX – начало XX века)

Розглянуто найбільш характерні особливості системи общинного самоврядування в середовищі німецьких колоністів Волині у XIX – на початку XX ст., які забезпечили їм досить замкнутий та відособлений внутрішньо-общинний спосіб життя.

Ключові слова: Волинь, німці, колоністи, конфлікти, мова.

Рассмотрены наиболее характерные особенности системы общинного самоуправления в среде немецких колонистов Волыни в XIX – начале XX вв., которые обеспечили им достаточно замкнутый и обособленный внутриобщинный образ жизни.

Ключевые слова: Волынь, немцы, колонисты, конфликты, язык.

The most characteristic features of communal self-government system of Volhynia German colonists in XIX – beginning of XX centuries are examined.

Key words: self-management, Volhyn, Germans, colonists, conflicts, the ground.

Im Aufsatz wird auf die charakteristischen Besonderheiten der Gemeindeverwaltung bei den deutschen Kolonisten Wolhyniens im 19. und zu Beginn des 20. Jh. hingewiesen, die dieser Bevölkerungsgruppe ein Leben in relativer Zurückgezogenheit und Abschottung innerhalb ihrer Gemeinde ermöglichten.

Schlagwörter: Wolhynien, Deutsche, Kolonisten, Konflikte, Sprache.

Всякое национальное меньшинство, попав в инородную этническую среду, пытается всеми способами сохранить свою национальную самобытность и не поддаться ассимиляционным влияниям со стороны преобладающих в численном отношении этнических общностей, проживающих по соседству. Именно в такой ситуации оказались немецкие колонисты, массово иммигрировавшие на протяжении XIX века на Волинь. Поселившись в подавляющем своем большинстве в сельской местности, имея свое собственное историческое про-

шное, совсем иное религиозное и обыденное мировоззрение, другую мораль, быт, менталитет, специфику общинного и семейного уклада жизни, они длительное время оставались почти полностью изолированными от каких-либо влияний окружающего их украинского населения и органов местной власти, сумев сохранить неприкосновенной собственную самобытность. Этот феномен волынских немцев отмечали еще современники, указывая в начале XX века, что *«немцы, родившиеся на Волыни, остаются такими же немцами, как их отцы и деды, вышедшие из Германии»* [1]. А в отчете волынского губернатора за 1911 год подчеркивалось, что немецкие колонисты *«даже через 50 лет остаются обособленными от массы коренного населения Волыни»* [2]. И это не было преувеличением. Обособленность и замкнутость существования немецких колоний Волыни в XIX – в начале XX века были одной из характеристик, отличающих волынских немцев от других этнорегиональных групп российских немцев.

Немаловажную роль в сохранении этой отличительной черты волынских колонистов сыграла их система общинного самоуправления, главным предназначением которой было сохранение и укрепление полной самостоятельности каждой колонистской общины в решении всех вопросов внутренней жизни и ее ограждение от всевозможных внешних влияний. Наряду со многими общими чертами, характерными для других регионов России, система общинного самоуправления волынских немцев имела ряд отличительных черт и особенностей.

Традиционно возглавлял ее в каждой колонии староста – «шульц». Должность эта была выборной, и избирался шульц общественным сходом из числа наиболее авторитетных, опытных и зажиточных хозяев сроком на один год. От него обязательно требовалось хотя бы элементарное знание русского языка, чтобы в случае необходимости изъясниться с местным начальством или владельцем земли, составить или подписать необходимые документы, так как подавляющее большинство волынских колонистов длительное время русским языком не владели совсем. Следует отметить, что некоторые переселенцы из Привислянских губерний успешно пользовались польским языком, который неплохо освоили, проживая раньше в Польше. На помощь шульцу избирали также двух помощников, а также десятников и сотских.

В большинстве регионов Волыни шульцы на своих должностях не утверждались никакими местными органами власти. Исключением в этом плане был Луцкий уезд, где большинство немецких коло-

ний были расположены относительно недалеко от уездного центра и преимущественно в хорошо обжитых местностях. Шульцев здесь приводили к присяге, таким образом возлагая на них ответственность и перед властями [3].

Шульцы фактически имели всю полноту власти в колониях. Они представляли ее в отношениях с властями. Так как немцы на Волыни преимущественно арендовали помещичьи земли, то они были посредниками между колонистами-арендаторами и собственниками земли. Нередко именно шульцы скрепляли своими подписями и печатями арендные договоры, подтверждали решения общественных сходов, выдавали различные справки и свидетельства, составляли другие деловые бумаги. Они вели учет колонистов, следили за внутренним порядком и жизнью в колониях, за выполнением решений общественных сходов, исполнением повинностей, за своевременной оплатой податей и арендной платы и в целом за выполнением условий контрактных договоров. Причем иногда собственноручно наказывали за нарушения, и довольно жестоко. Так, в 1897 году в колонии Забужские Голендры от побоев шульца умерла колонистка Кунц, не сумевшая вовремя заплатить долг за аренду общинной земли [4].

Именно шульцы в большинстве случаев были судьями в конфликтах и спорах между колонистами, так как последние в таких ситуациях избегали обращений к местным органам власти. Внутренние конфликты в колониях решались на основе собственного традиционного права. И лишь когда потерпевший был недоволен решением шульца, он мог обратиться с обжалованием к землевладельцу или же в местный суд (право на это обуславливалось в арендных договорах) [5]. Правда, такие обращения были редким явлением.

Текущие конфликтные ситуации шульцы рассматривали вместе со своими помощниками. Чаще всего решения шульцев не обсуждались, нигде не оспаривались и тщательно выполнялись.

Для решения более важных дел, касавшихся жизни всей колонистской общины, созывался общественный сход. Участие в нем принимали главы хозяйств. Летом на улице, а зимой или в непогоду в каком-нибудь просторном помещении, чаще всего в школе или в кирхе, колонисты собирались на свой сход и принимали решения о необходимости проведения определенных общественных работ: строительстве кирхи или молитвенного дома, школы, моста, мельниц, ограждений, прокладке дороги или мелиоративного канала, сооружении дамбы, расчистки обмелевшего русла реки или заросшего озера, упорядочения общественных мест и др. Сход также рассма-

тривал вопросы заработной платы учителя, кистера, сезонные условия найма пастуха, опеки над сиротами, а также недостойные поступки или же поведение отдельных членов общины, принимая при этом решения об их наказании, нередко очень строгом. Так, в 1867 году общественный сход колонии Софиевка Высоцкой волости Ровенского уезда, рассматривая дело о краже имущества и денег колонистом Самуилом Цильке, вынес следующее решение: *«На что мы, будучи в оном собрании и выслушав требование нашего старшины, все единогласно приговорили, что ни только никто с нас не желает взять его на поруку, но даже вовсе не желаем иметь его в своем обществе. В чем собственноручно и подписываем»* [6]. Решения общественных сходов исполнялись безоговорочно, даже если это касалось телесных наказаний.

Следует подчеркнуть, что колонистские общины сообща и очень ревностно отстаивали и защищали арендованные ими земли от вторжения местных крестьян, которые раньше на правах сервитутов пользовались помещичьими лугами, лесами и водоемами. Немцы не хотели даже, чтобы их дорогами пользовались местные жители, и последние часто сознательно объезжали территории, принадлежащие колонистам из боязни быть избитыми [7]. Это, конечно, иногда приводило к стычкам между колонистами и местными крестьянами. Но даже в таких конфликтных ситуациях поселенцы нечасто искали защиты в местных органах власти, а обращались за содействием к чиновникам немецких дипломатических представительств.

Довольно организованно немецкие общины противостояли и местным властям, пытавшимся выполнить судебные решения, затрагивающие их имущественные интересы. Особенно обострялось такое противостояние при попытках выселения колонистов из арендованных ими участков. Особый резонанс в этом плане вызвал конфликт в имении помещика Семионтовского в селе Копачевка Луцкого уезда. 25 ноября 1880 года туда прибыл судебный исполнитель для исполнения решения съезда мировых судей о выселении с помещичьей земли колониста Зауэра. Встретив сопротивление последнего, исполнитель обратился за помощью к полицейскому уряднику. На поддержку Зауэра собралось около 50 колонистов. Они сорвали с пристава знак и забрали судебные бумаги. Дело получило широкую огласку, и в Копачевку приехал специальный агент немецкого консула Реслер для успокоения колонистов. Он не одобрил их поведения и уговаривал выполнить решение властей. Но это не помогло, и волнения начались в ряде соседних колоний. А Зауэр был выселен

лишь 29 апреля 1881 года и то при помощи военных, которые окружили дом, вывели из него жильцов, а потом разобрали его. Собравшаяся толпа колонистов была готова к стычке, подставляя под штыки женщин и детей. Правда, кровопролития удалось избежать [8]. Подобные ситуации, когда общины оказывали сопротивление судебным исполнителям при попытке выселения их соплеменников, были и в ряде других колоний Волыни.

Хотелось бы обратить внимание на еще одну весьма интересную особенность системы общественного самоуправления волыньских колонистов. При подворном, то есть индивидуальном землевладении и ведении хозяйства, управление колониями оставалось общинным. Об этой характеристике говорилось и в одном из губернаторских отчетов: *«Хотя землевладение у колонистов подворное, но управление общинное. Все дела свои они обсуждают в школах, которые служат в большинстве случаев и молитвенными домами. Общественному обсуждению и решению подлежат следующие вопросы: устройство школы, назначение жалования учителю, выборы шульца (старосты), раскладка на общественные надобности, учреждение опеки над малолетними и т. п.»* [9].

Следует подчеркнуть, что местных землевладельцев полностью устраивала такая система общинного самоуправления в немецких колониях. Более того, они сами нередко настаивали на необходимости введения в текст арендных договоров статей об обязательной круговой поруке для своевременного исполнения арендаторами всех условий договора [10]. Поэтому принимая в свои общества новых поселенцев, колонисты зачастую составляли специальное свидетельство, которым ручались за новичка. Так, в декабре 1850 года жители колонии Анета Новоград-Волынского уезда, соглашаясь на причислении к их обществу братьев Иогана и Даниила Воцке, подчеркивали: *«...мы, зная добропорядочное поведение их, изъявляем желание на причисление их Воцке с семействами в наше общество и в аккуратном платеже их податей ручаем нашим обществом – во уверение чего подписом с приложением общественной печати нашей удостоверяем»* [11]. Аналогичные обязательства круговой поруки брали на себя колонистские общества, сдавая часть общей земли в аренду новым хозяевам, в случае смерти кого-нибудь из односельчан и в других жизненных ситуациях.

Изложенные выше факты убедительно показывают, что немецкие колонистские общины на Волыни в XIX – начале XX веков являли собой довольно замкнутые административно-территориальные еди-

ницы. Не случайно, очевидно, в 1887 году в отчете попечителя Киевского учебного округа дана такая характеристика волынским немцам: *«Немцы на Волыни представляют собой изолированную массу от окружающего украинского населения, которая, сплотившись кучками в колониях, образует из себя одно неразрывное целое по вере, языку, общественному строю жизни, традициям, симпатиям и антипатиям и что все вместе взятое, несомненно, выделяет этих пришельцев в особую национальность с сильным духом и могучим характером»* [12]. Хотелось бы лишь подчеркнуть, что такая обособленность жизни немецких общин на Волыни подкреплялась еще и почти поголовным незнанием ни украинского, ни русского языков. На это также указывалось в процитированном выше отчете: *«Немецкие волынские колонисты изолированы от прочего населения, и они уже сами настолько чувствуют свою обособленность и независимость своего положения среди православного крестьянского населения, что знакомство с русским языком они признают только для мужского пола, а изучение его в конфирмационных школах признают полезным только для тех детей, которым не миновать военной службы»* [13]. Причем ситуация в этом плане мало чем изменилась даже после переподчинения колонистских школ Министерству народного образования и попыток последнего русифицировать их.

Своеобразие системы общинного самоуправления и общинной жизни немецких колоний на Волыни в целом были обусловлены рядом причин и факторов. В первую очередь нужно указать на то, что поселялись немцы преимущественно на частных землях и контракт (нередко даже устный) с владельцем земли фактически был единственной правовой основой для обоснования колонистского поселения. Причем как колонисты, так и землевладельцы, заключая договора, акцентировали внимание лишь на собственных выгодах, привилегиях и преимуществах, абсолютно не принимая во внимание интересы государства. Конечно же, в данной ситуации активную позицию должны были занять законодательные органы власти, отстаивая хотя бы некоторые государственные интересы. Но в реальности государство оказалось длительное время безучастным в этом процессе и лишь со временем начало делать попытки законодательного регулирования процесса колонизации.

Расселялись немцы на Волыни отдельными небольшими поселениями и длительное время не подчинялись существующей системе территориально-административного управления и надзору со стороны местных органов власти и полиции. Территориально немецкие

колонии часто были разбросаны на значительном расстоянии одна от другой и в таких глухих и труднодоступных местах, что об их местонахождении знал разве что только владелец земли и местные крестьяне. Нередко об их существовании не знало не только губернское, но и уездное начальство. А природно-географические условия Волынского Полесья лишь способствовали этому. В 1879 году, к примеру, Ровенский уездный исправник обнаружил в своем уезде несколько колонистских школ, которые существовали уже более 10 лет безо всякого надзора со стороны образовательного ведомства и органов местной власти [14]. Аналогичной была ситуация и с культовыми сооружениями в колониях. Во многих местностях колонисты их строили без разрешения властей. И когда в 1889 году министр внутренних дел поставил жесткое условие брать разрешения для постройки не только кирх но и других сооружений, в которых проводились богослужения, под какими бы названиями они не существовали, то на Волыни ситуация оказалось наиболее неприглядной. Незаконно сооруженными оказались культовые сооружения немцев-колонистов в 338 местностях [15]. Не удивительно поэтому, что в документах губернских органов власти неоднократно указывалось на то, что надзор за колонистскими общинами вести было очень трудно, а во многих местностях его почти не существовало [16].

Еще один фактор, способствующий обособленности волынских немцев, касался наличия ряда привилегий в социально-правовом статусе волынских немцев, и, в частности, в вопросе о подданстве. Если переселенцы из Пруссии, Австрии и других немецких земель не принимали российского подданства, то у них возникали проблемы в вопросах землепользования (до принятия законов от 19 февраля 1861 г. и 23 октября 1867 г.). В более выгодном положении были немцы, выходцы из Привислянских губерний Царства Польского. 26 июня 1868 г. был издан специальный указ, которым определялся порядок переселения жителей из Царства Польского в империю. По нему поселенцы на новых местах должны были вступить во все права и подчиняться всем обязанностям коренных жителей избранного ими места, сохраняя при этом все личные права и привилегии, которыми они пользовались на предыдущем месте проживания [17]. Таким образом, волынские немцы, большинство из которых были именно выходцами из Царства Польского, по определению волынских губернаторов, оказались в привилегированном положении. Приняв российское подданство на предыдущем месте проживания, они поселялись на Волыни по паспортам Привислянских губерний, сохраняя тамош-

нюю прописку, что создавало для этих колонистов довольно выгодное положение (*«образуя как бы государство в государстве»*) [18]. Такого, кстати, не было ни в одном другом регионе империи, где поселялись немецкие колонисты. Таким образом, большинство волинских колонистов ограничений в вопросах землепользования, связанных с проблемой подданства, почти не имели.

Следует указать и на то, что длительное время немецкий иммиграционный поток на Волынь был почти бесконтрольным со стороны властей, чем и пользовались поселенцы, устраивая внутреннюю жизнь в колониях на основании своих традиций и обычаев. И лишь в 80-х годах под давлением местных органов был издан ряд законодательных актов, направленных не только на прекращение немецкой иммиграции в регион, но и на установление жесткого контроля над немецкими колониями, а также на интеграцию колонистов в существующую систему территориально-административного управления и социально-политической жизни. Особенно жесткие требования в этом плане имели изданные 15 июня 1888 г. правила *«Об устройстве быта иностранных поселенцев в губерниях Киевской, Подольской и Волынской»*. Фактически они были направлены на ликвидацию самоуправления в немецких поселениях. Но распоряжения властей зачастую просто игнорировались колонистами, а местные чиновники смотрели на это сквозь пальцы. В 1891 г. назначенный волинским губернатором чиновник по особым поручениям Покровский в ряде колоний Луцкого, Ровенского и Владимир-Волинского уездов делал фактическую проверку исполнения указанного выше закона. Он отмечал, что закон не имеет полного применения, а распоряжения о постоянном и правильном учете поселенцев и надзор за ними почти совсем не выполняются. Новые колонисты не приписываются в волостных правлениях, а помещики не извещают об их прибытии. Не всегда и не всеми колонистами исполняются и повинности [19]. Таким образом, местные органы государственной власти во многом не только не противостояли, но своей пассивностью и бюрократизмом содействовали сохранению обособленности и замкнутости жизни немецких колоний.

Наконец, нельзя не отметить, что вся система хозяйствования в немецких колониях была построена так, чтобы обеспечить себя самостоятельно всеми необходимыми средствами производства, орудиями труда, предметами быта и продуктами питания как можно полнее и тем самым свести к минимуму зависимость и контакты с местным населением. На это обращалось внимание во многих документах местных органов власти конца XIX – начала XX века. К примеру,

в губернском отчете за 1887 год читаем: *«сношения ведут главным образом с евреями, отношений с крестьянами почти не имеют ...»* [20]. И это не было преувеличением. Высокая эффективность немецких фермерских хозяйств на Волыни была реальностью. Такая форма экономического функционирования опять же таки отгораживала немецких поселенцев от влияний окружающей их инонациональной среды. Как уже указывалось выше, волынские немцы – выходцы из Царства Польского – довольно часто и неплохо владели польским языком. Это наводит на мысль о том, что экономическое положение их поселений на территории Польши не было таким прочным и независимым, как на Волыни, поэтому и вынуждало их жителей поддерживать более активные контакты с тамошним польским населением и, следовательно, более энергично заниматься изучением польского языка. Безусловно, что прочное экономическое положение немецких колоний на Волыни делало их жителей независимыми от местного населения и не вызывало потребности в активных контактах с ним, а значит, и в знании его языка. Таким образом, эффективная форма хуторского (индивидуального фермерского) хозяйствования в немецких колониях Волыни стала еще одним весомым фактором сохранения своеобразия и специфики территориально-этнографической группы волынских немцев.

И в заключение хотелось бы подчеркнуть, что система общинного самоуправления в немецких колониях Волыни была довольно эффективной и достаточно четко выполняла возложенные на нее обязанности, обеспечив волынским колонистам довольно замкнутый и обособленный образ жизни. Попытки же государственных органов разрушить при помощи ряда законодательных актов традиционные институты общинного самоуправления волынских немцев и интегрировать их в структуры российской социально-экономической жизни натолкнулись на упорное сопротивление со стороны колонистов, вызвали стремление саботировать и игнорировать нововведения, провоцировали желание приспособиться, создавая лишь видимость их выполнения, что в итоге не дало ожидаемых властями результатов.

Библиографические ссылки

1. Государственный архив Житомирской области (далее – ГАЖО). – Ф. 58, оп. 1, д. 1060, л. 219.
2. Государственный архив Ровенской области (далее – ГАРО). – Ф. 384, оп. 5, д. 197, л. 31.

3. ГАРО. – Ф. 384, оп. 5, д. 756, л. 20.
4. ГАРО. – Ф. 278, оп. 1, д. 3, л. 22.
5. *Липранди А. П.* Германия в России / А. П. Липранди. – Харьков, 1911. – С. 64.
6. *Плохотнюк Т. Н.* Положение евангелическо-лютеранской церкви в России (конец XIX – начало XX вв.) / Т. Н. Плохотнюк // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. – М., 1996. – С. 315–316.
7. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (далее – ЦГИАУ). – Ф. 442, оп. 642, д. 497, л. 7.
8. Там же. – Оп. 617, д. 114, л. 2.
9. Там же. – Оп. 627, д. 4, л. 120.
10. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 614, д. 238, л. 110.
11. Там же. – Оп. 533, д. 222, л. 5–6, 41–42.
12. Там же. – Оп. 618, д. 58, л. 3.
13. Там же. – Оп. 694, д. 72, л. 69.
14. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 614, д. 238, л. 11.
15. Там же. – Л. 110.
16. Там же. – Л. 105.
17. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 617, д. 114, л. 2.
18. Там же. – Оп. 45, д. 492 а, л. 72.
19. Там же. – Оп. 618, д. 58, л. 38.
20. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 617, д. 114, л. 1.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477.63) «1914/1917»

О. В. Безносова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

АНТИГЕРМАНСКАЯ КАМПАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ. 1914–1917 гг.

На підставі архівних документів розглянуто перебіг антигерманської кампанії 1914–1917 рр. у Катеринославській губернії. З'ясовано її регіональні особливості.

Ключові слова: антигерманська кампанія, Катеринославська губернія, німецьке та менонітське населення Російської імперії.

3. ГАРО. – Ф. 384, оп. 5, д. 756, л. 20.
4. ГАРО. – Ф. 278, оп. 1, д. 3, л. 22.
5. *Липранди А. П.* Германия в России / А. П. Липранди. – Харьков, 1911. – С. 64.
6. *Плохотнюк Т. Н.* Положение евангелическо-лютеранской церкви в России (конец XIX – начало XX вв.) / Т. Н. Плохотнюк // Российские немцы: Проблемы истории, языка и современного положения. – М., 1996. – С. 315–316.
7. Центральный государственный исторический архив Украины в Киеве (далее – ЦГИАУ). – Ф. 442, оп. 642, д. 497, л. 7.
8. Там же. – Оп. 617, д. 114, л. 2.
9. Там же. – Оп. 627, д. 4, л. 120.
10. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 614, д. 238, л. 110.
11. Там же. – Оп. 533, д. 222, л. 5–6, 41–42.
12. Там же. – Оп. 618, д. 58, л. 3.
13. Там же. – Оп. 694, д. 72, л. 69.
14. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 614, д. 238, л. 11.
15. Там же. – Л. 110.
16. Там же. – Л. 105.
17. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 617, д. 114, л. 2.
18. Там же. – Оп. 45, д. 492 а, л. 72.
19. Там же. – Оп. 618, д. 58, л. 38.
20. ЦГИАУ. – Ф. 442, оп. 617, д. 114, л. 1.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477.63) «1914/1917»

О. В. Безносова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

АНТИГЕРМАНСКАЯ КАМПАНИЯ В ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ. 1914–1917 гг.

На підставі архівних документів розглянуто перебіг антигерманської кампанії 1914–1917 рр. у Катеринославській губернії. З'ясовано її регіональні особливості.

Ключові слова: антигерманська кампанія, Катеринославська губернія, німецьке та менонітське населення Російської імперії.

На основании архивных документов рассмотрено развертывание антигерманской кампании 1914–1917 гг. в Екатеринославской губернии. Выявлены ее региональные особенности.

Ключевые слова: антигерманская кампания, Екатеринославская губерния, немецкое и меннонитское население Российской империи.

Developing of anti-German campaign in the Ekatherinoslav government in the 1914–1917 is proved on the base of archive documents. The special features of one are revealed.

Key words: anti-German campaign, the Ekatherinoslav government, the German and Mennonite peoples of the Russian empire.

Auf Grund von Archivdokumenten analysiert die Autorin die antideutsche Kampagne 1914–1917 im Gouvernement Ekaterinoslav und stellt dabei einige regionale Besonderheiten fest.

Schlagwörter: antideutsche Kampagne, Gouvernement Ekaterinoslav, deutsche und mennonitische Bevölkerung des Russischen Reiches.

Случаи открытого проявления антигерманских настроений в Екатеринославской губернии отмечались уже в 80-х гг. XIX ст. [12]. Однако решительный шаг в наступлении на гражданские права немецкого населения был сделан с началом Первой мировой войны.

Антигерманские мероприятия по всей империи начались с наступления на гуманитарном «фронте». С августа 1914 г. происходило принудительное переименование на государственный (русский) язык названий всех бывших немецких колоний. Этот процесс, начавшийся на добровольных (?) началах еще в 90-х гг. XIX ст. [13], приобрел с началом войны обязательный характер, включая столицу империи, превратившуюся из Санкт-Петербурга в Петроград.

Вместе с тем ход антигерманской кампании в регионах во многом зависел от местных чиновников. В этом плане на Юге своей исключительной активностью выделялись две фигуры, прямо или косвенно связанных с Екатеринославщиной – екатеринославский губернатор Виктор Арсентьевич Колобов и командующий Одесским военным округом и генерал-губернатор Михаил Исаевич Эбелов (1855–1919).

Назначенный в апреле 1913 г. екатеринославским губернатором, В. А. Колобов развил с началом войны весьма бурную деятельность. В своей борьбе с «германским засильем» в губернии он нередко выступал с соответствующими инициативами, которые потом подхватывалась и утверждалась вышестоящим начальством. Так, уже 7 сентября 1914 г. он издал «Обязательное постановление главноначальствующего по Бахмутскому, Славяносербскому и Мариупольскому уездам и екатеринославского губернатора по остальным уездам гу-

бернии». Согласно этому постановлению немцам запрещалось использовать немецкий язык вне своих жилищ (на улицах, площадях, в клубах, ресторанах и т.п.), иметь на немецком языке вывески, плакаты, карточки и т.п., а имеющиеся необходимо было уничтожить. За нарушение постановления были предусмотрены такие наказания как арест или заключение в крепость до 3 месяцев или штраф до 3 тыс. руб. [52, с. 75].

24 октября 1914 г. эти ограничения были утверждены главным начальником Одесского военного округа М. И. Эбеловым, который своим обязательным постановлением ввел «Правила о местностях, объявленных состоящими на военном положении» (в число которых входила и Екатеринославская губерния) [2, с. 37]. Кроме того, на следующий день, 25 октября, М. И. Эбелов постановлением № 616 запретил использование немецкого языка в общественных местах. 20 ноября 1914 г. языковое давление было еще более усилено, ибо были запрещены даже церковные проповеди на немецком языке на территории Одесского военного округа (постановление № 1312, отмененное лишь 24 января 1915 г.), а 8 марта 1915 г. его же обязательным постановлением № 265/5207 было запрещено разговаривать также и по телефону на немецком, венгерском, турецком и еврейском языках [10, арк. 63]. Нарушители языкового режима штрафовались, о чем через прессу извещалось население всего региона [1].

На основании этих распоряжений были закрыты все немецкие газеты издаваемые на немецком языке на Юге империи, в том числе «*Burger Zeitung*» («Городские известия», издававшиеся с 1911 г. в г. Александровске) [5, с. 10], меннонитская газета «*Botschafter*» («Вестник», издавалась в 1905–1912 г. в г. Екатеринославе, в 1912–1914 гг. – в г. Бердянске), несмотря на то, что в своей редакционной колонке, озаглавленной «*Vaterländisches*» («Отечественная»), ее редактор Д. Г. Эпп (бывший церковный старшина городской меннонитской общины Екатеринослава) горячо поддерживал идею депутата Государственной думы от Екатеринославской губернии Г. А. Бергмана о необходимости активного участия меннонитов в организации санитарно-медицинской службы для действующей армии и материальной поддержке Красного Креста [3].

Однако важнейшими из пакета антигерманских законов 1915 г. были положения о принудительной конфискации и продаже земли у землевладельцев-немцев. Население региона восприняло этот шаг правительства с явным одобрением, надеясь, что конфискованные земли пойдут на образование из них специального фонда для наде-

ления земель солдат-фронтовиков после победы. Как писал по этому поводу с Западного фронта домой в Екатеринославскую губернию прапорщик Ищенко, если правительство не сделает этого, «мы сами придем с войны и все поделим» [8, л. 40. об]. К концу 1915 г., под влиянием тягот войны, антигерманские настроения в губернии достигли такого накала, что даже православные священники и миссионеры уже открыто высказывали готовность поддержать народ в деле конфискации и раздела земель немецких землевладельцев [8, л. 19–22 об].

В 1915 г. в Екатеринославской губернии, как и в других регионах Российской империи, началась реализация «ликвидационных законов» [16]. В ходе ее, например, несмотря на многолетнее упорное сопротивление, меннониты колоний Шенвизе и Остров-Хортица были вынуждены продать свои наделные земли городу Александровску и выехать оттуда. Вот как весьма характерно (вполне в духе 1915 г.!) описывает эти события изданный 73 года спустя туристический «Путеводитель по Хортице»: «Последним актом насильственного, неуважительного обращения с ним [островом Хортица. – *О. Б.*] следует считать продажу Хортицы немцами-меннонитами Александровской городской управе. Случилось это 3 декабря 1916 г. Бесценная Хортица была оценена в сумму 772 350 рублей» [19, с. 33]. В 1916 г. началась подготовка к принудительной продаже городу общинных земель, строений и промышленных предприятий колоний Кичкас (Эйнлаге) и Хортица, на которые давно уже претендовало Александровское уездное земство и сам город Александровск [51, арк. 1–12]. Однако так как правительство проводило довольно нерешительную политику в данном направлении, боясь разрушить экономический потенциал тыла, бывшие колонисты успешно саботировали «ликвидационные» мероприятия [51, арк. 14 об – 16 об].

Однако местным и приезжим германофобам все эти дискриминационные мероприятия в гуманитарной и социальной сфере казались все же малодейственными, ибо, как писал печальноизвестный А. [Селит]ренников, «я две ночи плакал, жалея от души этого воина [губернатора. – *О. Б.*], одиноко стоящего на екатеринославском поле сражения. Бедный Колобов!» [18, с. 273]. Их возмущение было вызвано тем, что антигерманская кампания практически не отразилась на деятельности этнических немцев в органах земского самоуправления Екатеринославской губернии, которые не были подвергнуты «чисткам» за свою национальную принадлежность [4]. Эта политика местного земства, впрочем, не находила поддержки и у местного без-

земельного крестьянства, надеющегося на наделение землей из числа конфискованного у землевладельцев-немцев. Причем, если в политических обзорах настроений населения для Департамента полиции начальники жандармских управлений соседних Херсонской [6, л. 13, 36] и Таврической губерний [7, л. 18–18 об, 24, 25] в 1915–1916 гг. просто отмечают видимое одобрение крестьянством ликвидационной политики. В Екатеринославской же губернии уже 10 сентября 1914 г. начальник Екатеринославского губернского жандармского управления (далее – ЕГЖУ) полковник Г. Л. Терентьев докладывал екатеринославскому губернатору В. А. Колобову, что с начала войны «под влиянием патриотических настроений» арендаторы и работники (особенно в Александровском у.) покинули немецкие имения и отказываются там работать, даже несмотря на предложения усиленной оплаты и улучшения быта [22, арк. 95].

ЕГЖУ в борьбе с «германским шпионажем». В связи с началом войны резко усилилась роль, которую играла в жизни губернии (да и страны в целом) политическая полиция (жандармерия), призванная бороться с «внутренними врагами». Ее внутренние документы во многом проливают свет на ту ситуацию, в которой оказались этнические немцы в России в годы Первой мировой войны, тем более, что документы Екатеринославского губернского жандармского управления (ЕГЖУ) – единственный архивный фонд из учреждений губернского уровня, который сохранился более-менее полно. Поэтому дела военного времени ЕГЖУ являются довольно презентативным источником информации для изучения данной проблемы.

Война и борьба с «внутренним немцем» стала тем средством, с помощью которого крестьянство (равно как и другие слои населения) надеялись не только бесплатно получить землю, но и удобно свести свои личные счета. Поэтому в полицию и жандармерию посыпались многочисленные доносы на «германских шпионов» и вообще неблагонадежных [21–51]. Надо сказать, что порой события принимали явный трагикомический оборот. Так, 11-летний мальчик, Исаак Феер, житель с. Новая Хортица Екатеринославского у. сделал замечание работнице за небрежно прополотые грядки. Та в отместку донесла в полицию, что он ругал царя. В результате в 1916 г. возникло дело ЕГЖУ о «произнесении противоправительственных речей» на 35 листах, зафиксировавшее этот факт явной клеветы и яркий образчик нравов того времени [40].

В целом, из обнаруженных в архиве ЕГЖУ 20 дел против лиц немецкой национальности и германскоподданных, дела двух герман-

скоподданных (Р. Р. Бера [29, 41] и И. И. Шмидта [42]) и одного швейцарца (Л. В. Пикере [44]) закончились высылкой их за пределы Екатеринославской губ., девятерых немецких колонистов (И. Ф. Кремера [37], И.-Ф. Я. Ульриха [38], И. И. Буляра [33], Ф. А. Варкентина [36], И. К. Бетхера [31], Ф. Г. Ваккера [32], И. И. Винса [46], К. К. Вабеля [24], И. И. Пеннера [23]) по обвинениям в произнесении противоправительственных речей и агитации против царя – передачей в суд, а дела еще восьмерых (П. И. Фаста [39, 45], И. Д. Феера [40], А. И. Байер [34], Ф. Ф. Вейдека [35], И. Гамма [25], Е. А. Браун [47], С. Ф. Штельц [48], Ю. А. М. Штейна [49]) – оправданием в виду явной клеветы на них. Те многочисленные факты о высылках и арестах «злопыхателей-немцев», о которых говорит в своей книге А. Ренников [18, с. 326–327], в архиве не прослеживаются, за исключением скупой информации об аресте писаря Хортицкого волостного правления Я. Я. Классена по делу о нелегальном собрании на о. Хортица и оштрафовании его на 3 тыс. руб. в общей сводке о политическом положении в губернии [26, арк. 27–30, 106 об]; что заставляет предположить, что борьбой с «засильем» занималась не столько политическая, сколько обычная полиция (архив которой не сохранился).

Обвинение в «германском шпионаже» было выдвинуто в 1914–1917 гг. семерым. Из них лиц немецкой национальности было всего лишь двое: швейцарскоподданный Л. В. Пикере [44] и российскоподданный санитар К. К. Петерс [43]. Причем, если с первого по решению Екатеринославского окружного суда сняли все обвинения, то второй так и остался под подозрением, хотя «изобличить в чем-либо Петерса... не представилось возможным» [43, арк. 113 об]. Вообще дело К. К. Петерса, начавшееся с обыска всех санитаров-меннонитов Екатеринославской губернской земской больницы, было весьма ярким и показательным, шаг за шагом открывающее обстановку в губернии в ту эпоху. 21 августа 1915 г. по рапорту старшего врача Екатеринославской губернской земской больницы В. В. Крубмиллера сотрудниками ЕГЖУ были обысканы вещи и изъята переписка всех 54 меннонитов-санитаров госпиталей этой больницы, заподозренных в том, что они беседуют на немецком языке с военнопленными-чехами и читают (на русском языке) Библию и Евангелие раненым солдатам русской армии [43, арк. 2–5]. В результате у санитаров госпиталей № 2 К. К. Петерса была изъята переписка с женой Агатой (Агафьей), проживавшей на хуторе Марковка Вознесенской вол. Александровского у. Екатеринославской губ. В ее письмах было подробно описано, как в 1914–1915 гг. в Вознесенской и Натальевской

вол. Александровского у. по доносу соседних украинских крестьян раз за разом производились обыски и допросы жителей меннонитских хуторов Ягодное, Безымянный, Марковка и Цветочный, расположенных в районе железнодорожного разъезда Янцево [43, арк. 62–104 об]. За то, что К. К. Петерс, несмотря на просьбы жены о сожжении этих писем, сохранил дорогую ему переписку, он был признан «германским шпионом», а семья его жены (где отец был сельским старостой, двое сыновей служили санитарями в госпиталях, а один в действующей армии), родственники (даже проживавший в к. Шпат Таврической губ. А. А. Фризен) и ближайшие соседи опять подверглись обыскам, а сам К. К. Петерс вплоть до конца 1915 г. находился под наблюдением по обвинению в шпионаже на весьма туманных основаниях [43, арк. 106–111]. Так же его молодой товарищ-санитар той же больницы Д. П. Реймер попал под подозрение на том основании, что он читал (на русском языке) Библию и Евангелие раненым русским солдатам [43, арк. 113–113 об]. Это дело, таким образом, продемонстрировало явную политическую тенденцию того времени: если вся местная полиция и ведший это расследование жандармский подполковник С. И. Вольский единогласно дали заключение о благонадежности и безвредности как жителей меннонитских хуторов, так и самих санитаров [43, арк. 111–111 об, 113–113 об], начальник ЕГЖУ полковник Г. Л. Терентьев по окончании дела лично приказал продолжать за ними наблюдение как за лицами, внушающими подозрение в их благонадежности [43, арк. 117–117 об]. При этом можно констатировать, что и пресловутой «охоты на ведьм», во всяком случае, политической полицией губернии, не проводилось, о чем красноречиво говорит количество и содержание дел по борьбе с «германским шпионажем» и антигосударственными преступлениями, возбужденных против немцев.

Обстоятельства этих дел выводят очень интересный фактор влияния, на который раньше никто из исследователей не обращал внимания: фактор религиозный, ибо именно религиозное влияние меннонитов на окружающее население остро затрагивало интересы государственной церкви империи. Таким образом, проблемы межконфессиональных отношений и в развитии антигерманских кампаний сыграли свою определенную роль. В целом анализ материалов архива ЕГЖУ показывает, что антигерманская кампания в губернии приобрела довольно четко выраженный *антименнонитский* оттенок. Об этом свидетельствует тот факт, что из 20 непосредственных дел о борьбе с германским шпионажем и антигосударственной деятельно-

стью и четырех примыкающих к ним по тематике [26; 27; 28; 29] 12 касаются именно меннонитов.

Несомненно, антименнонитский характер антигерманской кампании был обусловлен их преимущественным экономическим и социальным влиянием в губернии (которую А. Ренников потому и обозвал «Бергманландом» [18, с. 272], по имени наиболее влиятельного из них – Г. А. Бергмана), на фоне которого терялись католики и гораздо более многочисленные, но менее зажиточные, чем меннониты, лютеране.

Борьба с представителями «германских исповеданий». Кроме осуществлявшихся на местном уровне усилий, к проблеме ликвидации «германского засилья» в религиозной области подключились, со своей стороны, и центральные власти, которые обратили особое внимание на представителей так называемых «германских исповеданий». К таковым они относили всех протестантов вообще и даже католиков, чьими последователями в большинстве своем в Российской империи были именно этнические немцы. Поэтому 11 октября 1914 г. Департамент духовных дел МВД разослал всем губернаторам через Отдельный корпус жандармов секретный циркуляр № 8383, в котором предписывалось установить строгий надзор за направлением деятельности пасторов [20, арк. 101–101 об]. Таким образом, под плотное и недоброжелательное наблюдение сразу же попали католики, лютеране и реформаты, а также меннониты, баптисты, адвентисты и евангельские христиане всех национальностей. Кроме того, правительство стало планировать открыть дебаты в Думе по поводу дальнейшего ограничения религиозных прав всех пацифистов, в том числе и меннонитов. Апогей антигерманской и антипротестантской кампании пришелся на 1915 г., когда были закрыты немецкие и русские баптистские и адвентистские общины в Одессе, Харькове, Севастополе, Екатеринославе, а из Херсонской губернии в Поволжье и Сибирь был выслан целый ряд лютеранских и католических священников [50, арк. 31; 14, с. 160–162].

5 марта 1915 г. Департаментом полиции был разослан начальникам жандармских управлений новый секретный циркуляр № 167126, в котором в связи с тем, что «в возникших в Западной Европе и распространенных в России германскими проповедниками лжеучениях адвентистов и штундо-баптистов настолько сильно сказывается влияние Германии, что означенные секты, в особенности же баптистская, являются, в сущности, как бы рассадником германизма в России». Поэтому предписывалось установить строгое наблюдение за баптистами и адвентистами [11, с. 199–200].

17 июля 1915 г. (по инициативе местного пристава и уездного исправника) жандармами были арестованы «за связи с Германией» четыре пресвитера баптистской общины с. Томаковка Екатеринославского у. Екатеринославской губ. на основании того, что по собранным секретным сведениям дознано, что «весьма большую деятельность проявлял в распространении секты среди Томаковских крестьян немецкий учитель Андрей Андреев (Генрих Генрихович) Фризен, житель села Мирополь (Фриденсфельд), Лошкаревской вол., Екатеринославского у., который снабжал намеченных им крестьян деньгами и отправлял их на курсы в Берлин, где специально оборудована школа под названием “Алианц–Бибель–Шуле”» [11, с. 203]. Их дело было направлено главному начальнику Одесского военного округа и генерал-губернатору М. И. Эбелову, который постановил «выслать их в Енисейскую губ. под гласный надзор полиции, а существующую в селе Томаковке Общину евангельских христиан-баптистов закрыть на все время состояния Екатеринославского уезда на военном положении». Подобное же преследование полиция попыталась возбудить и против активно помогавших им единоверцев-меннонитов и баптистов – проповедника Г. Г. Фризена (А. А. Фризена), братьев Г. Ю. и Я. Ю. Генрихс и П. Излера, однако те успели скрыться с мест проживания [11, с. 203–212].

14 июля 1916 г. последовал новый циркуляр Департамента полиции, предписывающий «учреждение наблюдения за деятельностью баптистов, евангельских христиан, адвентистов-субботников, распространяющих среди нижних чинов религиозную литературу» [21, арк. 1–1 об]. В конце 1916 – начале 1917 г. органами полиции предполагалось продолжить практику высылки руководителей общин, в том числе, например, директора известного издательства «Радуга» Г. Я. Брауна [7, арк. 15–16; 28, арк. 47; 43, арк. 77]. Информация о связях этих людей (как немцев, так и «природных русских») с единоверцами и родственниками из Германии воспринималась однозначно как весьма отягощающее обстоятельство. Не оправдывал даже тот факт, что многие из тех, с кем сотрудничали русские баптисты, оказывали щедрую благотворительную помощь не только своим единоверцам, но и всему окрестному населению. Так, полицейские и жандармские власти совершенно не приняли в расчет, что высылаемые ими за «пропаганду» братья Г. Ю. и Я. Ю. Генрихсы из х. Корнеевки Екатеринославского у. являются почетными попечителями местных земской больницы и народной земской школы, на которую пожертвовали принадлежащую им землю [15]. Избежать высылки в Сибирь

этим меннонитам удалось благодаря курьезному случаю. Еще до того как екатеринославский губернатор (после получения соответствующего предписания начальника Одесского военного округа) *вечером* 25 августа 1915 г. успел отдать полиции приказ об их аресте и этапировании в г. Екатеринослав, *утром* того же 25 августа в разделе объявлений о распоряжениях властей об этом напечатала губернская газета «Приднепровский край» [17]. В результате все подлежащие аресту прочитали это сообщение и сумели сбежать. Причем Генрихсы немедленно дали телеграмму своему двоюродному брату – депутату Государственной думы Г. А. Бергману в Санкт-Петербург. Тот срочно приехал в свой дом в Екатеринославе (который находился на Потемкинской ул., прямо напротив здания ЕГЖУ), где спрятались его родственники. Благодаря депутатской неприкосновенности Г. А. Бергман воспрепятствовал обыску своего дома и аресту своих родственников, которые наутро скрылись. Полиция же и Губернская управа были вынуждены извиниться перед депутатом за беспособность [9, арк. 1–18; 11, с. 270]. Следовательно, религиозный фактор, столь часто незамечаемый и даже игнорируемый исследователями, сыграл свою роль в развитии антигерманской кампании в Екатеринославской губернии, что даже семья такого известного человека, как депутат Государственной думы двух созывов Г. А. Бергман, не избежала преследований полиции за свои религиозные убеждения и этническую принадлежность.

В годы войны заняло еще более радикальные позиции и екатеринославское православное духовенство (особенно весьма влиятельные в губернии противосектантские миссионеры), полностью поддерживав ликвидационную политику правительства. 15 февраля 1915 г. епархиальный миссионер А. А. Афанасьев докладывал епископу Екатеринославскому и Мариупольскому Агапиту (Вишневецкому) о том, что к нему обратились три окружных миссионера, которые в своих письменных и устных докладах свидетельствовали (что соответствовало и личным наблюдениям самого епископа), что «все более и более замечается в народе враждебное отношение к местным немцам колонистам и вообще к немцам, проживающим в России, даже и русскоподданным <...и> если наше правительство своевременными мерами не предотвратит антинемецких беспорядков (что возможно по окончании войны), то никто и ничто прекратить их не может» [8, л. 20–21 об]. Еще более решительным был в своих выводах мариупольский окружной миссионер В. Зеленцов, который прямо говорил о всеобщем ожидании населением губернии скорой и неизбежной ре-

волюции, которую «поднимут главными образом солдаты, вернувшиеся к тому времени с теперешней войны и распущенные по домам с участием и оставшиеся под ружьем. Революция произойдет на аграрной почве, первоначальною целью ее будет выставлено отнятие земель у немцев, живущих в России...» [8, л. 22–23]. Поэтому миссионеры ставили перед своим духовным начальством решительное требование выработки линии поведения во время будущей революции, о чем епископ немедленно доложил губернатору В. А. Колобову, а тот (18 февраля 1915 г.) – министру внутренних дел Н. А. Малякову [8, л. 19, 22–23].

Таким образом, хотя о них и умалчивает возникшая гораздо позднее красивая легенда о «золотой эре» жизни немцев в царскую эпоху, во многом проявления крайнего национализма и жестокости по отношению к российским немцам были результатом той пропагандистской работы, которое царское правительство развернуло в последнее десятилетие XIX и начале XX века. Пресс недоверия, враждебности и злобы коснулся не только собственно немецкого населения. Он калечил души всех, кто жил в его атмосфере, порождая горечь и боль в сердцах одних, злорадство и враждебность – у других. Проявления же национального и социального эгоизма, допущенные обеими сторонами, в условиях назревания и реализации революционной ситуации сделало гуманитарную катастрофу гражданской войны практически неотвратимой.

Библиографические ссылки

1. Арест за разговор на немецком языке // Южный край (Харьков), 1916. – № 13630. – 6 октября. – С. 3.
2. Айсфельд А. Немецкое население в политической и общественной жизни Российской империи в период 1905–1917 гг. / А. Айсфельд // Немцы и меннониты в конфликтах и компромиссах XIX – XX ст.: матер. междунар. науч. конф. Днепропетровск, 25–27 сентября 2007 г. / Вопросы германской истории: сб. науч. праць / відп. ред. С. Й. Бобилева. – Д. : Пороги, 2007. – С. 28–42.
3. Безносова О. В. Д. Г. Эпп (1861–1934) – меннонитский религиозный и общественный деятель, историк и журналист / О. В. Безносова // Российские немцы: научно-информационный бюллетень. – М., 2006. – № 2 (46). – С. 24–27.
4. Берестень Ю. В. Немецкие колонисты в начальный период первой мировой войны в Екатеринославской губернии / Ю. В. Берестень // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Вип. 1: матер. І міжрегіон. історико-краєзнав. конф. 8–9 жовтня 1998 р. – Д., 1998. – С. 128–132.

5. Газети і журнали Катеринославщини (1838–1916): науково-бібліографічний показник / укл.: Т. М. Ковальська, О. І. Сидоренко, Н. М. Титова. – Д. : Дніпропет. обласна наук. б-ка, 1993. – Серія: Періодичні видання краю. – 44 с.

6. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). Ф. 102: Департамент полиции, особый отдел (далее – оо), оп. 1915 г., д. 167, ч. 89, 120 л.

7. ГАРФ. – Ф. 102: оо, оп. 1915 г., д. 167, ч. 75, 135 л.

8. ГАРФ. – Ф. 102: оо, оп. 1915 г., д. 343. зас[илье], 262 л.

9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 20, оп. 1, спр. 159, 18 арк.

10. Державний архів Запорізької області. – Ф. 59, оп. 1, спр. 85, арк. 63.

11. Евангельское движение в Российской империи (1850–1917): Екатеринославская губерния (сб. док. и матер.) / сост. и ред. О. В. Безносова. – Днепропетровск; Штайнхаген : “Samensort”, 2006. – 320 с.

12. Екатеринославские губернские ведомости. – 1889. – № 37, 13 мая; № 49, 24 мая; № 43, 3 июня.

13. Екатеринославские губернские ведомости. – 1894. – № 141, 3 июля.

14. Курило О. В. Лютеране в России (XVI–XX вв.) / О. В. Курило. – М. : Фонд «Лютеранское наследие»; World Wide Printing, 2002. – 400 с.

15. О выполнении Уездною управою постановлений уездного земского собрания чрезвычайной и очередной сессий 1914 г. // Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1914 г. – Екатеринослав, 1915. – С. 179. – № 23; С. 241. – № 179.

16. Осташева Н. Ликвидационные законы / Н. Осташева, Ю. Берестень // Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып. 7: Немцы Украины : пилот. сборник. – М. : «ЭРН», 2002. – С. 124–133.

17. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1915. – 25 августа.

18. Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России / А. Ренников. – Пг., 1915. – 395 с.

19. Сушко К. И. По Хортице: путеводитель / К. И. Сушко, Л. П. Юхимчук. – Д. : Промінь, 1989. – 95 с.

20. Центральний державний історичний архів України (Київ) (Далі ЦДІАУК). – Ф. 274, оп. 1, спр. 3134. 110 арк.

21. ЦДІАУК. – Ф. 279, оп. 1, спр. 2268, 3 арк.

22. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 2983, 185 арк.

23. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3001, 104 арк.

24. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3034, 102 арк.

25. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3035, 55 арк.

26. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3062, 45 арк.

27. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3119, 60 арк.

28. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3125, 10 арк.

29. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3152, 453 арк.

30. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3162, 72 арк.

31. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3173, 47 арк.

32. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3174, 22 арк.

33. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3183, 37 арк.
34. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3184, 37 арк.
35. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3186, 40 арк.
36. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3187, 41 арк.
37. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3197, 18 арк.
38. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3205, 31 арк.
39. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3206, 50 арк.
40. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3207, 35 арк.
41. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3211, 27 арк.
42. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3213, 32 арк.
43. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3235, 117 арк.
44. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3237, 47 арк.
45. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3250, 117 арк.
46. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3254, 364 арк.
47. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3330, 54 арк.
48. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3331, 54 арк.
49. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3413, 33 арк.
50. ЦДІАУК. – Ф. 349, оп. 1, спр. 45, 93 арк.
51. ЦДІАУК. – Ф. 715, оп. 2, спр. 2259, 115 арк.

52. Черказьянова И. В. Проблема немецкоязычного образования в России в годы Первой мировой войны // И. В. Черказьянова // Питання німецької історії : зб. наук. пр. / відп. ред. С. Й. Бобилєва. – Д. : РВВ ДНУ, 2009. – С. 56–82.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (47+57) “1914/1917”

А. Н. Кадол

Криворожский технический университет

«НЕМЕЦКИЙ ВОПРОС» В РОССИИ КАК ПРОЕКТ КОНЦЕПЦИИ «ПОЛИТИКИ НАСЕЛЕНИЯ». 1914–1917 гг.

Висвітлено імперську етнополітику Росії часів Першої світової війни. На основі матеріалів «німецького питання» досліджено застосування у політичній практиці Росії концепції «політики населення» в милітарний період існування російської держави 1914–1917 рр.

Ключові слова: німецьке питання, «політика населення», етноконфесіональний націоналізм, образ ворога, антинімецька кампанія.

33. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3183, 37 арк.
34. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3184, 37 арк.
35. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3186, 40 арк.
36. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3187, 41 арк.
37. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3197, 18 арк.
38. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3205, 31 арк.
39. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3206, 50 арк.
40. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3207, 35 арк.
41. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3211, 27 арк.
42. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3213, 32 арк.
43. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3235, 117 арк.
44. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3237, 47 арк.
45. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3250, 117 арк.
46. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3254, 364 арк.
47. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3330, 54 арк.
48. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3331, 54 арк.
49. ЦДІАУК. – Ф. 313, оп. 2, спр. 3413, 33 арк.
50. ЦДІАУК. – Ф. 349, оп. 1, спр. 45, 93 арк.
51. ЦДІАУК. – Ф. 715, оп. 2, спр. 2259, 115 арк.

52. Черказьянова И. В. Проблема немецкоязычного образования в России в годы Первой мировой войны // И. В. Черказьянова // Питання німецької історії : зб. наук. пр. / відп. ред. С. Й. Бобилєва. – Д. : РВВ ДНУ, 2009. – С. 56–82.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (47+57) “1914/1917”

А. Н. Кадол

Криворожский технический университет

«НЕМЕЦКИЙ ВОПРОС» В РОССИИ КАК ПРОЕКТ КОНЦЕПЦИИ «ПОЛИТИКИ НАСЕЛЕНИЯ». 1914–1917 гг.

Висвітлено імперську етнополітику Росії часів Першої світової війни. На основі матеріалів «німецького питання» досліджено застосування у політичній практиці Росії концепції «політики населення» в милітарний період існування російської держави 1914–1917 рр.

Ключові слова: німецьке питання, «політика населення», етноконфесіональний націоналізм, образ ворога, антинімецька кампанія.

Освещены вопросы имперской этнополитики России времён Первой мировой войны. На основе материалов «немецкого вопроса» исследовано применение в политической практике России концепции «политики населения» в милитарный период существования российского государства 1914–1917 гг.

Ключевые слова: немецкий вопрос, «политика населения», этноконфессиональный национализм», образ врага, антинемецкая кампания.

The questions of Russia imperial ethnopolicy during First World War are analyzed. The author addressing to materials of “a German question” investigates the concepts of «policy of population» during the military period in Russia 1914–1917.

Key words: a German question, «a policy of the population», ethno confessional nationalism», an image of the enemy, antiGerman campaign.

Der Aufsatz ist den Fragen der imperialen ethnischen Politik Russlands während des Ersten Weltkrieges gewidmet. Im Mittelpunkt der Studie des Verfassers steht die Anwendung der Konzeption „Bevölkerungspolitik“ des russischen Staates in der militaristischen Phase seines Bestehens.

Schlagwörter: Deutsche Frage, Bevölkerungspolitik, ethnischer und konfessioneller Nationalismus, Feindbild, antideutsche Kampagne.

Российское измерение Первой мировой войны требует осмысления модернизационных концепций царизма, в которых система отношений «власть – общество – этносы» занимала далеко не последнее место. В связи с этим достаточно важным и заметным общественно-политическим явлением во внутренней жизни России времён Первой мировой войны была антинемецкая кампания.

Военно-политическая ситуация 1914–1915 гг. подтолкнула власть к поиску причин поражений русской армии. В то же время назревший в обществе системный и духовный кризисы, характеризующиеся состоянием глубокой растерянности, отсутствием идеалов и ценностных ориентиров, привели к активизации крайних форм национализма и формированию образа врага в лице немецкого населения Российской империи [9, с. 175–197]. Отдельным направлением внутренней политики царизма становилась концепция «политики населения» (нем. – Bevölkerungspolitik) – политически мотивированные репрессии по отношению к «вражеским» народностям Империи среди якобы нелояльных групп инородцев из числа собственного населения, в том числе и российских немцев. В ситуации военного противоборства со странами Четвертного блока «немецкий вопрос» приобрёл особую значимость, поскольку Россия была родиной многочисленной немецкой диаспоры. Условия войны требова-

ли от России максимальной концентрации военных, экономических, общественно-политических ресурсов. С этой целью была осуществлена мобилизация имперского национализма и разжигание этнической ксенофобии, а также исключительно репрессивный характер правительственных мероприятий по отношению к немцам. Такая политика была невозможна без использования пропагандистской машины в интересах политической власти, в угоду создания мифа о национальном единении путём «чистки» вредных элементов населения [8, с. 323–324].

Невиданных масштабов достигли бездоказательные обвинения российских немцев в пособничестве Германии. Власти, в частности, преследовали такие цели:

- создать образ врага в лице «инородческих» немецких поселенцев;
- мобилизовать общественные ресурсы национализма с идейной целью – вдохновить народные массы на ведение войны;
- снять социальное напряжение в обществе, стремясь сместить акцент народного недовольства, объясняя поражения русских армий «изменой тыла»;
- усилить влияние государства на немцев-инородцев с последующей задачей их русификации.

Репрессивные мероприятия были реализованы в сугубо специфических российских условиях, когда проблемное положение российских немцев усилиями националистически ориентированной элиты России составило единую дилемму с вопросами ведения войны.

Государственные власти, в частности, чиновники-реформаторы, и прежде оказывали влияние на своих подданных. Так, ещё в довоенное время в западноевропейских странах – прежде всего, колониальных империях – стремительно повысился интерес к «населению» как объекту государственной политики, выражением чего стала концепция «политики населения» [13, с. 83–102]. Ключевым методом при этом являлась тотальная война, которая предусматривала массовое уничтожение людей по принципу этнонациональной, этнотерриториальной и этноконфессиональной избирательности. Зачастую роль мотивационного фактора играла политическая лояльность / нелояльность «неблагонадёжных вражеских народностей» (в ряде случаев действительная, но зачастую воображаемая и поэтому совершенно недопустимая с моральной и юридической точки зрения, так как использование принципа коллективной ответственности является грубейшим нарушением международного права).

Важную роль в разработке теории концепции «политики населения» сыграла российская военная статистика, которая превратила прежде обтекаемое слово «народ» в чётко определяемое понятие «население». Её же усилиями начали фиксировать этническую принадлежность подданных Российской империи. К концу XIX в. военные статистики все чаще стали выражать беспокойство по поводу полиэтничности Российской империи, а также высказываться о предпочтительности её однородности.

Вслед за военными аналитиками пошёл ряд русских интеллектуалов. Они подобным же образом объясняли ментальный разрыв, существующий между царизмом и многонациональным населением страны. Так, в частности, П. Струве утверждал, что «если бы население России было одноплеменным, чисто русским, существование власти, находящейся в открытом разрыве с народом, вряд ли было бы возможно» [12, с. 41]. В российском варианте речь шла о формировании доктрины государственного этноконфессионального национализма. Националистические движения в мире и панславистские воззрения части политической элиты имперской России благоприятствовали этому.

До 1914 г. технология массового воздействия на население в чётко очерченных регионах применялась, в основном, в районах колонизации и в западном приграничье у черты оседлости. Военная политика 1914–1917 гг. и усиление государственного диктата позволили перенести методы тотальной войны практически на все пространство Империи. Антинемецкая кампания времён войны соответствовала проявлению «политики населения» (ограничение гражданского статуса российских немцев, идеология германофобии, административно-полицейский надзор, военные репрессии, ликвидация немецкого землевладения). Несмотря на тот факт, что балтийские немцы и немецкие крестьяне в войне двух империй провозгласили верность русскому царю и России, что неоднократно подтверждалось на фронтах и в тылу, это несколько не остановило высшие власти страны руками военных приступить к широкой дискриминации [6, с. 268]. Основным средством реализации государственно-политических мероприятий военного времени, направленных против российских немцев, были, в первую очередь, массовые депортации [1, с. 14–30].

Ситуацию в отношении царского руководства к российским немцам в какой-то мере прояснило выступление в Государственной Думе министра внутренних дел Н. Б. Щербатова, состоявшееся ле-

том 1915 г. Он провозгласил тезис о необходимости ассимиляции инородцев «без различия языка», в том числе и немцев, сославшись при этом на зарубежный опыт функционирования полиэтнических обществ [13, с. 96]. Это были положения программы «политики населения», частично обнародованные в период милитаризации 1914–1917 гг. «Во-многом, – сказал министр, – [...] виновато не только правительство, но виновата и русская наука, литература и русское общество, которые долгие годы раболепствовали перед всем германским... Коли массы немцев, особенно немцев-колонистов, поддавались туго ассимиляции, то за последние 200 с лишком лет многие семейства, носящие немецкие фамилии, сделались совершенно русскими, многие из них жили и живут совершенно общей жизнью с нами, многие, имена их известны и в русской науке как имена совершенно русские, и верность многих из них России вне всякого сомнения» [4, с. 627].

О том, какие идеи несли в массы многочисленные германофобские публикации, говорил член Государственного Совета (фракция правых) Д. Калениченко: «Основные условия могущества России, как земледельческой страны, состояло и состоит в её земледелии и вере в неприкосновенную прочность семейного очага, поэтому наши заклятые враги немцы решили... подорвать в русском населении веру в мать-кормилицу землю, в религиозные принципы православия, заменив его немецким штундизмом, и поколебав прочность семейного очага... у нас считалось неприличным критиковать то, что дано нам хитрыми немцами, а тем более отвергать, напротив, всюду в литературе, земледелии, строительном и других искусствах, рекомендовалось слепо подражать немецким образцам, и мы им во всём подражали» [5, с. 3–4].

Тотальная война была тесно связана с усовершенствованием политики управления людскими массами, где этнический фактор превалировал над традицией конфессиональной и национальной терпимости. Поэтому военную политику царского руководства по отношению к западным территориям, находившимся на военном положении, нельзя рассматривать просто как военную необходимость или проявление глубоко укоренившейся ксенофобии. Это были лишь методы воздействия как на «инородческое» население, так и на российское общественное мнение. Т.е., по существу, практика антинемецкой кампании 1914–1917 гг. соответствовала теории «политики населения», разработанной задолго до войны.

Например, депортация немецких колонистов из трёх западных губерний – Киевской, Подольской и Волынской – летом 1915 г. проводилась в рамках эвакуации населения, будучи составной частью мобилизационных мероприятий властей. Иными словами, выселение колонистов было составляющей плана ведения войны. Свидетельством этого являются материалы военной контрразведки царских ведомств, из которых следует, что в довоенный период в генеральном штабе армии были проведены обследования по военным округам проживающих иностранных подданных, составлены списки лиц, подлежащих выселению в предмобилизационный период из районов жительства. Причём отдельная работа была проведена в особом делопроизводстве (5-е) по расчёту земельных владений немцев-колонистов и других иностранцев, проживающих в России (1900-е – 1913 гг.) [15]. С 1912 г. распоряжением главного управления генерального штаба все контрразведывательные отделения составляли и периодически дополняли списки лиц, подлежащих аресту или высылке в «подготовительный к войне период» из районов мобилизации и возможных боевых действий [2]. Одну из групп, которую предполагали выслать административным порядком во внутренние губернии, составляли, в основном, немецкие колонисты. Так, в частности, генерал-квартирмейстер главного управления генерального штаба Ю. Н. Данилов указывал: нет необходимости применять депортацию по отношению ко всем иностранцам только потому, что в виду своей этнической принадлежности они могут из чувства патриотизма вступить на путь шпионства [2].

Антигуманные методы «политики населения» по отношению к немцам были следствием геополитических амбиций царизма, нашедших своё выражение в русской имперской идее – заботе монарха о военном и пространственном величии России. В годы Первой мировой войны эта идея выражалась в формулировке военных целей России, связанных или с территориальными приобретениями, или же с опасением потерять западные территории дабы не утратить статуса великой державы и тем самым «не допустить до такого унижения» [7, с. 13–14].

Страх имперского политикума перед сецессионными требованиями со стороны общественных элит нерусских народностей порождал обострение «немецкого вопроса», желание ускорить его решение в единственно возможное время войны. И поэтому так важно было для царского руководства представить «немецкий вопрос» в

качестве этнонационального конфликта, заглушая тем самым его реальную социально-экономическую составляющую и стратегический подтекст [11]. Так, в связи с этим широкое хождение среди высшей администрации получила идея перераспределения немецких земель в пользу особого земельного фонда, должного быть образованным в условиях военного времени. По этому поводу руководитель земледелием и землеустройством А. В. Кривошеин заявил, что ставка в лице начальника штаба верховного командования генерала Н. Н. Янушкевича оказывает давление на его ведомство и требует издания царского указа о «наделении землёю наиболее пострадавших и наиболее отличившихся воинов» [16, с. 23]. Наделение землёю предполагалось определить в размере от 6 до 9 десятин на воина [3, с. 671]. Н. Н. Янушкевич руководствовался идейными соображениями: поднять дух армии и заинтересовать русского солдата материально. В письме к А. В. Кривошеину он указывал, что «сказочные герои, идейные борцы и альтруисты встречаются единицами, таких не более одного процента, всё остальные – люди 20-го числа» [16, с. 23]. Начальник штаба полагал, что «драться за Россию красиво, но масса этого не понимает», поэтому «героев надо купить» землями немцев-колонистов [16, с. 23–24]. Проект также предполагал конфискацию земли у тех, кто дезертирует или сдаётся в плен [10, с. 650].

Итак, вышеизложенные положения позволяют увидеть на примере исторического опыта практику правящих элит в кризисной ситуации искусственно создавать образ внутреннего врага. В годы Первой мировой войны милитаризация проникла во все сферы общественной жизни России, в первую очередь коснувшись тех проблем, разрешение которых в условиях военного времени было наиболее возможным и благоприятным. Для полиэтнической России таким наиболее болезненным вопросом были межэтнические отношения в Империи и выработка царским руководством соответствующей этнополитики. Последнее же стало возможно только при условии милитаризации национальных проблем, спектр которых был достаточно широк – от формирования общенациональной русской идеи до практической реализации идеологии русского национализма. Данный процесс нашёл свое выражение в политической организации насилия по этническому признаку по отношению к слоям собственно населения – немецкому этносу, долгое время до момента войны с Германией считавшемуся одним из оплотов царизма. Практиче-

ская реализация целей антинемецкой кампании была неотделима от морально-психологического урона. Это привело к расколу российского общества, что в полиэтнической стране было чревато нарушением социозтнического равновесия.

Библиографические ссылки

1. *Бобылева С. И.* Антинемецкие кампании в России и судьбы немецкого населения в начальный период Первой мировой войны / С. И. Бобылева, А. Н. Кадол // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск : РИО ДНУ, 2005. – С. 14–30.
2. *Греков Н. В.* Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы / Н. В. Греков – М. : МОНФ, 2000.
3. *Гурко В. И.* Черты и силуэты прошлого: Правительство и общественность в царствование Николая II в изображении современника / В. И. Гурко. – М. : НЛЮ, 2000. – С. 671.
4. *Джунковский В. Ф.* Воспоминания / под общ. ред. А. Л. Паниной : в 2-х т. – М. – Т. 2. – 1997. – С. 627.
5. *Калениченко Д.* Первая Ступень к Свободе и Богатству каждого в связи с избавлением от немецкого ига / Д. Калениченко – М., 1915, С. 3–4.
6. *Капелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія / А. Капелер. Розпад. – Львів : Вид-во Україн. католического ун-ту, 2005. – С. 268.
7. *Кудашев – Саонову: № 13* Директор дипломатической канцелярии при ставке министру иностранных дел (4–5 октября 1915 г.) // Междунар. отнош. в эпоху империализма : Документы из архивов царского и временного правительств. 1878–1917 гг. Серия III. 1914–1917 гг. – Т. VI. – Ч. 1. – М. – Л. : ОГИЗ. – С. 13–14.
8. *Мякотин В. А.* Наброски современности. Борьба с «германизмом» и национальный вопрос / В. А. Мякотин // Русское богатство. – 1914. – № 9. – С. 323–324.
9. *Оболенская С. В.* «Немецкий вопрос» и представления о немцах в России в годы Первой мировой войны / С. В. Оболенская // Россия и Германия. – Вып. 2. – М., 2001. – С. 175–197.
10. *Ольбенбург С. С.* Царствование Николая II / С. С. Ольбенбург. – М. : Астрель. – «АСТ», 2003. – С. 650.
11. Российский государственный исторический архив (г. Санкт-Петербург). – Ф. 1483, оп. 1, д. 15, л. 35; д. 9, л. 40–41; Ф. 1276, оп. 12, д. 1438, л. 2 об.
12. *Струве П. Б.* Patriotica / П. Б. Струве. – СПб. : РХГИ, 2000. – С. 41.
13. *Холквист П.* Российская катастрофа (1914–1921) в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения» / П. Холквист // Россия и Первая мировая война: матер. междунар. науч. colloквиума. – СПб. : Ин-т рос. истории РАН, 1999. – С. 83–102.

14. Четвёртая Государственная Дума. Фракция народной свободы: «Военные» сессии 26 июля 1914 – 3 сентября 1915 г. – Пгр. : Тип. т-ва «Екатерингофское печатное дело», 1916. – С. 96.

15. Центральный государственный исторический архив Украины (г. Киев). – Ф. 2233, оп. 2, д. 352, л. 6.

16. *Яхонтов А.* Тяжёлые дни (Секретные заседания Совета Министров 16 июля – 2 сентября 1915 года) / А. Яхонтов // Архив русской революции. – М. : «ТЕРРА» – «TERRA», 1993. – Т. 18. – С. 23.

Надійшла до редколегії 05.11.10

На переломе эпох

Малиновский Б. В.

Донесение Екатеринославского губернского старосты о действиях отряда Н. Махно (ноябрь 1918 г.)

Задерейчук І. П.

До питання використання радіо в системі просвіти кримських німців

Деннингхаус В.

Сталина читать или песни петь? Центральное Бюро немецких секций при ЦК ВЛКСМ и основные тенденции развития немецкой молодежной неперiodической печати в 1920-е годы

Безносков О. І.

Німці і меноніти Півдня України в контексті радянської національної політики

Кондратюк Г. Н.

Немцы Крымской АССР в условиях политики коренизации: 1920–1929 годы

*Кабанов В. І.,
Слісаренко О. М.*

До 85-річчя укладання радянсько-німецької торгово-економічної угоди

Бігун В. В.

Організація роботи навчальних закладів Дніпродзержинська в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 років

Чирко Б. В.

Німецькі сільськогосподарські колонії в Україні за умов радянської аграрної політики

Фаныгин Ю. Ю.

Проблема периодизации деятельности музеев регионов, вошедших в состав рейхскомиссариата «Украина», на примере города Днепропетровска

An der Zeitenwende

B. V. Malinovskij

Berichte des Gouvernementsältesten von Ekaterinoslav über die Aktivitäten des Trupps von N. Machno (November 1918)

I. P. Zaderežuk

Zur Nutzung des Rundfunks im Bildungswesen der Krim-Deutschen

Victor Dönninghaus

Stalin lesen oder Lieder singen?
Das Zentrale Büro deutscher Sektionen beim ZK des Leninschen Kommunistischen Jugendverbandes der Sowjetunion und die Haupttendenzen in der Entwicklung der deutschen nichtperiodischen Presse in den 1920er Jahren

O. I. Besnosov

Die Deutschen und Mennoniten dem Süden der Ukraine im Zusammenhang der sowjetische Nationalpolitik.

G. N. Kondratjuk

Die Deutschen in der ASSR Krym in Bedingungen der Politik der Korenizacija: 1920–1929.

***V. I. Kabanov,
O. M. Slisarenko***

Zum 85. Jahrestag des sowjetisch-deutschen Wirtschafts- und Handelsabkommens

V. V. Bigun

Organisation der Arbeit in den Bildungseinrichtungen von Dneprodzeržinsk während der deutschen Besatzung der Jahre 1941 bis 1943

B. V. Čirko

Deutsche Landwirtschaftskolonien in der Ukraine im Rahmen der sowjetischen Agrarpolitik

Ju. Ju. Fanygin

Zur Frage nach der Periodisierung der Museumsarbeit in den Regionen, die dem Reichskommissariat „Ukraine“ einverleibt wurden (am Beispiel von Dnepropetrovsk)

УДК 94(4)»1918»+94(477)»1918»

Б. В. Малиновский

*Никопольский факультет Национального университета
«Одесская юридическая академия»*

ДОНЕСЕНИЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО ГУБЕРНСКОГО СТАРОСТЫ О ДЕЙСТВИЯХ ОТРЯДА Н. МАХНО (ноябрь 1918 г.)

Документ, що публікується, містить відомості про дії загону Н. Махна у листопаді 1918 р., зокрема, про бій з австро-угорською військовою частиною в с. Темирівка 4 листопада 1918 р.

Ключові слова: інформація, Українська Держава, Австро-Угорщина, загін, Махно, селянські виступи.

Публикуемый документ содержит данные о действиях отряда Н. Махно в ноябре 1918 г., в частности, сведения о столкновении с австро-венгерской военной частью в с. Темировка 4 ноября 1918 г.

Ключевые слова: информация, Украинская Держава, Австро-Венгрия, отряд, Махно, крестьянские выступления.

The published document contains the data about N. Mahno group activity in November, 1918, and materials about battle of Austro-Hungarian troop in the Temirovka on November, 4th, 1918.

Key words: the information, the Ukrainian State, Austro-Hungarian, group, Mahno, peasants actions.

Der Autor verfolgt in seinem Beitrag die Aktivitäten des Trupps von N. Machno im November 1918 und geht dabei auch auf Kampfhandlungen eines österreichisch-ungarischen Truppenteils im Dorf Temirovka vom 4. November 1918 ein.

Schlagwörter: Berichte, Ukrainischer Staat, Österreich-Ungarn, Trupp, Nestor Machno, Bauernerhebungen.

Нестору Махно и махновцам посвящено большое количество работ [2, с. 24]. Вместе с тем многое в истории махновского движения остается неясным. В частности, несмотря на наличие специальных исследований [4, с. 91–97; 8, с. 108–112], дальнейшего изучения требуют события осени 1918 г., когда образовался отряд, ставший затем основой для формирования махновской армии.

Публикуемый документ – донесение Екатеринославского губернского старосты генерала И. И. Черникова представителю правительства Украинской Державы при командовании австро-венгерской Восточной армии (войск Австро-Венгрии на территории гетманской Украины) генералу Г. О. Рауху о действиях махновского отряда и попытках властей его ликвидировать во второй половине октября – первой половине ноября 1918 г.

В документе содержатся сведения о маршрутах передвижений отряда, выделен и датирован ряд происшествий. О том же сообщают и другие источники – телеграммы старосты в МВД, воспоминания, материалы прессы. Их данные дополняют и уточняют друг друга. Например, в публикуемом документе упоминается бой между отрядом Махно и австро-венгерской частью в с. Темировке. Повстанцы были разбиты, понесли большие потери, австро-венгерское командование поспешило заявить о гибели Махно. Подробности приведены в воспоминаниях Махно [5, с. 281–286] и книге А. Белаша [1, с. 40]. Дату события узнаем из сообщения губернского старосты в МВД: «4 ноября в экономии Серикова [была расположена рядом с Темировкой] поймана шайка Махно, Махно убит, а также расстреляно много участников этой шайки. Захвачена большая добыча из награбленного. Послан сильный отряд для дальнейшего преследования участников этой шайки» [9, с. 286]. В очерке «Похождения Махно», опубликованном в газете «Приднепровский край» (Екатеринослав) 27 ноября 1918 г., о столкновении в Темировке нет ни слова, зато рассказано о событиях, которые, как известно, в частности, из помещенного ниже документа и воспоминаний Махно, происходили до и после темировского боя (до – пребывание махновцев в Больше-Михайловке, после – вступление через некоторое время в Гуляйполе, убийство отца и сына Леймонских и других людей и затем «приход германцев», который «ознаменовался трехчасовой бомбардировкой, во время которой Махно со своим штабом и отрядом скрылся») [6]. Сопоставляя разные свидетельства, можно представить, как развивались события на начальном этапе махновского движения, восстановить их хронологию, выяснить их действительные обстоятельства.

Кроме информации о событиях, публикуемый документ дает материал для изучения истории представлений. Примечательно мнение старосты о причинах крестьянских выступлений. Объективные основания недовольства в донесении не отмечены, речь идет только о «преступной агитации». С точки зрения старосты, население Больше-Михайловки активно поддержало Махно, поскольку

было «распропагандировано». Десятилетиями жителям села внушались противоправные идеи, начало было положено еще в 1870-е гг. революционерами-народниками, выходцами из семей местных помещиков, как братья Жебуневы [подробнее о них: 7] и С. С. Синегуб, во время революции 1917 г. и после нее их дело продолжил «учитель-большевик» Жук. Особенности идеологии, отличавшие друг от друга народников, большевиков и анархистов, для автора документа не важны, главное – разлагающее воздействие экстремистов на крестьян.

Точка зрения старосты характеризует, с одной стороны, политическое сознание крестьянства, с другой – образ мыслей самого старосты как представителя гетманской администрации, позволяет лучше понять, как смотрели на вещи и как объясняли себе происходящее бывшие царские чиновники и офицеры, в 1918 г. служившие гетману Украины. Сохранялось убеждение в несамостоятельности крестьян, их зависимости от чужой воли; волнения в селах рассматривались как результат деятельности зачинщиков и подстрекателей, без которых все бы оставалось спокойно; задачей внутреннего управления считалось оградить сельское население от подрывной пропаганды, проследить, чтобы злонамеренные люди не увели простодушных поселян в сторону от правильного пути. В случае с Больше-Михайловкой власть с этой задачей не справилась.

Характерно также предположение старосты о намеренном попустительстве австро-венгерского и германского командования повстанцам, о тайном сговоре «немцев» с «большевиками» [3, с. 95].

**Донесение Екатеринославского губернского старосты
Представителю Председателя Совета министров
Украинской Державы при высшем австро-венгерском
командовании в Украине,
21 ноября 1918 г.**

№ 301

Г. Представителю Председателя Совета Министров при Высшем Австро-Венгерском Командовании

Докладываю в дополнение к представлению моему от 31 октября за № 256 подробности преступной деятельности разбойничьих шайк в Александровском уезде.

Ныне установлено, что шайки Махно и Щуся помимо грабежей и разбоев имели также в виду подготовить к 7 ноября восстание в па-

мать годовщины захвата власти большевиками. Для этого были намечены большие сёла Гуляйполе, Больше-Михайловка и Покровское. В Гуляйполе шайка Махно успеха не имела, так как варта под командою Начальника 6 района Ширая разбила её, а подошедший из Полог отряд австрийских войск занял Гуляйполе, отправив около ста человек в погоню за Махно, который поехал в Больше-Михайловку. В Больше-Михайловке Щусь и Махно имели большой успех по следующим причинам. Больше-Михайловка большое село, около 1500 дворов, давно отличалось антиправительственными направлениями, так как в районе Больше-Михайловки всегда проживали революционеры, начиная с эпохи царствования императора Александра II: Жебунев, который принимал некоторое участие в царевубийстве Александра II, Синегуб, основатель партии Чайковцев, Малеванный, Пеговский и т.д. В последнее время в с. Больше-Михайловке вели пропаганду учительница Третьякова и купеческие сыновья Легкие, а затем идеи социализма среди населения продолжали проповедовать земские учителя. Этому в сильной степени помогала распущенная демократическая Управа, которая прислала в село студента для внешкольного образования и учителя-большевика Жука во вновь открытое высшее училище.

Население Больше-Михайловки, всегда стоявшее в оппозиции к правительству, сразу же после государственного переворота открыто выступило против помещиков, в результате чего были убиты помещик Молодцов, Синегуб, два управляющих помещика Серикова и др.

Когда австрийские войска пришли в пределы Александровского уезда, то население послало к ним депутацию с хлебом солью. Учитель Жук, будучи в составе депутации, в своей речи заявил австрийским властям, что население Больше-Михайловки радо приезду австрийских войск. Есть основания предполагать, что эта депутация к австрийцам ездил не один раз, так как сколько раз [Александровский] Уездный Староста ни просил Командование расквартировать войска в Больше-Михайловке, ему, несмотря на обещания, не удалось достичь этого. Кроме того, когда Уездный староста просил разоружить население в селе Больше-Михайловке, австрийские отряды отнимали оружие только у заведомо благонамеренных людей. Когда австрийские власти по моей просьбе производили аресты, то открыто говорили родственникам арестованных, что аресты производятся по распоряжению Старосты и т.д. Всё это сильно затрудняло борьбу с преступным элементом и вынудило иметь в Больше-Михайловке

усиленный отряд варты и часть конного отряда, который энергично ловил участников банды, действовавшей под руководством Бровы (Ганича). Брова был убит вартой, но за то пришлось потерять офицера Руднева и подпрапорщика Богданова. Место Бровы занял Щусь, который с целью террора постоянно делал набеги на варту и обезоруживал ее. Среди варты началось бегство со службы, поэтому пришлось комплектовать варту и конный отряд из татар и осетин.

Выступление Махно и Щуся с большевистскими лозунгами населением села Больше-Михайловки было встречено сочувственно и небольшие отряды банд благодаря пополнению сельскою молодежью сразу возросли до 1000 чел. Первое столкновение австрийских войск и варты с повстанцами окончилось полным успехом для банд, которые не только разбили силы австрийцев, но и захватили у них лошадей с седлами, пулемет и д[ругое] военное снаряжение.

После этого для ликвидации банд был послан 2-й сильный австрийский отряд, от столкновения с которым банды уклонились. Австрийцы же, не пожелав преследовать бандитов, подвергли село Больше-Михайловку артиллерийскому обстрелу, а затем начали грабить жителей, при чем не постеснялись ограбить и церковь.

Между тем банды повстанцев, пользуясь тем, что их не преследуют, направились походным порядком через Гавриловку и Ивановку в Мариупольский уезд, производя по дороге грабежи и убийства. Перейдя в Мариупольский уезд, банды намерены были направиться в село Комар, где в то время нашли себе приют бежавшие из Больше-Михайловки Начальники 4 и 5 районов варты Александровского уезда. Последние подготовили население к возможному нападению Махно, которое не состоялось по следующим причинам. Когда передовые отряды бандитов приближались к селу, на дороге их встретил поджидавший житель села, владелец мельницы, который на вопрос Махно, как у Вас в селе, ответил, у нас всё село вооружено и готовится дать отпор грабителям. Тогда банда свернула в сторону и направилась в колонию Красный Хутор, Мариупольского уезда, где произвела массу грабежей и убила 18 человек, а затем направилась в хутор землевладельца Цеца, которого, ограбив, зверски убила.

Так как австрийские войска вскоре после обстрела покинули село Больше-Михайловку, то шайка вернулась в это село, где Махно собрал сход и обещал дать денег на восстановление сильно пострадавшего от обстрела села, но сход просил его уехать, в следствии чего часть шайки, как пополнявшейся из местной молодежи, осталась в селе, Махно же с остатками бандитов уехал в Мало-Михайловку,

где также просил общество разрешить ему устроить в селе штаб-квартиру, но сход ему и здесь категорически отказал в этом. Тогда он поехал в Темировку, где встретился с австрийским отрядом.

От 7 до 10 часов того же дня продолжалось сражение. В бою принимали участие три австрийские роты с несколькими пулеметами. В результате большевики были разбиты. По сведениям австрийских властей убито больше 100 человек и между прочим Махно. Много раненых, при чем последние увезены бандитами на 40 обоянках в разные стороны. Австрийские войска захватили много имущества, состоящего в лошадях, обоянках и обоз, при чем когда всё это было привезено в Александровск, то распродано [войсками] в свою пользу. По тем же сведениям банда состояла из 1000 человек, но сведения эти сильно преувеличены. По нашим сведениям оказалось, что Махно жив и с остатками шайки направился в Гуляйполе, но зато тяжело ранен его помощник разбойник Щусь, а также убиты важные бандиты: Петренко, Шатровка и другие. Когда остатки шайки Махно направились в Гуляйполе, туда немедленно был послан немецкий кавалерийский отряд, но он тоже не захотел преследовать убегающую банду, а ограничился лишь обстрелом Гуляйполя и наложением в свою пользу контрибуции.

Шайка Махно, убегая из Гуляйполя через хутора, нигде не встречала сопротивления.

Накануне 7 ноября были получены точные сведения о том, что Махно послал своего человека-большевика в Александровск узнать, какие силы у австрийцев, как они вообще относятся к большевикам и много ли оружия. Человек этот, по фамилии Корж, был вартой пойман и после допроса передан австрийским властям, которые его расстреляли. Были получены сведения, что готовится взрыв мостов около сел Жеребца и Покровского для того, чтобы уничтожить всякое сообщение между городом и уездом. Поэтому туда был послан немедленно начальник уездной варты Богословов, который собрал сход и заявил, что охрана мостов и пути возложена на сельские общества под их ответственность. Затем, по соглашению с союзом земельных собственников, представителями города и земства было решено собрать всю варту из уезда, чтобы, в случае надобности, подавить восстание большевиков в г. Александровске, при чем о возможности выступления были уведомлены военные австрийские и украинские части. Представителями последних во главе с Начальником гарнизона Генералом Петренко разработан план обороны города. Настроение в городе с 7 по 10 ноября было тревожное, но ничего

не было, за исключением простых флагов и разбросанных прокламаций, поднятых вартой 7-го ноября.

14 ноября собранные в уезде конные отряды возвращены на свои места, причем в варту приглашены 100 сербов и кроме того 100 сербов приглашены в городскую дружину, с условием посылки в уезд, причем испытывается острая нужда в оружии, достать которое в потребном количестве не удастся.

14 ноября в 11 ч. утра шайкой Махно на 495 версте между ст. Софиевка и Новогупаловка, Слободской ж.д. было произведено нападение на поезд 506, в котором уезжали из Крыма матросы германского флота. Нападение последними отбито, при чем был отнят 1 пулемет. После этого бандиты направились на ст. Новогупаловку и оттуда пустили встречный паровоз, который налетел на поезд № 506 и разбил три вагона. При крушении убит машинист и пять матросов.

15 ноября шайка Махно заняла дер. Терновку, Петрово-Свистуновской волости, где мобилизовала все взрослое население для рытья окопов. Отсюда Махно послал отряд на 50 подводах в дер. Васильевку Павлоградского уезда, и 30 человек в Андреевку. Шайка имеет мало патронов и в бою с германскими матросами у ст. Софиевки потеряла лучшего своего пулеметчика.

По последним сведениям, банды Махно концентрируют вблизи ст. Синельниково.

Губернский Староста
Генерал-Майор [подпись]
Управляющий Канцелярией [подпись]

Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 2311, оп. 1, д. 14, л. 112–113, Подлинник.

Библиографические ссылки

1. *Белаш А. В.* Дороги Нестора Махно [Текст] / А. В. Белаш, В. Ф. Белаш. – К., 1993.
2. *Боровик М.* Селянський повстанський рух в Україні: особливості військової організації / М. Боровик [Текст] // Істор. журнал. – 2009. – № 4. – С. 15–25.
3. *Малиновський Б.* Державні службовці Гетьманату та «німці»: деякі аспекти сприйняття / Б. Малиновський [Текст] // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 91–97.

4. Малиновський Б. Загін Н. Махна у другій половині жовтня – на початку листопада 1918 р. / Б. Малиновський [Текст] // Гуржіївські істор. читання. – Черкаси, 2009. – С. 354–359.

5. Махно Н. И. Воспоминания [Текст] / Н. И. Махно. – М. : Республика, 1998. – 334 с.

6. Похождения Махно [Текст] // Приднепровский край. – 1918. – № 6603 (27 ноября).

7. Світленко С. І. Світ модерної історії України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. праць / С. І. Світленко. – Д. : Герда, 2007. – С. 205–222.

8. Тимошук О. Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий–грудень 1918 р.) / О. Тимошук [Текст] // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 108–112.

9. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 4541: Екатеринославский губернский староста, оп. 1, д. 4.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94(47) – 054.62

І. П. Задерейчук

Кримський юридичний інститут

Одеського державного університету внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ РАДІО В СИСТЕМІ ПРОСВІТИ КРИМСЬКИХ НІМЦІВ

Викладено дані про розвиток системи радіомовлення на території Криму та роль радіо в інформаційно-просвітницькій діяльності серед національних меншин регіону. Акцент зроблено на кримських німців.

Ключові слова: *радіомовлення, німецькі національні райони, просвітницька робота, тематичні блоки, коренізація.*

Изложены данные о развитии системы радиовещания на территории Крыма и роль радио в информационно-просветительской деятельности среди национальных меньшинств региона. Акцент сделан на крымских немцев.

Ключевые слова: *радиовещание, немецкие национальные районы, просветительская работа, тематические блоки, коренизация.*

4. Малиновський Б. Загін Н. Махна у другій половині жовтня – на початку листопада 1918 р. / Б. Малиновський [Текст] // Гуржіївські істор. читання. – Черкаси, 2009. – С. 354–359.

5. Махно Н. И. Воспоминания [Текст] / Н. И. Махно. – М. : Республика, 1998. – 334 с.

6. Похождения Махно [Текст] // Приднепровский край. – 1918. – № 6603 (27 ноября).

7. Світленко С. І. Світ модерної історії України кінця XVIII – початку XX століття : зб. наук. праць / С. І. Світленко. – Д. : Герда, 2007. – С. 205–222.

8. Тимошук О. Боротьба українських та австро-німецьких військ з махновцями (лютий–грудень 1918 р.) / О. Тимошук [Текст] // Студії з архівної справи та документознавства. – 1999. – Т. 5. – С. 108–112.

9. Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины. – Ф. 4541: Екатеринославский губернский староста, оп. 1, д. 4.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94(47) – 054.62

І. П. Задерейчук

Кримський юридичний інститут

Одеського державного університету внутрішніх справ

ДО ПИТАННЯ ВИКОРИСТАННЯ РАДІО В СИСТЕМІ ПРОСВІТИ КРИМСЬКИХ НІМЦІВ

Викладено дані про розвиток системи радіомовлення на території Криму та роль радіо в інформаційно-просвітницькій діяльності серед національних меншин регіону. Акцент зроблено на кримських німців.

Ключові слова: *радіомовлення, німецькі національні райони, просвітницька робота, тематичні блоки, коренізація.*

Изложены данные о развитии системы радиовещания на территории Крыма и роль радио в информационно-просветительской деятельности среди национальных меньшинств региона. Акцент сделан на крымских немцев.

Ключевые слова: *радиовещание, немецкие национальные районы, просветительская работа, тематические блоки, коренизация.*

The development of the radio network in compact residences of Germans in Crimea is studied. The role of radio at education of Germans is considered. The content of broadcasting is analyzed.

Key words: broadcasting, German national areas, educational works, thematic blocks, political education of population.

Der Beitrag ist der Entwicklung des Rundfunks auf dem Territorium der Krim und seiner Rolle in der Information und Aufklärung der nationalen Minderheiten in der Region gewidmet. Im Mittelpunkt stehen die Krim-Deutschen.

Schlagwörter: Rundfunksendungen, deutsche nationale Rayons, Aufklärungsarbeit, thematische Schwerpunkte, Förderung nationaler Kader und der Sprachen der Minoritäten.

Відродження національної самобутності будь-якої етнічної групи Криму, яка зазнала на собі всі наслідки репресій та депортації, неможливе без використання різних видів просвітницької діяльності. Звісно, що на першому місці мають знаходитися дошкільні навчальні заклади й школи разом з ВНЗ, але поряд з освітою вагому роль у процесі відновлення культури, забутих традицій народів, сьогодні слід відвести ЗМІ, й насамперед радіо. Адже радіомовленням є можливість охопити найбільший відсоток населення, також це набагато дешевший вид інформаційно-просвітницької діяльності у порівнянні з газетами, телебаченням тощо. У Криму вже використовували радіо для роботи з національними меншинами, цей безцінний досвід був накопичений у 20–30-ті рр. XX ст. У наші дні як ніколи є актуальним звернути увагу на досягнення та помилки у розбудові мережі радіомовлення у той час, у період проведення активної політики коренізації. Мета статті полягає у приверненні уваги дослідників до питання використання радіо у просвіті національних меншин. Для її вирішення були поставлені такі завдання: проаналізувати динаміку розбудови радіомереж Криму у довоєнний час; виявити проблеми, які виникали на цьому шляху; простежити тематику радіопередач; розкрити безпосередньо роботу серед німецького населення.

Питання, пов'язані з розвитком національного радіомовлення на території Криму в 20–30-ті рр. XX ст., не знайшли свого належного вивчення у вітчизняній історичній науці. На сьогоднішній день існують поодинокі праці, в яких історія радіо півострова розглядається в руслі інших тем. Одним з перших, хто привернув увагу до національного радіомовлення, був Б. В. Змерзлий, який опублікував монографію «Розвиток системи просвітництва кримських татар у

1921–1944 рр.», в якій присвятив параграф розвитку радіо для кримських татар.

Робота з розбудови радіомовлення в Криму почала здійснюватися на початку 20-х рр. XX ст. З 1921 р. до 1929 р. у м. Сімферополі діяла іскрова радіостанція, яка використовувалася лише для засобів аварійного зв'язку [12, с. 109]. Складна ситуація спостерігалася й в інших містах республіки. Зокрема, радіостанції в Ялті, Феодосії та Керчі були обладнані кустарним способом самими радіотелеграфістами й теж вимагали капітального ремонту. Лише у Севастополі прийомна радіостанція була в гарному стані й вимагала лише незначного ремонту акумуляторних батарей [13, с. 256].

Безпосередня планова робота з розбудови мережі радіомовлення в КАСРР розпочалася наприкінці 1929 р. Вже в 1930 р. у м. Сімферополі було вперше побудовано 4-кіловатну радіостанцію. Така увага влади до радіо пояснювалася необхідністю організації республіканського радіомовлення, покликаного обслуговувати багатонаціональний Крим. Проте для ефективності радіомовлення слід було забезпечити слухачську аудиторію. До 1930 р. приймальна мережа радіо у Криму була зовсім не розвинута та визначалася невеликою кількістю радіоприймачів в окремих радіоаматорів – переважно у містах Криму, а також наявністю 500 точок [12, с. 109]. Згідно з даними, наведеними у звіті Кримкомітету у справах радіомовлення «Про стан радіомовлення в Криму» на засіданні Президії КримЦВК 20 квітня 1932 р., радіомовлення на півострові було організовано в 1930 р. 1 травня цього року відбулася перша радіопередача. Крім того, у звіті повідомлялося, що якщо на 1 травня 1930 р. в Криму функціонувало 5 радіовузлів та 1423 радіоточки, то станом на 15 квітня 1932 р. нараховувалося 23 вузли й 9032 радіоточки [7, арк. 14–18]. У квітні 1934 р. нараховувалося 22 радіотрансляційних вузли, які обслуговували близько 12 000 тис. абонентів, а мережа ефірних радіоприймачів збільшилася до 2000 тис. штук [12, с. 109]. У 1936 р. у КАСРР діяв 131 радіовузоль й існувало 32548 радіоточок, крім того, було 1476 радіоприймачів [3, арк. 32]. У 13 з 23 районних радіовузлів було власне радіомовлення в межах від 15 до 40 хвилин на день. Воно зазвичай складалося з політінформації та показу самодіяльності клубів, колгоспів і підприємств [13, с. 262]. Напередодні Великої Вітчизняної війни ситуація з розбудовою радіомережі у місцях компактного проживання етнічних німців характеризується такими показниками (див. табл.):

Таблиця

Радіофікація районів станом на початок 1941 р. [1, арк. 32]

Назва району	Загальна кількість радіо-вузлів	Кількість трансляційних точок		Загальна кількість ефірних установок у районі
		по радіовузлу НКЗв'язку	по інших відомствах (МТС, колгоспи, радгоспи, відомчі організації)	
Сімферопольський	6	–	540	82
Сакський	6	–	1476	44
Євпаторійський	1	57	70	350
Судакський	4	480	128	39
Ларіндорфський	3	296	160	39
Фрайдорфський	4	247	105	23
Ак-Шейхський	4	290	184	41
Червоно-Перекопський	2	674	303	54
Біюк-Онларський	3	430	275	48
Тельманівський	7	302	339	54
Джанкойський	3	214	282	23
Колайський	4	309	287	33
Кіровський	2	286	45	30
Усього	49	3585	4194	758

Наведена динаміка свідчить, що 30-ті рр. XX ст. стали часом інтенсивної розбудови радіо на півострові. Така увага з боку влади пояснювалася бажанням використати його у поширенні просвіти серед населення півострову й німців зокрема. На досягнуті успіхи вплинув спеціально створений в 1932 р. Комітет у справах радіомовлення в Криму при Президії ЦВК КАСРР.

Окремо слід наголосити, що в Біюк-Онларському німецькому національному районі, а згодом й у Тельманівському, також здійснювалася робота з розвитку радіомовлення. Наприклад, у Біюк-Онларському районі у 1931 р. діяло 240 радіоточок [5, арк. 17], станом на 1 січня 1932 р. нараховувалося: один радіовузол, три лінії та 64 репродуктори, а 1 січня 1933 р. вже було два радіовузли та 200 репродукторів [11, арк. 16–27]. Тобто спостерігається динаміка до росту, ця тенденція зберігалася й у наступні роки. Стосовно Тельманівського району, то в 1937 р. ставилося завдання до 1942 р. охопити більшість сіл району мережею радіомовлення [10, арк. 2–23]. Отже,

розвиток радіо у районах компактного проживання німців мав стійку динаміку до збільшення слухацької аудиторії, на початок 40-х рр. XX ст. планувалося завершити покриття більшості сіл півострова мережею радіомовлення.

Повільні темпи розвитку радіомовлення на півострові в 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. були викликані двома причинами: незадовільне постачання матеріалів та апаратури для радіофікації [4, арк. 3–5]; кадровий дефіцит як для обслуговування апаратури, так й безпосередньо дикторів, керівників художніх програм, особливо з середовища національних меншин. Для прикладу можна привести стан справ у Євпаторійському радіовузлі у грудні 1933 р. Згідно з актом його обстеження технічний стан було визнано незадовільним. Спостерігалися перерви під час радіотрансляції, стан акумуляторного господарства на 50 % був непридатним. Передачі супроводжувалися шумами, відчувалася нестача матеріалів (шнури, дроти), що не дозволяло завантажити роботу радіовузла на 800 точок, а працювало лише 400. Передачі здійснювалися переважно російською мовою. Крім того, трансляція у район не проводилася [2, арк. 18]. Подібний стан справ мав місце й в інших районах КАСРР.

Звісно, що радянських чиновників це не могло задовольнити. Адже саме радіо відводилася ключова роль у розвитку просвіти, й партійної зокрема. Тому в 1934 р. було введено в дію нову кримську радіостанцію, яка мала покращити якість передачі звуку. У 1934 р. ставилося завдання підняти на достатній рівень радіотехнічну грамотність населення, створити досвідчені кадри радіопрацівників, сильну базу художньо-політичного мовлення, що буде сприяти організації своєї слухацької аудиторії, покращенню якості радіоприймачів [12, с. 109]. Для забезпечення якості кадрів у 1933 р. було створено курси з підготовки «низових радіомовників» політвідділів МТС, радгоспів і новобудов. Усього планувалося набрати 32 особи, з яких двоє були німці. Один був направлений Біюк-Онларським РК ВКП (б), а інший – Колайською МТС [2, арк. 128–129]. Наведена кількість курсистів з числа німців не могла задовольнити потребу у фахівцях для створення радіомовлення німецькою мовою. Також планувалося організувати при Кримському державному музичному технікуму радіовідділ з метою підготовки спеціалістів для радіомовлення. Вимагалось провести укомплектування радіовідділу студентами за рахунок нацкадрів: 75 % кримських татар, німців та євреїв. Набір мав здійснюватися як з тих, хто навчався, так і з тих, хто мав поступити [8, арк. 3 (зв.)].

Розбудова радіомережі використовувалася владою для проведення активної просвітницької роботи. Одним з перших рішень стала організація в 1931 р. заочних курсів радянського будівництва, які мали на меті підготовку та перепідготовку радянських кадрів шляхом заочного навчання з застосуванням радіо. Заняття розпочалися 1 листопада 1931 р. Тематика радіолекцій була такою: «Сучасний момент та завдання підготовки радянських кадрів», «Природні ресурси СРСР», «Огляд поточного законодавства для циклу міськрад і сільрад», «Математика» [13, с. 257]. Радіопередачі транслювалися через Сімферопольський радіовузол з 17 години до 18 години 30 хвилин за московським часом. Планувалося залучити для навчання на даних курсах 52 німця, із яких 21 особа представляла німецький Біюк-Онларський район [6, арк. 6–20].

Проте головне призначення радіо в 30-ті рр. XX ст. полягало у розвитку просвіти та висвітлення найважливіших внутрішніх та зовнішніх сторін життя держави. Загалом у 1931 р. мовлення здійснювалося в середньому 7 годин 20 хвилин на добу, а у першому кварталі 1932 р. – в середньому 10 годин. Цей час розподілявся так: 45 % займали масово-політичні програми (газети, мітинги, доповіді тощо); 35 % – художньо-політичне мовлення (музичні та літературні передачі); 20 % – соціально-культурна пропаганда (партпросвіта, агротехнічна пропаганда, окремі види заочного партнавчання) [7, арк. 14–18]. Згідно з доповіддю «Про роботу Комітету по радіофікації та радіомовленню при РНК КАСРР» у 1936 р. Кримрадіокомітет здійснював радіопередачі 7 годин на день, з них 5 годин власного мовлення та 2 години ретрансляція московських радіостанцій (в основному, «Останні новини», заочне партнавчання та особливо видатні художньо-музичні передачі). Власних передач: 50 % – російською, 45 % – кримськотатарською, 5 % – мовою інших національностей. Серед недоліків роботи комітету зазначалися: повторюваність репертуару (один раз на 10–12 діб); слабе залучення самодіяльності; недостатня кваліфікація виконавців (музикантів, співаків, дикторів) як російськомовних, так і татарських; підготовка матеріалів для радіопередач не завжди здійснювалася на високому рівні, що призводило до браку при виконанні, низької якості передач [3, арк. 20–30].

Звісно, що напрямок роботи радіомовлення в автономії в 30-ті рр. XX ст. можуть показати не лише відсотки, які відводилися на тематичні блоки, але й безпосередні теми. Наприклад, у жовтні 1933 р. передбачалися такі доповіді: передача, присвячена 15-річчю ВЛКСМ, колгоспна вечірка на тему про хід сівби, знайомство з творчістю ра-

дянських письменників, концерт [2, арк. 90]. Тематична спрямованість кримського радіо зберігалася й у подальші роки. Згідно із звітом за 1940 р., радіостанції республіки часто передавали читання лекцій з агротехніки, військово-оборонної роботи, антирелігійної пропаганди. На місцях організовувалося масове прослуховування виступів по радіо керівників партії та уряду. Транслявалися матеріали жнив, радіоредакції виїздили безпосередньо у поле, організовували звідтіля радіопередачі. Багато транслявали матеріалів, присвячених ювілею 20-ї річниці визволення Криму. У 6 районах КАСРР, а саме: Старо-Кримському, Тельманівському, Сакському, Червоно-Перекопському, Кіровському, Алуштинському та Ялтинському, у період з жовтня до листопада 1940 р. було прочитано 1316 лекцій, присвячених 20-річчю встановлення Радянської влади у Криму [1, арк. 32–34.]. Зазначені теми бесід яскраво підкреслюють основні напрямки роботи радянського радіо. Результатом їх прослуховування мало стати отримання мешканцями Криму всебічних знань про партійне життя, сільське господарство та радянську літературу. Результатом такого виховання ставало прищеплення нових цінностей та нового світогляду серед багатонаціонального населення півострова та німців зокрема.

Цікавим буде розглянути більш детально радянську пропаганду в агротехнічних питаннях. Адже загальновідомо, що німці з часу заснування власних поселень на Півдні України приділяли значну увагу покращенню стану сільського господарства й на початок ХХ ст. держава та оточуюче населення визнавало за ними першість у цьому питанні. Наприклад, агротехнічна пропаганда в 1936 р. передбачала трансляцію таких доповідей російською мовою: колгоспні хатлабораторії у боротьбі за високий врожай; культурне обслуговування колгоспників узимку; підготовка коня до весни; організація та збирання врожаю зернових; організація та проведення збирання бавовни; осінньо-зимове зберігання насіння; зимівля худоби в колгоспах [3, арк. 14]. Наведений перелік дає можливість зазначити, що агротехнічна пропаганда мала на меті підняти рівень знань у сільських жителів стосовно покращення ведення сільського господарства.

Особлива увага приділялася роботі серед дитячої аудиторії. Влада усвідомлювала, що виховавши у молодого покоління необхідне світоглядне бачення розвитку радянської держави, вона матиме надійну опору вибудованому політичному режиму. Тематика радіопередач для дітей на червень 1933 р.: бесіда з молодими вожатими; п'єса М. Островського «Свои люди сочтемся»; музика дітям; п'єса «Коли

кордон перейде ворог»; мандрівка до Китаю. Існувала навіть рубрика «Малюк», яка передбачала виступи вихованців дитсадків та бесіди з батьками. У листопаді 1933 р. планувалися бесіди з молодими вожатими, з батьками, радіочитальня, 13-річниця Радянської влади у Криму, Клуб допитливих малят [2, арк. 76–91]. Наведена тематика яскраво показує, що Радянська влада приділяла серйозну увагу питанням просвіти дітей. На жаль, ця робота мала серйозне ідеологічне забарвлення.

Слід окремо наголосити, що в 30-ті рр. XX ст. влада Криму намагалася займатися не лише плановою радіофікацією, під покриття якої потрапляло все населення півострова, але й створювати національне радіомовлення. Як свідчать результати проведеного 25–26 квітня 1932 р. обстеження роботи Комітету радіомовлення серед нацменшин Криму, у комітеті діяло 3 сектори: російський, татарський та єврейський. Окремої особи, яка б відповідала за організацію роботи серед нацменшин, штатним розкладом не передбачалося. Російська газета мала висвітлювати цю роботу. Російський сектор або радіогазета, за словами її редактора Звукова, спеціально цієї проблемою не займалися. На весь 1932 р. мали місце 2 випадки проведення цієї роботи: 28 березня в радіогазеті «Кримський пролетаріат» виступав з німецького колгоспу сількор Бистгольд зі звітом про свою роботу німецькою мовою, було організовано масове слухання Кіабської сільською радою; 12–23 квітня виїзна редакція газети в Біюк-Онларі організувала низку виступів німецькою мовою та масове прослуховування радіопередач. Сількорів було троє. Вони, головним чином, висвітлювали життя німецьких колгоспів російською мовою [9, арк. 7].

Станом на 1 квітня 1932 р. виходило в ефір 3 обласні радіогазети: татарською, російською та єврейською. Кожна газета мала ранковий, денний, піонерський, вечірній та нічний випуск. Крім обласних, випускалося 7 районних радіогазет: три – кримськотатарською, одна – єврейською та три російською мовами. Планувалося з 1 травня 1932 р. організувати німецьку радіогазету [3, арк. 14–18]. Проте вихід німецької радіогазети не було організовано.

Наведені факти підкреслюють, що чиновники намагалися охопити все населення регіону радіомовленням. Робилися спроби налагодження національного мовлення, але, на жаль, німці в 30-х рр. опинилися заручниками зовнішньополітичних відносин СРСР, а особливо після приходу А. Гітлера до влади у Німеччині. Поряд із зовнішньополітичним чинником вагому роль відігравала і внутрішня ситуація у республіці. По-перше, незважаючи на існування Біюк-Онларського,

а з 1935 р. – Тельманівського німецького національного району, німці не складали в них більше 50 % населення, тому державі було вигідніше транслювати передачі російською мовою. По-друге, це відсутність належно підготовлених кадрів, здатних розбудовувати радіомовлення німецькою мовою. Також слід пам'ятати, що у квітні 1938 р. влада остаточно згорнула усі програми, які стосувалися коренізації, тоталітарна система на той час відчувала себе впевнено й не бачила необхідності проведення подальшої національної політики, побоюючись зростання сепаратистських тенденцій.

У підсумку слід зазначити, що Радянська влада надавала радіо важливу роль у проведенні політпросвіти серед населення країни. На початок 40-х рр. XX ст. в КАСРР планувалося завершити радіофікацію більшої її частини. Німецькі села Криму також не залишилися осторонь радіопокриття. Проте прихід радіо в німецькі села не сприяв збереженню їх традиційної культури та побуту. Влада використала новий вид просвіти для нав'язування комуністичного світогляду, боротьби з духовністю, яка формувалася протягом багатьох століть. Крім того, радіопередачі російською мовою не сприяли збереженню рідної мови. Отже, держава створювала усі умови для здійснення русифікації німецької етнічної групи Криму.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. Р-20, оп. 7, спр. 32.
2. Там само. – Ф. Р-460, оп. 1, спр. 12085.
3. Там само. – Ф. Р-652, оп. 10, спр. 175.
4. Там само. – Ф. Р-663, оп. 2, спр. 383.
5. Там само. – Ф. Р-663, оп. 3, спр. 418.
6. Там само. – Ф. Р-663, оп. 3 спр. 766.
7. Там само. – Ф. Р-663, оп. 4, спр. 237.
8. Там само. – Ф. Р-663, оп. 4, спр. 242.
9. Там само. – Ф. Р-663, оп. 4, спр. 900.
10. Там само. – Ф. Р-1129, оп. 2, спр. 241.
11. Там само. – Ф. Р-1129, оп. 3, спр. 54.
12. Животков С. Техническая база радиосвязи и радиовещания Крыма / С. Животков // Экономика и культура Крыма. – 1934. – № 5–6. – С. 109–112.
13. Змерзлий Б. В. Розвиток системи просвітництва кримських татар у 1921–1941 рр. / Б. В. Змерзлий. – Сімферополь : Енергія-Дельта, 2007. – 344 с.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:070 (47) «1920/1929»

В. Деннингхаус

Германский исторический институт

СТАЛИНА ЧИТАТЬ ИЛИ ПЕСНИ ПЕТЬ? ЦЕНТРАЛЬНОЕ БЮРО НЕМЕЦКИХ СЕКЦИЙ ПРИ ЦК ВЛКСМ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ НЕМЕЦКОЙ МОЛОДЕЖНОЙ НЕПЕРЕОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В 1920-е годы

Проаналізовано основні тенденції розвитку німецьких молодіжних неперіодичних видань у 1920-ті роки. Визначено роль у цьому процесі німсекцій ЦК ВЛКСМ у створенні в СРСР самобутньої політичної літератури німецькою мовою.

Ключові слова: періодичні видання, німецька молодь, політична кампанія, комсомол, німецька мова.

Проанализированы основные тенденции развития немецкой молодежной неперIODической печати в 1920-е годы. Определена роль в этом процессе немсекций ЦК ВЛКСМ в создании в СССР самобытной политической литературы на немецком языке.

Ключевые слова: периодическая печать, немецкая молодежь, политическая кампания, комсомол, немецкий язык.

The basic tendencies of development of a German youth acyclic seal in 1920th years are analyzed. The role of the Central Bureau of German section in creation an independent German political literature in the USSR is determined.

Key words: periodicals, German youth, political campaign, Komsomol, German language.

Der Autor analysiert die Haupttendenzen in der Entwicklung der deutschen nichtperiodischen Jugendpresse in den 1920er Jahren. Das besondere Augenmerk gilt dabei der Rolle der deutschen Sektionen des Zentralkomitees des Leninschen Kommunistischen Jugendverbandes der Sowjetunion bei der Schaffung einer eigenständigen politischen Literatur in deutscher Sprache.

Schlagwörter: Periodische Presse, deutsche Jugend, politische Kampagne, Kommunistischer Jugendverband, deutsche Sprache.

Політико-ідеологічне просвітлення, імевше своєю метою впровадження в свідомість молодіжні комуністических ідей, було важною складовою частиною процесу совєтизації народу. Основна

задача по проведению политического просвещения и агитационно-пропагандистской работы среди советских немцев возлагалась на организации коммунистической партии и комсомола, в том числе и на Центральное Бюро немецких секций при ЦК ВЛКСМ. Однако процесс рекрутирования приверженцев коммунистического режима из немецкой молодежи был сопряжен со своими специфическими трудностями и требовал длительного времени. Малочисленность партийно-комсомольских кадров заставляла руководство секций с течением времени возлагать все больше надежд в деле советизации немецкой молодежи и юношества на помощь неперiodической комсомольской печати.

Общие объемы издания книг и брошюр комсомольской тематики в годы нэпа впечатляли. Так, только за 1926–1927 гг., когда по всей стране проходила массовая политическая кампания по разъяснению решений XIV съезда ВКП(б), только центральными издательствами СССР было выпущено 1 млн. 205 тыс. экземпляров книг, посвященных вопросам работы ВЛКСМ среди молодежи [32].

Для организации руководства издательской деятельностью среди нацменьшинств в Отделе печати ЦК РЛКСМ имелся специальный сотрудник. В сферу его основных задач входило не только общее регулирование выпуска изданий на национальных языках, но и контроль за их распространением [26]. Особой специфики в снабжении отдельных национальных групп комсомольскими и общеполитическими изданиями в середине 1920-х годов не наблюдалось, о чем свидетельствует план выпуска юношеской и детской литературы при Центриздате (сентябрь 1925 г.), утвержденный ЦК РЛКСМ. Так, в 1925 г. для калмыков, евреев, якутов, финнов, марийцев, башкир, вотяков и представителей северо-кавказских народностей планировалось выпустить на национальных языках целую серию одинаковых изданий: «Устав КСМ», «К.И.М», «Каким должен быть комсомолец» (В. И. Ленин), «О работе в деревне» (Варламов), «Нацполитика РКП(б)» (С. М. Диманштейн). Эстонцы, в дополнение к этому списку, получали брошюры «О Ленине» (И. В. Сталин) и «Эстонская молодежь в Эстонии и СССР». Для немцев, в свою очередь, в список дополнительной литературы вошла большевистская «классика» – «Рабочий класс и крестьянство» (Г. Е. Зиновьев), «Коммунизм и диктатура пролетариата» (Н. И. Бухарин), а также «Экономическая политика» (В. Сарабьянов) и «Работа сельхозкружка» [24].

Как правило, комсомольская литература для национальных меньшинств Запада издавалась всеми национальными издательствами,

причем около 50 % всей продукции выпускалось непосредственно в Москве – юношеским отделом Центриздата народов СССР. В результате совместной работы Центральных бюро секций национальных меньшинств при ЦК комсомола и Центриздата, выпуск литературы по вопросам юношеского движения на языках народов Запада с каждым годом возрастал: в 1925 г. – 10 названий тиражом 15 тыс. экземпляров, в 1926 г. – уже 40 названий тиражом 160 тыс. экземпляров [6]. Основная часть вышедшей в свет литературы (учебники и пособия для политшкол и кружков [34], библиотечки, брошюры и книги) посвящалась вопросам формирования коммунистического мировоззрения у молодежи, развитию юношеского движения и работе комсомола в национальной деревне. В то же время около 75 % всей изданной литературы из-за «дефицита национального автора» являлось переводной [7]. Как правило, это была «массовая» политическая книга, реже классика, рассчитанная на малообразованную деревенскую молодежь. Исключение составляли брошюры по практике организации и работы ячеек КСМ, сразу же издававшиеся на языке оригинала.

Одним из важнейших недостатков всех этих изданий, наряду с некачественным переводом, слабым качеством печати и оформлением, являлась их цена. Книги были слишком дороги, особенно для сельской глубинки (в среднем 30–35 копеек за экземпляр), что, естественно, отражалось на плане их реализации. *«Комсомольские организации [...] недостаточно внимания уделяют вопросам распространения национальной юношеской книги, процент книг, остающихся на складе, велик...»* – не раз жаловалось руководство ЦК ВЛКСМ [8]. Особенно плохо обстояло дело с выпуском детских книг на национальных языках народов Запада, несмотря на все усилия подотдела Нацмен ЦК ВЛКСМ и Совнацмена Наркомпроса [29]. Так, на конец 1926 г. Центриздатом для западных нацменьшинств было выпущено, в общей сложности, всего 10 детских и «пионерских» книг [9]. К началу 1927 г. перед Отделом печати ЦК ВЛКСМ была поставлена задача не только увеличить тираж непериодических изданий для национальных меньшинств Запада в целом, но и сконцентрировать внимание на выпуске оригинальной, непереводной литературы, художественных и «красочных» книг для детей и молодежи по доступной для читателей цене [10]. Уже к концу 1920-х гг. расширился не только спектр выпускаемых ЦК ВЛКСМ «оригинальных» изданий на национальных языках, но и проявилось некоторое смещение с литера-

туры чисто политического содержания на научно-познавательную, техническую и развлекательную [30].

В начале 1920-х годов достаточно сложное положение наблюдалось и в снабжении немецких колоний молодежными изданиями «коммунистической ориентации». Дефицит подобной литературы на немецком языке вынуждал ЦБ немсекций долгое время закупать необходимые книги за границей, как правило, в Германии, изыскивая для этой цели необходимые финансовые средства [14]. Только за первую половину 1923 г. среди немецких ячеек КСМ было распределено около тысячи экземпляров подобных «заграничных» изданий [15]. *«Закуплена немецкая литература специально для колоний, – сообщало руководство отдела Нацмен при ЦК ЛКСМУ (декабрь 1924), – асигнованы также деньги на нем[ецкие] пьески, которые составлены нем[ецким] инструктором и разосланы по местам...»* [16]. К декабрю 1925 г., с подачи Немсекции при ЦК ЛКСМУ, было дополнительно закуплено в Германии и бесплатно распространено среди немецких членов КСМ и беспартийной молодежи еще около тысячи общественно-политических книг и брошюр [17]. В циркуляре секретаря ЦБ немсекций при ЦК РЛКСМ Томанека в адрес всех немецких секций СССР (19.11.1924) констатировалось: *«Мы замечаем, что у молодежи появляется потребность в литературе и печати, но немецкая молодежь в большинстве случаев не в состоянии пользоваться русской литературой, а немецкая отсутствует. Нашей основной задачей является обеспечить немецкое село немецкой литературой...»* [38].

Обеспечение литературой, приспособленной для масс, а не для узкого круга немецких активистов, проходило совместно с ЦБ немсекций при ЦК РКП(б), также занимавшихся выпуском изданий комсомольской тематики [35]. В свою очередь, всем немецким секциям на местах было указано использовать все возможности по выпуску собственной литературы на немецком языке, а губкомам и окружкомам КСМ выделять средства на закупку аналогичных изданий [27]. В апреле 1925 г. Коллегия национальных меньшинств ЦК РЛКСМ, согласившись с закупкой немецкой литературы за границей (через КИМ), поручила ЦБ немсекций более полно использовать издательские возможности в СССР [25].

Руководство ЦК комсомола не раз заявляло, что одной из причин слабой работы КСМ в немецкой деревне является дефицит политической литературы вообще и юношеской литературы в частности [25]. На состоявшемся в январе 1926 г. Пленуме ЦБ немсекций, проана-

лизировавшем итоги работы за 1925 г., прямо отмечалось: *«Если бы были эти несчастные книжки, наша работа шла бы лучше [...] Нужен такой центр, который снабжал бы книгой весь СССР...»* [21]. Уже в мае 1926 г. ЦБ немсекций принял решение о совместном выпуске с Областным комитетом ВЛКСМ АССР НП литературы для политучебы и организации пионерского движения [28].

Активизация совместных усилий привела к тому, что впервые издательский план ЦБ немсекций на 1925/26 г. был выполнен на 100 % [5]. Несмотря на слабые производственные возможности Центриздата и первоочередность изданий общеполитической и учебной литературы, было выпущено около 30 различных наименований литературы для молодежи на немецком языке [33]. Среди них можно отметить следующие «массовые» издания: «О комсомоле» (И. Сталин), «Популярное изложение устава», «К.И.М.», а также целый ряд пионерских брошюр разнообразного содержания. Успехи особенно проявились в области издания юношеской литературы в АССР НП, где было выпущено 18 наименований на немецком языке, посвященных созданию и организации пионерских отрядов. Вместе с тем руководство ЦБ отмечало острую нехватку литературы по организации массовой и культурно-просветительной работы среди немецкой молодежи: *«Нет песен, песенников, игр [...], между тем, как в подобной литературе чувствуется в селе большая потребность»* [11]. Все также ощущался дефицит оригинальных (непереводных) изданий – *«дешевых и небольших брошюр»* для сельской молодежи [5]. Один из делегатов заседания немсекции Первого Всеукраинского совещания комсомольских работников (26.04.1926) заметил по этому поводу следующее: *«Раньше мы могли достать литературу, но не было денег. Сейчас, наоборот. Литература не отвечает запросам. Нет массовой литературы...»* [22].

Крайний недостаток политической и юношеской литературы на местах не мог не отразиться и на пропагандистско-агитационной работе КСМ. *«Мы не можем развернуть сеть политобразования среди немецких комсомольцев и беспартийной молодежи по одной лишь причине, что у нас совершенно нет литературы»*, – жаловались руководству ЦБ немсекций работники Феодосийского райкома ВЛКСМ (Крым) [19]. Несмотря на увеличение тиражей, в немецкие селения литература поступало довольно нерегулярно. Секретарь немсекции Феодосийского РК ВЛКСМ Люфт в своем письме в адрес ЦБ немсекций отмечал хронический недостаток комсомольской литературы, требуя более оперативного ее распространения: *«...По на-*

шему мнению, вопрос о литературе [...] обстоит из рук вон плохо. Те две-три брошюры (и то переводного характера), которые вышли (по сведениям) в свет, не только не могут удовлетворить и той части потребности в ней, но и не дошли еще до нас...» [20]. Однако, несмотря на жалобы с мест, успехи с выпуском литературы по комсомольской тематике были налицо. Если в 1925 г. в СССР было издано всего 4 наименования на немецком языке, то в 1926 г. их стало уже 8 [1].

На заседании ЦБ немсекций (октябрь 1927 г.) в результате обсуждения издательского плана на 1927/28 гг. было решено ускорить перевод «лучших русских книг», активизировать выпуск «оригинальной литературы», включая детскую [23], а главное – увеличить объем и тематику политических изданий [18]. Уже к началу января 1929 г. Центроиздатом распространялось 24 наименования комсомольской и 15 – пионерской литературы на немецком языке, изданных под руководством ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ в Москве, Немсекций при ЦК ЛКСМУ в Харькове и Обкомом ВЛКСМ АССР НП в Покровске [2]. Причем, за исключением одной единственной брошюры, все книги, вышедшие до 1928 г., являлись переводами с русского языка, без дополнительной литературной обработки и «с большими языковыми дефектами».

Неудивительно, что и распространялись эти издания весьма слабо. Так, к началу января 1929 г. около половины всей вышедшей литературы «комсомольско-пионерской тематики» оставалось на складе [36]. С целью ускорения реализации «залежавшихся» изданий ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ выступило с предложением воссоздать «институт коробочников» – распространителей книг в сельской местности в порядке «комсомольской нагрузки». Наряду с этим было принято и решение об организации на конференциях, пленумах и собраниях немецкой молодежи специальных книжных киосков и выставок для популяризации и распродажи политической литературы [23]. Необходимо заметить, что особую сложность в распространении имели именно переводные издания [13]. Так, например, даже брошюра И. В. Сталина «О комсомоле», вышедшая в 1926 г. тиражом в пять тысяч экземпляров, к концу 1928 г. была распространена не более чем на 30 %. Из трехтысячного тиража «К.И.М.» (Кузьмин, 1926) к концу 1928 г. было бесплатно роздано и распродано всего 16,6 %. Аналогичная ситуация наблюдалась и с реализацией брошюры Кэмпрада (1926) «Как построен ВЛКСМ»: из пяти тысяч экземпляров было распространено менее трети. Совершенно противо-

положительная ситуация наблюдалась с реализацией массовой, «развлекательной» литературы. Так, «оригинальное» издание Шелленберга «Песни и игры», вышедшее в 1927 г. тиражом в пять тысяч экземпляров, только за один год было распродано почти на 70 %. Большой успех на рынке имела и военно-патриотическая литература. Так, трехтысячный тираж брошюры начальника и комиссара ВМС СССР В. И. Зофа «Комсомол и Красный флот» (1927) менее чем за год был реализован почти полностью [12].

Анализируя процесс издания комсомольской и молодежной литературы на немецком языке в 1920-е годы, можно утверждать, что определенный перелом в отношении выпуска и реализации юношеской и детской литературы произошел в 1928 г. Именно в это время, по оценкам работников Центроиздата, на рынок поступил *«ряд тщательно обработанных, красиво изданных и актуальных политических книг, оригиналов и переводов, изданных немсекцией в Москве...»* [37]. Не отставал от Москвы и Харьков, где в это же время особую популярность завоевали издания Немсекции при ЦК ЛКСМУ, выпущенные в серии «Наука – техника – природа» и распространяемые в виде бесплатных приложений среди абонентов газеты «Die Saat» [37]. К началу 1929 г. руководство ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ выдвинуло следующий тезис: *«[Необходимо], чтобы ‘неполитическая’ литература пробилась дорогу к комсомольской политической литературе; причем первая является исключительно переводной, а вторая должна быть и является оригинальной по содержанию...»* [37]. Таким образом, на смену автоматическому «слепому» переводу изданий комсомольской тематики с русского языка на немецкий пришла новая, более рациональная идея – *«использовать русский текст [...] лишь в смысле методики и по общим вопросам»* [37]. Однако даже такая относительная самостоятельность наблюдалась весьма недолго. Последовавшая в январе 1930 г. ликвидация немецких секций при ЦК ВЛКСМ вернула все «на круги своя». Унитарная система сталинского режима не могла допустить никакой «самобытности» в вопросах распространения коммунистической идеологии.

Библиографические ссылки

1. Аналогичная тенденция проявилась и в выпуске пионерских книг на немецком языке: в 1925 г. – 4 наименования, в 1926 г. – уже 10. См.: Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 71.

2. В общей сложности в 1927 г. было выпущено 7 новых наименований комсомольской тематики, а в 1928 г. – 5. Количество пионерских книг, изданных в 1928 г., резко снизилось, была выпущена всего одна книга. См.: Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 71.

4. Информационное письмо № 1 ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ от 1.10.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 66–67. Ср.: Письмо председателя правления «Немгосиздат» т. Маргтраф в адрес ЦК ВЛКСМ от 7.05.1926 г. – Там же, л. 108.

5. Информационное письмо № 1 ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ от 1.10.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 66–67. Ср.: Резолюция по докладу о прессе и издательской работе от 27.04.1926. – Там же, д. 570, л. 39 об.

6. Комсомольская печать среди западных нацменьшинств [на 1.01.1927 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 713, л. 25. – Ф. 1-МО 26.

7. Комсомольская печать среди западных нацменьшинств [на 1.01.1927 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 713, л. 26. С целью поддержки «национального автора» в конце 1928 г. ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ выступило с предложением создать литературные кружки из молодых «пролетарских» писателей и поэтов немецкой национальности в Москве, Украине и АССР НП. Контроль и руководство кружками должно было осуществлять Бюро немсекции Российской ассоциации пролетарских писателей (РАПП). См.: Протокол № 16 заседания ЦБ немсекции при ЦК ВЛКСМ от 24.11.1928 г. – Там же, д. 850, л. 1, 4.

8. Комсомольская печать среди западных нацменьшинств [на 1.01.1927 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 713, л. 26. Ср. также: Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – Там же, д. 914, л. 71.

9. Комсомольская печать среди западных нацменьшинств [на 1.01.1927 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 713, л. 26–27.

10. Там же, л. 28–29.

11. Краткий информационных доклад о деятельности ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ за период с 1-го марта по 1-е октября 1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 84.

12. Материал, характеризующий ход распространения немецкой юношеской литературы от 24.11.1928 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 850, л. 5.

13. На заседании ЦБ немсекции при ЦК ВЛКСМ (24.11.1928) было решено практически всю литературу по вопросам и организации комсомольской работы издавать только как «оригинальную», т.е. не использовать русских переводов. См.: Протокол № 16 заседания ЦБ немсекции при ЦК ВЛКСМ от 24.11.1928 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 850, л. 2.

14. Отчет о работе среди немецкой молодежи к VII Всеукраинскому съезду ЛКСМУ от 15.12.1925 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 88–89;

Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела Нацмен ЦК РКЛСМ от 22.01.1926 г. – Там же, д. 569, л. 42.

15. Отчет о работе Нембюро за период с 12 мая по 1 июля 1923 г. – РГА-СПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 145, л. 2. Аналогичную политику проводила и польская секция при ЦК ЛКСМУ, закупая литературу на польском языке и рассылая ее по польским селам. См.: Отчет о работе Нацмен ЦК ЛКСМУ за июль–декабрь 1924 г. – Там же, д. 227, л. 27.

16. Отчет о работе Нацмен ЦК ЛКСМУ за июль–декабрь 1924 г. – РГА-СПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 27. Только за первую половину 1926 г. под руководством Немсекции при ЦК ЛКСМУ было разослано по различным немецким селениям около 900 книг и 150 журналов на немецком языке. См.: Abrechnungsbericht der Deutschen Sektion beim ZK LKSMM über die Arbeit unter der deutschen Jugend, 27.04.1926. – Там же, д. 570, л. 63 об.

17. Отчет о работе среди немецкой молодежи к VII Всеукраинскому съезду ЛКСМУ от 15.12.1925 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 88.

18. Параллельно шла борьба с распространением «в нем[ецкой] деревне чуждой и вредной нем[ецкой] буржуазной книги». См.: Протокол № 4 заседания ЦБ немсекции при ЦК ВЛКСМ от 12.04.1927 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 720, л. 18–19.

19. Письмо секретаря немецкой секции Феодосийского райкома ВЛКСМ Люфта в Центральное бюро немсекции при ЦК ВЛКСМ от 12.10.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 125–126. Ср. также: Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела Нацмен ЦК РКЛСМ от 22.01.1926 г. – Там же, д. 569, л. 40.

20. Письмо секретаря немецкой секции Феодосийского райкома ВЛКСМ Люфта в Центральное бюро немсекции при ЦК ВЛКСМ от 12.10.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 125–126. Аналогичная ситуация наблюдалась и на Волыни, где, по сообщениям комсомольских работников, «юношеские книги на немецком языке [были] еще совершенно неизвестны ячейкам и молодежи». См.: Комсомол в немецком селе Волыни (по материалам комиссии ЦК КП(б)У по обследованию культурной, советской и партийной работы в нем. селах) от 28.11.1928 г. – Там же, д. 914, л. 78 об.

21. Протокол расширенного Пленума ЦБ немсекций подотдела Нацмен ЦК РКЛСМ от 22.01.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 39.

22. Протокол заседания немсекции Первого Всеукраинского совещания комсомольских работников от 26–27.04.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 570, л. 26.

23. Протокол № 7 заседания ЦБ немсекции при ЦК ВЛКСМ от 3.10.1927 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 720, л. 27.

24. Редакционный план издания национальной комсомольской литературы при Центриздате, утвержденный Секретариатом ЦК РКЛСМ от 28.09.1925 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 351, л. 59.

25. Резолюция Коллегии национальных меньшинств ЦК РЛКСМ по докладу ЦБ Немсекций РЛКСМ о своей деятельности [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 7–8.

26. Резолюция по докладу о работе среди нацменьшинств, согласованная с заведующим Нацменом ЦК РКП(б) т. Диманштейном и секретарем ЦК РЛКСМ т. Мильчаковым [май, 1925 г.]. – РГАСПИ [Российский государственный архив социально-политической истории]. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 351, л. 17.

27. Резолюция по докладу тов. Томанека о деятельности ЦБ Немсекции ЦК РЛКСМ [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 28–29.

28. Резолюция по докладу т. Шенфельда о деятельности ЦБ немсекций, на заседании Коллегии Нацмен подотдела ЦК ВЛКСМ от 18.05.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 27 об.

29. См. к примеру: Резолюция по докладу тов. Шенфельда о деятельности ЦБ немсекций подотдела нацмен АПО ЦК ВЛКСМ от 16.12.1926 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 569, л. 78.

30. См. к примеру: Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 71.

31. См. к примеру: Тезисы о работе среди немецкой молодежи СССР [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 15–16.

32. См.: Славный путь ленинского комсомола. История ВЛКСМ. – М., 1978. – С. 178.

33. Совместно ЦИЗ и Немгосиздат.

34. Так, например, к концу 1924 г. была подготовлена к печати политическая хрестоматия по истории КСМ на немецком языке. См.: Отчет о работе Нацмен ЦК ЛКСМУ за июль–декабрь 1924 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 227, л. 27 об.

35. Тезисы о работе среди немецкой молодежи СССР [апрель, 1925 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 366, л. 15–16.

36. Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 71. Сравни также: Комсомольская печать среди западных нацменьшинств [на 1.01.1927 г.]. – Там же, д. 713, л. 26.

37. Характеристика комсомольской и юношеской книги Центриздата (на немецком языке) [на 1.01.1929 г.]. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 914, л. 71.

38. Циркулярное письмо секретаря ЦБ немсекции при ЦК РЛКСМ т. Томанек всем немецким секциям РЛКСМ от 19.11.1924 г. – РГАСПИ. – Ф. 1-МО, оп. 23, д. 234, л. 5.

УДК 94(477) – 054.62

О. І. Безносів

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НІМЦІ ТА МЕНОНІТИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ РАДЯНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Проаналізовано основні напрями діяльності німецьких секцій, заходи Радянської влади стосовно проведення національного районування, створення німецькомовної комуністичної преси, розширення сфери використання німецької мови в роботі місцевої адміністрації.

Ключові слова: німці, меноніти, радянська національна політика, німецькі секції, німецькі райони, німецькомовна преса.

Проанализированы основные направления деятельности немецких секций, мероприятия Советской власти в отношении проведения национального районирования, создания немецкоязычной коммунистической прессы, расширения сферы использования немецкого языка в работе местной администрации.

Ключевые слова: немцы, меннониты, советская национальная политика, немецкие секции, немецкие районы, немецкоязычная пресса.

In article the basic directions of German group activity and actions of the Soviet authority concerning implementation of national division into districts, creation communistic press on German, expansion the use of German language in work of local administration are analyzed.

Key words: Germans, Mennonites, the Soviet national policy, German section, German areas, German-speaking press.

Die Hauptrichtungen der Tätigkeit von deutschen Sektionen, Maßnahmen der Sowjetmacht hinsichtlich der Durchführung der Einteilung in nationale Kreise, der Gründung von kommunistischer deutschsprachiger Presse, der Erweiterung von Gebrauchssphäre der deutschen Sprache bei der Arbeit der Ortsadministration werden analysiert.

Schusselwörter: Deutsche, Mennoniten, sowjetische Nationalpolitik, deutsche Sektionen, deutsche Gebiete, deutschsprachige Press.

Одним із важливих завдань внутрішньої політики сучасної української держави є забезпечення комфортних умов національного життя всіх без винятку народів та етнічних меншин, що мешкають на її території. Значно полегшили б досягнення цієї мети створення

та реалізація спеціальної програми заходів зі сприяння культурному розвитку різних етносів. Для її розробки вельми корисним був би як негативний, так і позитивний досвід історичного минулого. Могли би стати в нагоді результати національної політики Радянської влади, яку вона реалізовувала стосовно національних меншин у 20-ті рр. XX ст., у тому числі і щодо німців і менонітів Півдня України.

Слід зазначити, що вітчизняні історики неодноразово торкалися багатьох аспектів даної проблеми, зокрема досліджуючи питання створення німецьких національних районів [13], розвитку німецької освіти [3; 17], діяльності окремих регіональних німецьких секцій [12] тощо. Але в той же час залишилися недослідженими діяльність системи німецьких секцій в цілому, розвиток мережі підготовки компартійних кадрів для роботи у німецькому селі, створення німецькомовної преси та деякі інші важливі питання. Метою даної публікації є, разом із висвітленням вищезазначених невивчених питань, аналіз всієї сукупності основних напрямів національної політики більшовиків стосовно німців і менонітів Південного регіону України у 20-ті рр. XX ст.

Приступаючи на початку 1920-х рр. до реалізації чергового етапу своєї політичної програми, а саме – до перетворення суспільства на соціалістичних засадах, комуністична партія прагнула до якомога повнішого залучення до цього процесу широких мас населення, в тому числі і національних меншин. Особливе місце серед них посідали німці та меноніти. Цю специфіку влада бачила в такому: по-перше, вона констатувала наявність у німців значної кількості заможного населення: куркулі складали не менше 30 % від загального числа, 55 % були середняками, а частка ж бідняків налічувала лише 15 %; по-друге, соціальні протиріччя серед німців, на її думку, були набагато менш виражені, ніж, наприклад, серед українців; по-третє, влада, з одного боку, зазначала надзвичайну політичну інертність основної маси німецьких колоністів, з іншого – чітко виражене ідейне неприйняття більшовизму заможними верствами і частиною інтелігенції. Характеризуючи менонітів, більшовики констатували, що вони були «більш освічені та хазяйновиті [у порівнянні з німцями], але релігійно-фанатичні та лицемірні» [21, спр. 1520, арк. 134].

Ще однією специфічною рисою колоністського села початку 1920-х рр. була вкрай незначна кількість у ньому більшовицьких осередків. Зокрема, на кожні 10 тис. колоністів припадав лише один німецький комуніст [21, спр. 1520, арк. 111]. Вельми слабкими і нечисленними були також німецькі КНС. Реально же переломити політич-

ні настрої серед колоністів на користь влади, на її думку, можна було лише шляхом проведення там систематичної та планомірної пропагандистської роботи, весь тягар якої і був покладений на німецькі секції, створені різними органами влади Радянської України.

Першим наприкінці 1920 р. почав діяльність у цьому напрямі Наркомат освіти УСРР і створена при ньому німецька секція на чолі з комуністом Патаком. На Півдні України ця робота проводилася через німецькі секції відділів народної освіти Одеської, Запорізької та Катеринославської губерній. Їх завдання полягали у створенні в колоніях широкої мережі політичних гуртків і курсів, організації і читанні лекцій, присвячених різним політичним проблемам і подіям, формуванні бібліотек з пропагандистською літературою. У царині ж шкільної освіти від працівників німецьких секцій в першу чергу вимагалося «встановити політичний нагляд над школами, щоб вони не були використані для реакційних цілей», сприяти їх діяльності і постанню всім необхідним [5, д. 153, л. 271].

Майже одночасно при ЦК КП(б)У виникло Центральне Бюро німецьких секцій (ЦБНС). До його складу 2 листопада 1921 р. увійшли німці-комуністи Л. І. Гохтегер, Д. Г. Льовен, Е. Байєр, Г. Л. Люфт і Ф. Я. Ангер. Очолив ЦБНС Л. І. Гохтегер, якого згодом змінив на цій посаді І. Ф. Гебгарт. За рішенням ЦК при губернських комітетах КП(б)У почалося формування підвідділів по роботі серед національних меншин з відповідними національними секціями. Ці секції створювалися для «об'єднання і керівництва агітацією та пропагандою рідною мовою серед робочих і селян національних меншин, для розробки і постановки перед партією питань партійного і радянського будівництва, що витікали з побутових і культурних особливостей цих національностей» [21, спр. 402, арк. 122]. На початку 1922 р. вони вже діяли при Одеському, Запорізькому, Миколаївському та Катеринославському губкомах КП(б)У [21, спр. 1520, арк. 111].

З 13 квітня 1921 р. при НКВС УСРР почав працювати відділ національних меншин, що мав у своєму складі і німецький підвідділ. Його представники сформували у складі відділів управління відповідних губерній регіональні німецькі секції. Функції працівників німецьких секцій, що перебували під контролем НКВС, мали здебільшого універсальний характер, проте, з великим обсягом завдань адміністративного характеру, зокрема таких, як спостереження за колоністськими союзами, контроль за діяльністю релігійних громад, проведення серед населення антирелігійної пропаганди тощо [5, д. 153, л. 271].

Однак ця робота німецьких секцій суттєво ускладнювалась масовим голодом, що почався. Тому співробітники секцій змушені були приділяти значну увагу питанням боротьби з ним, а саме – з'ясуванню ситуації з продовольством у колоніях, організації там на кошти місцевих жителів їдалень для голодуючих дітей і частини найбільш постраждалого дорослого населення. Питання боротьби з голодом неодноразово ставилися німецькими працівниками перед вищими керівними інстанціями. Саме в їх доповідях вперше була названа одна з головних причин появи голоду, а саме – політика «воєнного» комунізму. На діяльності секцій негативним чином позначився також у цей період (кінець 1921 – початок 1922 рр.) і від'їзд на батьківщину значної кількості комуністів з числа колишніх інтернаціоналістів, що складали значну частину німецьких працівників [10, спр. 351, арк. 38]. Але, незважаючи на ці обставини, секції намагалися вирішувати покладені на них завдання. У деяких колоніях за їх активного сприяння відновлювали свою роботу школи, організовувалися культурно-просвітницькі гуртки. Разом з тим слід зазначити, що німецькі секції навіть за умов жорстокого голоду ні на хвилину не послаблювали функцій політичного контролю над колоністським населенням.

Новий етап у діяльності секцій почався після XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.). Резолюція з'їзду «Про національне питання» вимагала видання спеціальних законів, що забезпечували би «вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах, що обслуговують місцеве іонаціональне населення і національні меншини» [19, с. 79]. На виконання цього рішення спрямувалася спільна постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про заходи щодо забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української мови» від 1 серпня 1923 р. Вона стала законодавчою основою для проведення цілого комплексу заходів стосовно багатьох сфер суспільного життя національних меншин України. Передбачалося, зокрема, висування в партійний і державний апарат представників корінних національностей, а також представників інших національностей, що компактно проживали на території республіки, ведення діловодства офіційних установ рідною мовою, організація навчання, діяльності установ культури, видання газет, журналів, книжок на мовах різних національностей УСРР [6, с. 108–112].

Нові завдання вимагали і відповідної перебудови апарату. 29 квітня 1924 р. постановою Великої президії ВУЦВК було створено Центральну комісію національних меншин (ЦК НМ), якій були переда-

ні справи відповідного відділу НКВС. У компетенцію комісії входило: участь у розробці і ухваленні законів з національної політики; право мати дорадчий голос в усіх центральних установах при обговоренні справ, що стосувалися інтересів етнічних меншин; збір і вивчення матеріалів про їх економічне і культурне життя; сприяння розширенню мережі національних шкіл і культурно-освітніх установ; видання періодичної преси, учбової і художньої літератури мовами національних меншин тощо. Для цього на місцях при губернських і окружних виконавчих комітетах створювалися бюро або секції національних меншин. Секції, що існували при губкомах і окружкомах партії, були звільнені від виконання «другорядних» завдань і зосередили свої основні зусилля на політичній роботі і контролі за роботою секцій, що діяли по лінії ВУЦВК і Наркомату освіти [20, спр. 253, арк. 1–10б, 8 зв – 9].

Надзвичайно складною проблемою для німецьких секцій була слабка забезпеченість кваліфікованими кадрами. Навіть у жовтні 1925 р. на Півдні України існувало лише 12 німецьких партійних осередків. Членами комуністичної партії були 188 німців, а ще 176 чоловік – кандидатами [20, спр. 130, арк. 107]. Однак більшість з них не була готова для громадської роботи, тому що не мала не тільки відповідної політичної освіти, але й просто була малограмотною. Тому в жовтні 1924 р. для підготовки необхідних фахівців на базі колишньої Одеської партійної школи першого ступеня була створена німецька партійна школа 2-го ступеня, розрахована на два курси. На перший курс прийняли 40 курсантів. 29 з них були вихідцями з колоністського середовища, а 11 чоловік – представниками інших національностей, що знали німецьку мову. З 29 курсантів-колоністів 18,5 % були членами партії, 55,8 % – представниками комсомолу і молоді, а 31,2 % – безпартійними. 15 курсантів після закінчення першого курсу направили на практичну роботу, а тих, що залишилися, перевели на другий курс. У 1925 р. в школу провели черговий набір 40 чоловік. Але з них колоністське походження мала тільки 21 людина. Вищу ж політичну освіту українські німці могли здобувати в Комуністичному університеті національних меншин Заходу, створеному в Москві. Щорічно для України там виділялося 5–8 місць. До кандидатів висувалися такі вимоги: бути вихідцями з середовища німецьких робітників і селян, членами ВКП(б) зі стажем не менше 3 років, мати досвід політичної і радянської роботи не менше 2 років, попередньо пройти навчання в губернській партійній школі і не мати іноземного підданства [8, спр. 794, арк. 45].

Однак перших помітних зрушень у ставленні колоністів до Радянської влади німецьким секціям вдалося досягти не стільки завдяки пропагандистській роботі серед них, а скільки проведенням національного районування. Співробітники секцій, зокрема, встановили, що однією з головних причин погіршення ситуації у німецьких і менонітських колоніях стали недоліки адміністративно-територіальної реформи 1922–1923 рр., яка ліквідувала волості та повіти і запровадила триступеневу систему поділу (район – округа – губернія). При її проведенні не враховувався національний склад новостворених адміністративно-територіальних одиниць, і тому багато німецьких сіл, що мали до того свої моноетнічні волості, включали в інші інонаціональні сільські ради або навіть райони, як, зокрема, трапилося в Одеській губернії. А в Запорізькій губернії Пришибська, Гнаденфельдська і Гальбштадська волості, які могли бути об'єднані в один район, опинилися у складі Велико-Токмацького району Мелітопольської округи та Чернігівського району Бердянської округи. Ці недоліки територіального поділу вкрай негативно позначилися на устрої економічного і культурного життя багатьох німецьких та менонітських колоній, часто спричиняли загострення міжнаціональних стосунків у змішаних сільрадах.

Проаналізувавши ситуацію, співробітники ЦК НМ дійшли висновку про необхідність внесення коректив у систему районування. Про це, зокрема, йшла мова в доповідній записці Центрального бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У «Про створення німецьких адміністративних районів на Україні» (березень 1924 р.). У зв'язку з цим ЦБ Німсекцій при ЦК КП(б)У пропонувалося спочатку виділити чотири німецьких райони: перший – у Катеринославській губернії шляхом об'єднання Пришибської, Гальбштадської і Гнаденфельдської волостей (всього 14443 німці та 37659 менонітів), другий – Хортицький у складі 18 менонітських колоній (14 тис. чоловік) колишньої Хортицької волості, третій – в Одеській губернії, об'єднавши колишні німецькі Ландауську, Раштадську і Рорбахську волості із загальною кількістю населення 24–26 тис. чоловік і, нарешті, четвертий – район ім. Рози Люксембург у Маріупольській окрузі Донецької губернії на базі колишніх Грюнауської і Бергтальської волостей (25 тис. німецького населення). При цьому зазначалося, що «виділення самостійних адміністративних одиниць німколоній має політичне значення в області реального проведення національної політики стосовно національних меншин в цілому і стосовно до колоністів зокрема...» [20, спр. 95, арк. 106–107].

Важливу роль в організації системи національного районування відіграла постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад» від 29 серпня 1924 р. Для проведення національного районування нею було передбачено певні пільгові умови: мінімальна норма, необхідна для створення звичайних районів (25 тис. населення на його території), знижувалася для національних районів до 10 тис. і з 1000 до 500 чол. при формуванні національних сільських рад [20, спр. 293, арк. 2 зв]. Значну роботу з виділення німецьких адміністративно-територіальних одиниць, а також організації їх роботи провела ЦК НМ. 23 травня 1924 р. комісія розглянула питання «Про виділення німецьких районів і сільрад», 7 червня – «Про ситуацію в німецьких колоніях Миколаївської округи». 11 червня ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили постанову «Про виділення районів Катеринославської губернії з переважаючим німецьким населенням» [11, с. 54].

При створенні німецьких адміністративно-територіальних одиниць виникали різні, доволі суттєві проблеми. Так, на їхній майбутній території інколи проживала значна кількість осіб іншої національності і тому виділити мононаціональну адміністративну одиницю було досить складно. Така ситуація виникла при виділенні Хортицького району Запорізької округи Катеринославської губернії, населення якого складали приблизно 64 % німців (переважно менонітів) і 36 % українців. Проблема ускладнювалася ще і тим, що хортицька група колоній була відділена від миколайпільських поселень землями українських селян колишньої Августинівської волості. Але головною перешкодою стало негативне ставлення до самої ідеї створення національно-територіальної одиниці районного і частини окружного керівництва.

Зокрема, Хортицький РВК провів по всіх колоніях кампанію проти районування, під час якої натякав жителям у разі підтримки цієї ідеї на можливість повторення жаків часів громадянської війни. Більше того, його голова Козловський, виступаючи на загальному сході, заявив абсолютно відкрито, що в разі створення національного району він сам особисто знищить 100 німців. Тому залякані меноніти змушені були підтримати резолюцію проти районування. Скориставшись цим, президія Запорізького окрвиконкому ухвалила: «Визнати виділення із території Хортицького району самостійного менонітського району неможливим і недоцільним» [20, спр. 15, арк. 6]. Місцеві чиновники погодилися лише на створення окремих менонітських сільрад у складі Хортицького району.

Невдачею закінчилася і спроба створити національний район на базі німецької Пришибської та менонітських Гальбштадської і Гнаденфельдської волостей. Проти цього рішуче виступили меноніти, які відмовилися об'єднуватися з німцями і заявили про бажання мати свій власний район [11, с. 57]. Так далось взнаки традиційне прагнення менонітів до самоізоляції у внутрішньому житті. Але у Високопільському районі, де також компактно проживали поруч німці і меноніти, створення спільного району не зустріло такого опору з боку останніх, оскільки з огляду на свою досить малу численність вони не мали жодних перспектив створити окрему адміністративно-територіальну одиницю.

Після проведення великого обсягу підготовчої роботи в другій половині 1924 – наприкінці 1926 рр. з'явилися сім німецьких національних районів: Люксембурзький у Маріупольській, Ландауський у Николаївській, Зельцький і Гросс-Лібентальський в Одеській, Високопільський у Херсонській, Молочанський та Пришибський у Мелітопольській округах. Станом на 1927 р. на їх території проживало 111189 осіб, або ж 28 % всього німецького населення УСРР [4, л. 27]. Одночасно з національними районами виділялися і німецькі сільські ради. У 1924 р. в УСРР нараховувалося 98 таких рад, а в 1927 – вже 237. У них проживало 261 тис. громадян німецької національності (67,8 % німецького населення України) [11, с. 67]. Його ж загальна чисельність, за результатами Всесоюзного перепису 1926 р., складала 393924 особи, більшість з яких проживала в південних округах України [14, с. 24].

Формування системи національного районування завершилося до кінця 20-х рр. В Українській СРР станом на 1931 р. існувало 7 німецьких районів, 2 селищні ради і 252 німецьких сільських ради, 84 – з яких знаходилися у складі німецьких національних районів; 9 – у складі Молдавської АРСР; 151 – у складі українських районів; 8 – в національних (польському, єврейських, грецьких, болгарських) районах. Зазначимо, що німецькі сільради існували в 18 (з 42) округах і 46 (з 363) районах України [11, с. 77]. За числом національних районів і сільських рад серед інших національних меншин УСРР німці поступалися лише росіянам.

Найважливішим критерієм при формуванні німецьких районів і сільських рад було переважання у складі їх населення представників даної етнічної групи. Цілком логічно, що чинник повинен був дотримуватися і у владних структурах. Практика ж свідчила про інше. Так, наприклад, у жовтні 1925 р. на території Ландауського району

проживали: 91 % німців, 4,9 % українців, 1,7 % росіян, 1,5 % євреїв і 0,9 % інших. Місцевий же РВК складався з 23 чоловік: 17 німців (74 %), 2 росіян (8,7 %), 2 латишів (8,7 %), 1 єврея (4,3 %) і 1 поляка (4,3 %). Таким чином, створювалася ілюзія дотримання пропорційного представництва німців у складі районної виконавчої влади. Проте в президію, тобто в реальне керівництво району, входило 5 чоловік. З них 2 були латишами, 1 – австрійцем і лише 2 – німцями [20, спр. 130, арк. 178]. Тобто представництво німців у районному керівництві не відповідало етнічній ситуації в районі. Хоча статистичні дані про національну структуру керівництва трьох інших німецьких районів – Люксембурзького, Фрідріх-Енгельсівського і Молочанського, і свідчать про переважання у складі їх керівництва осіб німецької національності, проте переважна частина з них була типовими призначенцями, мобілізованими владою, в основному, в містах для виконання завдань з «радянізації» німців і менонітів. Більшість з них мали лише німецькі прізвища, але не знали мови, не говорячи вже про специфічні звичаї і традиції колоністів. Не пов'язані жодними узами з місцевим населенням, вони були вельми ефективним знаряддям виконання партійних настанов. Нечисленні ж вихідці з колоністського середовища довго не затримувалися на своїх посадах. Так, Бердянський окружний комітет КП(б)У вже в листопаді 1924 р. замінив голову і секретаря Молочанського РВК, німців за національністю, членами партії-росіянами, аргументуючи своє рішення політичною непридатністю старого керівництва, що проявилось в дуже м'якому ставленні до «соціально чужих елементів» [7, спр. 1929, арк. 2]. З часом періодичні ротації представників керівництва і перекидання їх в інші місця з метою «відриву від рідного коріння» стали постійною практикою. Хоча станом на травень 1928 р. частка місцевих уродженців в апаратах райвиконкомів німецьких районів складала вже 70–80 %, але з 8 голів РВК лише 4 були вихідцями з середовища колоністів. У складі ж районних партійних комітетів відсоток колоністів складав взагалі лише 40–50 %, а з 8 перших секретарів тільки один був колоністом [8, спр. 877, арк. 180].

Однак, попри це, сам факт створення і перший етап існування німецьких районів і сільських рад (1925–1928 рр.) викликали значне піднесення у населення. Це проявилось в підвищенні суспільної активності. За даними ЦК НМ, явка на вибори в 1925 р. у національні ради Катеринославської і Донецької губерній зросла до 60–75 %. Це був значний прогрес у порівнянні з попереднім періодом, коли на виборчі дільниці німців приходило не більше 20–30 %. Значною мірою

цьому посприяв і перегляд у бік скорочення списків позбавлених виборчих прав. Більшість місцевих рад очолили особи німецької національності. Пожвавилася і робота з організації КНС, ЛКСМУ та деяких інших громадських організацій. Так, у березні 1925 р. у Ландауському районі діяло 3 комсомольські осередки, а у Зельцькому районі працювали 7 таких осередків [20, спр. 130, арк. 117, 118]. Всього ж на Півдні України станом на 22 жовтня 1925 р. існували 17 німецьких та 17 змішаних комсомольських організацій, членами яких були 548 осіб [20, спр. 130, арк. 105]. У той же час слід зазначити, що у Молочанському районі, населеному майже тільки менонітами, організації КНС були дуже слабкі і нечисленні, а з громадських організацій реально існував і працював лише МОДР.

У національних районах доволі інтенсивно розвивалася мережа національної шкільної освіти, вагомим позитивним імпульсу набув кооперативний рух. Німецькі працівники в одному із своїх звітів із задоволенням констатували: «Довіра до Радвлади і компартії з кожним днем міцніє, оскільки зживаються різні ненормальності, що проявлялися дуже часто, як з боку місцевих органів влади, так і з боку [її] окремих представників» [20, спр. 130, арк. 118–119].

Особливу роль у справі «радянзації» німецького населення влада відводила пресі. Вже 16 березня 1920 р. групою спартаківців на чолі з І. Ф. Гебгартом розпочалося видання газети «Nachrichten». Її тираж становив 3 тисячі екземплярів. 13 квітня 1921 р. вона була перейменована в «Der Pflug» і стала органом німецького відділу Одеського губкому КП(б)У [10, спр. 349, арк. 2, 4]. 3 18 квітня цього ж року почав видавати свою газету «Der Leuchtturm» німецький відділ Одеського губвиконкому [16, с. 236]. У цей же час почали видаватися газети: у Харкові «Die Neue Zeit», орган ЦБ німсекцій при ЦК КП(б)У (редактор Л. Гохштегер) і в Гальбштадті – «Hammer und Pflug», орган місцевого районного комітету КП(б)У. Але на початку 1922 р. через відсутність коштів перша газета припинила своє існування після виходу № 10, а друга – № 8 [21, спр. 1519, арк. 79]. Раніше (осінь 1921 р.) з цієї ж причини перестали видаватися і одеські газети.

Новий етап у розвитку німецькомовної преси почався в 1924 р., коли 15 квітня з'явився перший номер газети-тижневика «Hammer und Pflug», органу німецької секції Одеського губкому КП(б)У (редактор А. Мюллер), а трохи згодом побачив світ тижневик «Der Rote Stern», орган німецької секції Катеринославського губкому КП(б)У. Наприкінці 1925 р. редакції цих двох газет було об'єднано в одне видання, що стало виходити у Харкові під назвою «Das Neue Dorf» як

друкований орган ЦК КП(б)У [2]. На сторінках газети публікувалися найважливіші політичні і законодавчі документи влади, численні агітаційно-пропагандистські матеріали та статті, що висвітлювали деякі аспекти життя німецькомовного населення України. З 25 червня 1925 р. в Харкові почала виходити газета «Die Saat», орган ЦК ЛКСМУ [1]. Головним завданням видання була пропаганда ідей комунізму серед німецької молоді. У 1927 р. почалося видання, спочатку як безкоштовного додатку до газети «Die Saat», а потім і у вигляді самостійного видання журналу «Die Trompete». Журнал був орієнтований на німецьких дітей і був спільним органом ЦБ юних піонерів ЦК ЛКСМУ та Наркомату освіти УСРР.

Не залишилися поза увагою німецькомовної преси і школа. Злободенні питання її радянзації знаходили своє віддзеркалення на сторінках педагогічного журналу «Zur neue Schule», що почав виходити з 1928 р. загальним тиражем в 650 примірників [9, спр. 396, арк. 13]. Окрім українських видань, серед німецького населення розповсюджувалася і німецькомовна преса, яка видавалася у Москві: «Deutsche Zentral-Zeitung», що була органом ЦБ німсекцій ЦК ВКП(б), а також газета для піонерів «Seit Bereit».

Отже, німецькомовна преса, створена владою, за широтою спектра охоплення основних вікових категорій колоністів (дорослі, молодь та діти), великим для того часу тиражем (1 газета на 5 колоністських дворів) та пропагандистською спрямованістю значної кількості публікацій стала дієвим засобом «радянзації» німецького та менонітського населення.

Особливе місце в роботі секцій посідали питання використання національної мови в місцях проживання осіб німецької національності. Необхідно зазначити, що мовна політика в Україні регламентувалася законодавчими актами, в тому числі постановою ВУЦВК і РНК УСРР «Про забезпечення рівноправності мов і про сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927 р. У документі, зокрема, наголошувалося, що в національних адміністративно-територіальних одиницях державні органи повинні застосовувати «мову місцевої національної більшості, забезпечуючи, проте, право користування рідною мовою для інших національностей даної адміністративної одиниці» [18, с. 139]. Після створення національних сільських рад і районів німецька мова все активніше почала вживатися у сфері суспільного життя. Зокрема німецькою почали проводитися більшість сільських сходів і безпартійних конференцій, на яких німцям і менонітам вже не забороняли, як це часто траплялося ра-

ніше, говорити рідною мовою. У 1925/26 рр. вперше широко була організована і проведена німецькою мовою виборча кампанія в місцеві ради. Для обслуговування населення в 1924 р. почалося створення судових і слідчих камер, які працювали німецькою мовою. До 1928 р. їх вже нараховувалося 12 [20, спр. 451, арк. 39]. Поступово йшло формування кадрів німецькомовної міліції. Багато уваги німецькими секціями приділялося переведенню на німецьку мову діловодства в національних районах і сільрадах.

Проте аналіз матеріалів обстежень цих адміністративно-територіальних одиниць, проведений у другій половині 1920-х рр., показав, що в багатьох німецьких районах німецькомовне діловодство велося лише періодично в жорсткій залежності від наявності (внаслідок частих ротацій) в керівництві осіб з числа тих, що знали німецьку мову. У Карл-Лібкнехтівському районі, наприклад, місцева влада скаржилася, що з Харкова надсилають матеріали німецькою мовою, а у райвиконкомі є лише один працівник, що її знає [15, с. 211]. Ще гіршою була ситуація в німецьких сільських радах, що не входили до національних районів. Так, матеріали інструкторського відділу ВУЦВК за 1928 р. свідчать, наприклад, що у Дудниківській німецькій сільраді Жеребецького району Запорізької округи абсолютно все внутрішнє листування, а також зносини з РВК здійснювалися російською мовою. Аналогічною була ситуація і в Сталінській окрузі [22, с. 163].

Попри всі ці проблеми необхідно, однак, зазначити, що тогочасне керівництво України в 1920-ті рр. багато робило для розширення сфери вживання не тільки української мови, але й мов національних меншин. За це воно зазнало критики на засіданні Президії Ради Національностей ЦВК СРСР 24 червня 1927 р. Провідний партійний діяч А. С. Єнукідзе в своєму виступі по доповіді голови ВЦВК А. М. Буценко про результати здійснення національної політики в УСРР, торкаючись питання про українських німців, був категоричним і безцеремонним: «Чого це із німцями, які в культурному відношенні не нижче, а вище стоять, ЦВК повинен вести свої стосунки німецькою мовою? Що за доброзичливе ставлення до купки німців? Не потрібно цього!». І далі А. С. Єнукідзе наголосив: «Наше завдання в національному питанні полягає в тому, щоб вирівняти національності» [5, д. 153, лл. 36, 38]. Це прагнення до «зрівняння» було одним з перших симптомів тенденції, що намітилася в московському керівництві, щодо необхідності радикальної зміни внутрішньополітичного курсу СРСР у цілому. Вже з 1927 р. в країні почалося поступове

згортання непу. Хоча здійснення партією національної політики тривало і надалі, але заходи по деяких її напрямках поступово набували все більш формального, декларативного характеру.

Отже, практичною реалізацією національної політики більшовиків стосовно німців і менонітів займалися німецькі секції, головні завдання яких спочатку полягали у політичному контролі над суспільним життям колоністів, сприянні у вирішенні їх гострих проблем освітнього та економічного характеру і веденні серед них національною мовою пропаганди та агітації. Із проголошенням політики «коренізації» секції почали опікуватися підготовкою національних кадрів для партійних і державних органів у місцях проживання колоністів, формуванням німецьких районів і сільрад, створенням та розвитком радянської німецькомовної преси та розширенням сфери використання німецької мови. Створення у 1920-ті роки. системи політичної підготовки національних кадрів дало владі змогу у майбутньому отримати значний резерв ідеологічно відданих їй працівників. Поява національних районів і сільрад, з одного боку, сприяла покращенню морально-психологічних настроїв німців та менонітів, розвитку відбудовчих процесів в економіці та сфері національної освіти, з іншого – дозволила владі зміцнити свої позиції в колоністському селі через насадження там мережі партійних та комсомольських осередків. Створена владою німецькомовна преса стала ефективним знаряддям «радянзації» німецького населення. Але німецька мова так і не стала домінуючою в роботі і діловодстві більшості німецьких районів.

Бібліографічні посилання

1. *Безносів А. Заат / А. Безносів // Матер. к енцикл. «Немцы России».* – М. : ЭРН, 2002. – Вып. 7: Немцы Украины : пилот. сборник. – С. 87.
2. *Безносів А. Нойе Дорф / А. Безносів // Матер. к енцикл. «Немцы России».* – М. : ЭРН, 2002. – Вып. 7: Немцы Украины : пилот. сборник. – С. 170.
3. *Бобылева С. И. Немецкие школы и нравственно-психологические проблемы образования в 20–30 годы XX века / С. И. Бобылева // Немцы России в контексте отечественной истории: общие проблемы и региональные особенности: матер. междунар. науч. конфер. Москва, 17–20 сентября 1998 г.* – М. : Готика, 1999. – С. 393–407.
4. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 1318, оп. 23.
5. ГАРФ. – Ф. 3316, оп. 20.

6. Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету і Ради Народних Комісарів УРСР про заходи забезпечення рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 108–112.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. П-1, оп. 1.
8. ДАДО. – Ф. П-7, оп. 1.
9. Державний архів Запорізької області. – Ф. П-1, оп. 1.
10. Державний архів Одеської області. – Ф. П-3, оп. 1.
11. *Євтух В. В.* Німці в Україні (1920 – 1990-ті роки) / В. В. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: Інтел, 1994. – 180 с.
12. *Завьялов А. С.* Немецкая секция Агитпропа Екатеринославского губкома КП(б) Украины (первая половина 20-х годов) / А. С. Завьялов // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность: областная научно-практ. конф., Запорожье, 19–20 октября 1990 г.: тезисы докл. – Запорожье, 1990. – С. 56–58 та ін.
13. *Козырева М. Э.* Немецкие районы юга Украины 1920-х гг. как национальные административно-территориальные единицы / М. Э. Козырева // Немцы России и СССР 1901–1941 гг.: матер. междунаrod. науч. конф. Москва, 17–19 сентября 1999 г. – М.: Готика, 2000. – С. 298–305 та ін.
14. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926 р. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Харків: Центр. стат. упр. УСРР, 1928. – 47 с.
15. *Кулинич І. М.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні / І. М. Кулинич, Н. В. Кривець. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. – 271 с.
16. Одеська періодична преса років революції та громадянської війни. 1917–1921 / розвідка проф. С. Л. Рубінштейна; опис Г. Д. Штейнванда. – Одеса, 1929. – LV, 173 с.
17. *Плесская Э. Г.* Немецкая национальная школа в 1920–21 гг. (на примере Одесского уезда Одесской губернии) / Э. Плесская // Немцы Одессы и Одесского региона : сб. докл., сделанных на междунар. науч. конферен. в Геттингене (Германия) / Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы, Люнебург–Геттинген, Германия ; сост. А. Айсфельд, Э. Г. Плесская ; ред. Э. Г. Плесская. – Одесса : Астропринт, 2003. – С. 266–286.
18. Положення про забезпечення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури. Липень 1927 р. // Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: документи і матеріали : довідник: у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудласка. – К.: Вища школа, 1997. – Ч. 2. – С. 139–143.
19. По национальному вопросу // Двенадцатый съезд РКП (б): стенографический отчет. – М.: Политиздат, 1968. – С. 570–573.
20. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 413, оп. 1.

21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1, оп. 1.

22. Чирко Б. Немецкие национальные районы и сельские советы / Б. Чирко // Матер. к энцикл. «Немцы России». – М. : ЭРН, 2002. – Вып. 7: Немцы Украины: пилот. сб. – С. 160–163.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94(47) – 054.62 »1920/1929»

Г. Н. Кондратюк

Крымский инженерно-педагогический университет

НЕМЦЫ КРЫМСКОЙ АССР В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ: 1920–1929 годы

Проаналізовано особливості національної політики щодо німців Кримської АРСР у міжвоєнну добу. Вивчено такі компоненти національної політики, як земельна реформа та адміністративні перетворення.

Ключові слова: АРСР, національна політика, міжвоєнний період, німці, коренізація.

Проанализированы особенности национальной политики в отношении немцев Крымской АССР в межвоенный период. Изучены такие составляющие национальной политики, как земельная реформа и административные преобразования.

Ключевые слова: АССР, национальная политика, межвоенный период, немцы, коренизация.

The peculiarities of national politics concerning German people of Crimean ASSR in interwar period are analyzed. The land reform and administrative overparching as constituents of national politic are studied.

Key words: ASSR, National Policy, the interwar period, the Germans, korenizatsiya.

Die Besonderheiten der nationalen Politik hinsichtlich der Deutschen in der ASSR Krym in der Periode zwischen den Kriegen werden analysiert.

Solche Bestandteile der nationalen Politik wie Bodenreform und administrative Reorganisation werden erforscht.

Schusselwörter: ASSR, nationale Politik, Periode zwischen den Kriegen, Deutsche, Korenisażija.

21. Центральный державный архив громадських об'єднань України. – Ф.1, оп. 1.

22. Чирко Б. Немецкие национальные районы и сельские советы / Б. Чирко // Матер. к энцикл. «Немцы России». – М. : ЭРН, 2002. – Вып. 7: Немцы Украины: пилот. сб. – С. 160–163.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94(47) – 054.62 »1920/1929»

Г. Н. Кондратюк

Крымский инженерно-педагогический университет

НЕМЦЫ КРЫМСКОЙ АССР В УСЛОВИЯХ ПОЛИТИКИ КОРЕНИЗАЦИИ: 1920–1929 годы

Проаналізовано особливості національної політики щодо німців Кримської АРСР у міжвоєнну добу. Вивчено такі компоненти національної політики, як земельна реформа та адміністративні перетворення.

Ключові слова: АРСР, національна політика, міжвоєнний період, німці, коренизація.

Проанализированы особенности национальной политики в отношении немцев Крымской АССР в межвоенный период. Изучены такие составляющие национальной политики, как земельная реформа и административные преобразования.

Ключевые слова: АССР, национальная политика, межвоенный период, немцы, коренизация.

The peculiarities of national politics concerning German people of Crimean ASSR in interwar period are analyzed. The land reform and administrative overpatching as constituents of national politic are studied.

Key words: ASSR, National Policy, the interwar period, the Germans, korenizatsiya.

Die Besonderheiten der nationalen Politik hinsichtlich der Deutschen in der ASSR Krym in der Periode zwischen den Kriegen werden analysiert.

Solche Bestandteile der nationalen Politik wie Bodenreform und administrative Reorganisation werden erforscht.

Schusselwörter: ASSR, nationale Politik, Periode zwischen den Kriegen, Deutsche, Korenisażija.

Актуальность темы исследования обусловлена тем, что современная Украина осуществляет активный поиск своего места в мировом сообществе, международном разделении труда. Внешняя политика добрососедства Украины предполагает активное сотрудничество со странами ЕС. Одним из ключевых европейских партнёров Украины является ФРГ. Обращение к изучению немецкой истории и культуры – важная задача современной науки. Одним из самых сложных периодов в жизни немцев Крыма стало межвоенное двадцатилетие. Отношения между советскими органами власти и немецкой общиной полуострова отличались конфронтационным характером. Немцы Крымской АССР были многочисленной этнической группой и экономически влиятельны, поэтому национальная политика по отношению к ним обладала некоторой спецификой.

Цель работы – проанализировать особенности политики коренизации в отношении немцев Крымской АССР в 1920-х годах. Политика по отношению к различным национальным группам Крымской АССР и УССР: армянам, болгарам, грекам, полякам, стала предметом изучения современных исследователей Л. М. Новохатько, Л. Д. Якубовой, В. Б. Кузьменко [28]. **Задача** работы в том, чтобы выявить общее и особенное в национальной политике по отношению к немцам Крыма в 1920-е годы.

С потребностью выработки и реализации комплекса мероприятий национальной политики Советская власть столкнулась сразу же после её установления на полуострове в ноябре 1920 года. Период гражданской войны отличался высоким уровнем национальной активности. В Крыму действовали различные национальные партии и общественные организации: крымскотатарская Милли Фирка, армянская Дашнакцутюн, еврейские Цейры Цион и Поалей Цион. Немцы также создали общественно-политические структуры, не переросшие, однако в партии, по отстаиванию своих интересов. Советская власть не могла игнорировать высокого уровня национальной активности, но проводимые мероприятия в отношении различных этнических групп носили дифференцированный характер. Фактически в Крыму активное проведение национальной политики началось с рубежа 1920–1921 годов. Политика коренизации получила официальное оформление на XII съезде РКП(б), проходившем в апреле 1923 года.

Советская власть в Крыму в 1921–1922 годах осуществляла жесткие меры «военного коммунизма». Реквизиции продовольствия, изъятие лошадей, инвентаря, фуража стали обыденным явлением. Уполномоченный представитель Народного комиссариата по делам на-

циональностей по Севастопольскому уезду в своём докладе 2 июня 1921 года отмечал, что «партийная работа (коммунизм)... почти не прививается: причина этому... самочинные и зачастую преступные действия отдельных товарищей, все ошибки и преступления коих переносятся тёмной массой на всю партию» [1, л. 65]. Немецкое население очень пострадало от этих реквизиций, колонии экономически были разорены. Всех немецких крестьян расценивали как кулаков, применяя к ним повышенные нормы сборов. Ситуация была настолько вопиющей, что даже секретарь немецкой секции Крымского обкома РКП(б) обратился в президиум обкома в августе 1922 года с заявлением. В сообщении автор писал о «ненормальных явлениях, наблюдаемых при проведении продналоговой кампании. Многие крестьяне, как отдельные, так и целыми обществами, жалуются на слишком тяжёлое обложение натурналогом. Считаю, прошлогодние нежелательные явления не следует повторять и что налог не должен лечь тяжело на хозяйства, поражённые бедствиями, что пересматривание жалоб сильно подрывает доверие крестьян в Советскую власть» [2, л. 53]. С целью выработки стратегии в отношении немцев-колонистов были проведены две областные конференции немцев-коммунистов. Вторая конференция прошла в Симферополе с 19 по 21 сентября 1921 года. Секретарь немецкой секции обкома Мандельбаум в докладе «Тактика РКП в Крыму по отношению к немецкому населению» охарактеризовал сложившуюся ситуацию. Докладчик с возмущением задавал риторический вопрос, что «русские товарищи видят только большие дома немцев и заключают по их наружности, что немецкие крестьяне все кулаки. А почему? Потому что они не знают особенности немецких колонистов» [3, л. 28 об]. По итогам дискуссии была принята «Резолюция к вопросу о тактике РКП к немецким колонистам Крыма». Документ содержал осуждение продразвёрстки, поскольку «последствием этой политики будет то, что хозяйство немецких колонистов, которое ещё год тому назад цвело, совершенно будет разрушено... При таких обстоятельствах Крым стоит перед непосредственным разрушением, до которого было доведено Поволжье слепой перестроительной политикой» [4, л. 31]. Необходимо отметить смелость и решительность, с которой немецкие коммунисты осудили продразвёрстку. Нужно было обладать мужеством, чтобы в разгар террора 1921 года в Крыму публично дать негативную оценку деятельности властей. Помимо немецких партийных конференций, острая ситуация в колониях обсуждалась на беспартийных конференциях. С 16 по 18 января 1922 года в

Симферополе проходила немецкая беспартийная конференция. Она собрала рекордное число участников – свыше 400 человек из всех уездов Крыма, где были немецкие колонии. 70 % собравшихся были крестьянами. Во время работы конференции делегаты «подвергли суровой критике неправильные действия советских органов и советских партийных работников на местах, жестокость, с которой проводились и проводятся военные реквизиции, развёрстка, продналог... резко отзывались о произволе, взяточничестве, пьянстве местных работников... хозяйства немцев колонистов доведены... в значительной степени благодаря нашей политике по отношению к деревне и благодаря произволу местных властей, доведены до края гибели» [6, л. 1]. На этой конференции был и доклад от представителей властей «Очередные задачи компартии и соввласти среди нацменьшинств». Выступавший Осман Дерен-Айерлы ознакомил присутствующих немецких крестьян с доктринальными положениями РКП(б). В нём власть открыто лицемерила: «Уравнение отсталых наций с более передовыми производится Соввластью не в виде разорения их и доведения их до состояния остальных, а наоборот, сохраняя для культурных народов возможность экономического и политического развития, постепенно поднимая отсталые нации на более высокую ступень развития» [6, л. 60]. Это утверждение противоречило происходящему, немецкие колонии подверглись абсолютному хозяйственному разорению. В резолюции по итогам доклада ставилась задача «в предстоящих перевыборных кампаниях Советов и кооперации в полной мере обеспечить представительство немецкого населения» [7].

Активное проведение политики подразвёрстки привело к голоду, который охватил немецкие колонии. Немецкое население, не дожидаясь поступления централизованной помощи от властей, стало создавать различные общественные организации. Так, в Джанкое работало «Общество Взаимопомощи немцам». Немецкая секция тут же попыталась взять его под свой контроль. В своём отчёте секция отмечала, что «самостоятельное существование таковых национальных организаций с партийной точки зрения недопустимо, предпринимались со стороны секции... шаги для вхождения этой организации в общую сеть, и обеспечить партийным влиянием в Правлении Общества» [8, л. 4 об]. В декабре 1921 года в ЦИК Крымской АССР поступило заявление от инициативной группы немцев в составе С. А. Сиверса, Э. Г. Гаммербека, В. Г. Вейденбаума, А. Я. Нефа и К. И. Тидемана. В нём «делегация обращается к Президиуму КрымЦИК с просьбой о своём согласии на предмет оказания помощи немцам ко-

лонистам Крыма со стороны «Черноморского Общества Помощи Колонистам» в Берлине» [9, л. 157]. В дело оказания помощи должны были подключиться международные организации. Представители инициативной группы утверждали, что «мы имеем возможность получить столько даров, что сможем одни прокормить немецких колонистов и таким образом освободить Правительство от этой работы. Параллельно нашим заботам о немцах, идут в Германии и Америке всеобщие сборы для голодающих в России» [10, л. 157]. С целью организации помощи голодающим, решения вопроса дальнейшей стратегии, в Симферополе 10 января 1922 года состоялось собрание делегатов немецких колонистов. Докладчики, представлявшие крымские регионы, единодушно отмечали, что «некоторые собратья уже существуют нечеловечно, из чего, естественно следует, что все желают и нуждаются в немедленной помощи» [11, л. 1]. Собрание приняло решение отправить делегатами в Берлин Христиана Менгера и Эмиля Дрегера, для ускорения организации помощи голодающим. Обсуждался также очень болезненный для Советской власти вопрос существования и деятельности в Крыму регионального отделения Союза Южно-Русских колонистов и граждан германской расы. Представители этого союза были согласны даже на замену тех кандидатур Правления, которые были неприемлемы для руководства ОК РКП(б). Такой компромисс представители немецкой секции обкома посчитали возможным. На собрании немецких партийных работников, состоявшемся 11 января 1922 года, констатировалось, что в союз входят 120 человек, он массовый, влиятельный и далее игнорировать его нельзя. Председатель немецкой секции В. Бартельс в качестве стратегической задачи в отношениях с этой организацией определил «всем немпартработникам немедленно записаться в союз с тем, чтобы овладеть им изнутри, чтобы разоблачить оставшиеся в Правлении буржуазные и мелкобуржуазные элементы» [12, л. 2]. В качестве меры противодействия союзу, который был неподконтролен Советской власти, предполагалось поддержать просоветский «Немсельсоюз», с тем чтобы «вырвать дело помощи голодающим и восстановления колоний из рук националистического союза “Бундестрой”» [13, л. 13]. Вопрос поддержки Немецкого сельского союза неоднократно обсуждался на заседаниях немецких партийных работников. Среди важнейших задач, определённых на собрании 6 июля 1922 года, фиксировалось: «Немсельсоюзу активно помочь, чтобы его сдвинуть с мёртвой точки, дабы победить конкуренцию “Бундестрой”» [14, л. 19]. Активное противодействие властей в конечном итоге приве-

ло к прекращению работы союза. 6 сентября 1922 года состоялось собрание немцев-колонистов, приехавших на съезд распущенного союза. В работе собрания приняло участие 96 делегатов. Важнейшим вопросом повестки дня было сообщение о причинах роспуска союза. От правительственной комиссии выступил председатель немецкой секции В. Бартельс, ознакомивший присутствующих с принятым решением о прекращении работы. В резолюции по докладу В. Бартельса о роспуске отмечалось, что всё дело организации помощи голодающим немцам в Крыму поручается специально созданному немецкому Комитету при ЦК Помощи голодающим.

Важным организационно-структурным элементом в реализации национальной политики стала немецкая секция Крымского обкома РКП(б). Немецкая секция выступала передаточным звеном между органами власти и управления и колонистами. Необходимо отметить, что представители немецкой секции не были выходцами из крымских колоний, а являлись пришлыми людьми. Обязательным требованием к членам немецкой секции было знание немецкого языка. Одним из важнейших направлений её работы была пропаганда. Работники секции стремились познакомить колонистов с установками власти, сформировать благоприятное к ней отношение. С этой целью в Крыму издавалась на немецком языке газета «Молот и плуг». Её тираж колебался от 250 до 500 экземпляров [15, л. 1 об]. В 1922 году газета выходила раз в неделю. Значительное внимание в её содержании уделялось вопросам сельского хозяйства. На заседании, состоявшемся 30 января 1922 года, немецкие партийные работники обсуждали вопрос совершенствования газеты. По итогам обсуждения было принято постановление просить руководство ОК РКП(б) разрешить реформировать газету в журнал. Журнал планировался на 16 страниц как еженедельник. Показательно его возможное название – «Крымский колонист» [16, л. 11].

Для реализации политики коренизации требовались чиновники определённой национальности. Национальная политика предполагала выделение квот в органах власти и управления для представителей разных национальностей. С целью подготовки необходимых кадров в Симферополе была создана немецкая совпартшкола, располагавшаяся на улице Долгоруковской, 16 [17, л. 5 об]. В дальнейшем, в составе общей совпартшколы, был создан национальный сектор и в его составе – немецкое отделение. При партшколе в 1926 году действовало подготовительное отделение, где обучалось 19 немцев. Все предметы преподавались им на немецком языке. Из числа препода-

вателей партшколы Симферополя 4 были немцами, из них два коммуниста [18, л. 21]. Однако, несмотря на все усилия, итоги работы советских чиновников-немцев были скромными. Немецкая секция обкома вынуждена была признать, что «немецкие работники слабой квалификации и успеха в работе среди немецкого населения не имеют» [19, л. 24].

Выпускники совпартшколы были ориентированы на осуществление идеологической работы среди немецкого населения Крымской АССР. Идеологическую деятельность властей можно охарактеризовать как зигзагообразную. На одном полюсе – стремление конструктивными действиями сделать немцев лояльными гражданами советской республики. На другом – активная антирелигиозная пропаганда, возведённая в ранг государственной политики. Немецкая секция в своём отчёте за август 1923 года отмечала, что «сильно возрастает религиозное настроение, особенно у католиков. В деревню Карамин приехал католический епископ из-за границы. Жители этой деревни торжественно встретили епископа, целуя его халат. В церкви он прочёл письмо папы римского, в котором пишется, что верующие должны быть на страже» [20, л. 38 об]. Секретарь немецкой секции Джанкойского райкома ВКП(б) Эрнст отмечал: «Отношение к слушателям культа хорошее и таковые среди немцев пользуются популярностью... религия до того сильно укоренилась, в особенности у немцев-меннонитов, что таковых абсолютно не интересует окружающая обстановка, к Советской власти и советскому строительству относятся безразлично и пассивно» [21, л. 29]. Оценивая соотношение религиозного и советского начал в жизни немцев Крыма даже в 1926 году, стоит обратиться к оценке самих коммунистов: «Немецкая деревня жива ещё традициями, установившимися сотни лет назад, и к тому же религиозные убеждения очень укоренились среди таковых» [22, л. 36].

Одним из важнейших элементов национальной политики являлась земельная реформа, которая наиболее отрицательно была воспринята немецким населением Крымской АССР. Экономическая ситуация в немецких колониях начала улучшаться с 1923 года, когда основные последствия голода были преодолены. Препятствием в экономическом развитии была нехватка рабочего скота, особенно острая у бедняков. Однако нэп открыл перспективы экономического развития, которых в начале 1920-х в условиях голода и продразвёрстки не существовало. Отчёты отмечали, что «посевная площадь в 1923 году повысилась в сравнении с 1922 годом в немколониях Крыма почти на

50 %, в некоторых деревнях ещё больше. В Карасане достигнута почти довоенная посевная площадь» [23, л. 36]. Но это был рост по сравнению с катастрофой 1922 года. На основе статистических обследований из общего количества 1986 немецких хозяйств к категории зажиточных были отнесены 279 хозяйств, середняцкая категория оказалась наибольшей – 1005 хозяйств, но очень значительным было количество бедняков – 702 хозяйства [24, л. 28]. Эти цифры показывают, что немецкая деревня обеднела и потеряла былой уровень благосостояния. Аграрные мероприятия занимали важнейшее место в национальной политике Советской власти в Крымской АССР. По своему социальному составу немцы, крымские татары, армяне, болгары и греки в подавляющем большинстве были сельскими жителями. Поэтому перераспределение земельных ресурсов представителей того или иного народа затрагивало важнейшие сферы жизни этносов. Народный комиссариат земледелия Крымской АССР аграрную реформу проводил в форме межселенного и внутриселенного землеустройства. Норма наделения землёй определялась в 27 гектаров на крестьянское хозяйство. У большинства немецких хозяйств земли было больше, поэтому её излишки отобрали. Однако, помимо собственной земли, немцы-колонисты арендовали значительные земельные угодья. В условиях земельной реформы 1920-х годов возможности для аренды практически прекратились, так как свободные земли вошли в состав государственного земельного фонда. На эти земли осуществлялось переселение с Южного берега Крыма и извне полуострова. Неблагоприятные аграрные преобразования сформировали глубокое отчуждение немцев от власти: «Землеустройство коренным образом изменило взгляды на текущий момент... Старики глубоко отрицательно относятся к Советской власти, а особенно бывшие мелкие собственники (20, 30 и 40 десятин)» [25, л. 87]. Остроту земельного вопроса демонстрирует подготовка наказов делегатам II Всекрымской немецкой конференции, проходившей 16–29 мая 1927 года в Симферополе. Делегатам от Джанкойского района в наказе ставилась задача обсудить вопрос «об оставлении за немцами земли, которую они арендовали» [26, л. 5].

Одним из важных направлений национальной политики в отношении немцев стало создание национальных сельских советов. Руководство автономии проводило мероприятие, получившее название «разукрупнение сельсоветов». Его сущность состояла в том, что сельские советы, объединявшие большие массивы, разделялись на несколько небольших. Основным критерием формирования сель-

ских советов являлась этническая принадлежность жителей. Так, в 1926 году в Симферопольском районе было создано 7 немецких сельских советов, объединявших 12196 жителей. Немцы в районе составляли 18,4 % всех жителей. Во всех сельсоветах немцы составляли подавляющее большинство. Так, в Немецко-Картамышинском немцы составляли 95,5 % жителей, в Карасанском – 94,5 %, Карангарском – 92 %, Спатском – 90 %, Табулдинском – 71%, Комбарском – 68 % и Ашага Джаминском 64,4 % [27, л. 69].

Таким образом, подводя **итоги** можно утверждать, что в отношении немцев Крымской АССР проводилась особенная национальная политика. Немцы расценивались как кулацкое население, к которому применялись реквизиции и изъятия имущества. Земельная реформа разорила немцев-колонистов Крыма, подорвала их экономическое благосостояние. Власть оказалась заложником собственных действий. Что бы ни говорилось немцам в пропагандистских документах, лишившись материального достатка, они оказались «глухими» к установкам большевизма. Болевыми аспектами во взаимоотношениях немцев Крыма и большевистских властей были вопросы религии и работы школ. Конструктивных отношений в межвоенное двадцатилетие так и не было достигнуто.

Библиографические ссылки

1. Государственный архив Автономной Республики Крым (ГААРК). – Ф. П.1, оп. 1, д. 104, л. 65.
2. ГААРК. – Ф. П. 1, оп. 1, д. 201, л. 53.
3. Там же. – Д. 105 А, л. 28 об.
4. Там же. – Д. 31.
5. Там же. – Д. 199, л. 1.
6. Там же. – Д. 198, л. 60.
7. Там же.
8. Там же. – Д. 292, л. 4 об.
9. Там же. – Д. 107, л. 157.
10. Там же. – Д. 157.
11. Там же. – Д. 198, л. 1.
12. Там же. – Д. 198, л. 2.
13. Там же. – Д. 198, л.13.
14. Там же. – Д. 198, л. 19.
15. Там же. – Д. 199, л. 1об.
16. Там же. – Д. 198, л.11.
17. Там же. – Д. 199, л. 5 об.
18. Там же. – Д. 554, л. 21.

19. Там же. – Д. 554, л. 24.
20. Там же. – Д. 292, л. 38 об.
21. Там же. – Д. 554, л. 29.
22. Там же. – Д. 554, л. 36.
23. Там же. – Д. 292, л. 36.
24. Там же. – Д. 554, л. 28.
25. Там же. – Д. 554, л. 87.
26. Там же. – Д. 700, л. 5.
27. Там же. – Д. 554, л. 69.

28. *Новохатько Л. М.* Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л. М. Новохатько. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 110 с.; *Якубова Л. Д.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.01 «Історія України» / НАНУ Ін-т історії України. – К., 2007. – 35 с.; *Кузьменко В. Б.* Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917–1939 рр.) : правові аспекти / В. Б. Кузьменко. – Одеса : ОДУВС, 2009. – 810 с.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:33 (4) «1920/1927»

В. І. Кабанов, О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО 85-РІЧЧЯ УКЛАДАННЯ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ УГОДИ

Проаналізовано передумови підписання, зміст і значення Московської економічної угоди між СРСР і Німеччиною від 12 жовтня 1925 р.

Ключові слова: **торговельно-економічні відносини, СРСР, Німеччина, уряд, дипломатичні зв'язки, будівництво, обладнання.**

Проанализированы предпосылки заключения, содержание и значение Московского экономического договора между СССР и Германией от 12 октября 1925 г.

Ключевые слова: **торгово-экономические отношения, СССР, Германия, правительство, дипломатические отношения, строительство, оборудование.**

19. Там же. – Д. 554, л. 24.
20. Там же. – Д. 292, л. 38 об.
21. Там же. – Д. 554, л. 29.
22. Там же. – Д. 554, л. 36.
23. Там же. – Д. 292, л. 36.
24. Там же. – Д. 554, л. 28.
25. Там же. – Д. 554, л. 87.
26. Там же. – Д. 700, л. 5.
27. Там же. – Д. 554, л. 69.

28. *Новохатько Л. М.* Національний аспект доктрини «соціалістичної реконструкції» (Спроба історико-теоретичного переосмислення) / Л. М. Новохатько. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 1997. – 110 с.; *Якубова Л. Д.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук 07.00.01 «Історія України» / НАНУ Ін-т історії України. – К., 2007. – 35 с.; *Кузьменко В. Б.* Міжнаціональні відносини в Радянській Україні (1917–1939 рр.) : правові аспекти / В. Б. Кузьменко. – Одеса : ОДУВС, 2009. – 810 с.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:33 (4) «1920/1927»

В. І. Кабанов, О. М. Слісаренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО 85-РІЧЧЯ УКЛАДАННЯ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ТОРГОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ УГОДИ

Проаналізовано передумови підписання, зміст і значення Московської економічної угоди між СРСР і Німеччиною від 12 жовтня 1925 р.

Ключові слова: **торгівельно-економічні відносини, СРСР, Німеччина, уряд, дипломатичні зв'язки, будівництво, обладнання.**

Проанализированы предпосылки заключения, содержание и значение Московского экономического договора между СССР и Германией от 12 октября 1925 г.

Ключевые слова: **торгово-экономические отношения, СССР, Германия, правительство, дипломатические отношения, строительство, оборудование.**

The origins, the main points and results of the Moscow economic treaty between USSR and Germany in October, 12, 1925 are analyzed.

Key words: trade and economic relations, the USSR, Germany, the government, diplomatic relations, construction, the equipment.

Im Aufsatz werden die Voraussetzungen für die Vertragsschließung sowie der Inhalt und die Bedeutung des Moskauer Wirtschafts- und Handelsabkommens zwischen der UdSSR und Deutschland vom 12. Oktober 1925 analysiert.

Schlagwörter: Wirtschafts- und Handelsbeziehungen, UdSSR, Deutschland, Regierung, diplomatische Beziehungen, Aufbau, Ausrüstung.

Радянсько-німецькі відносини у 1920-ті рр. в радянській історіографії стали заручниками подій 1941 р. і тому переважно замовчувалися або розглядалися вибірково. Лише в 2-й пол. XX ст. вийшли окремі роботи таких дослідників, як А. А. Ахтамзян, І. М. Кулінич, І. К. Кобяков та ін., які розкривали переважно політичні та дипломатичні відносини між СРСР і Німеччиною, і тому мета нашої статті не тільки висвітлити підписання Московського економічного договору, але і показати його практичне наповнення.

Після підписання у квітні 1922 р. між Німеччиною та Радянською Росією політичної угоди у Рапалло невідкладним завданням стало укладання торгово-економічної угоди між обома країнами, адже обидві вони перебували в скрутному економічному становищі. Німеччина була придушена неймовірними репараційними платежами відповідно до Паризької (Версальської) угоди, перебувала під постійною загрозою відновлення бойових дій з боку Франції та Польщі, Радянська ж Росія все ще перебувала в стані розрухи після громадянської війни та не подолати голод 1921–1923 років найбільш жаклиий у південних хліборобських районах України, Дону та Поволжя. Та, власне кажучи, на Далекому Сході громадянська війна ще тривала при опосередкованій участі Японії.

Не дивно, що уже в серпні 1922 р. новопризначений посол (повноважний представник) Радянської Росії М. М. Крестинський зробив пропозицію щодо укладення торгово-економічної угоди Німеччини з РРФСР та союзними з нею радянськими республіками.

Були прибічники такої угоди й у Німеччині. Зокрема ним став новопризначений посол у Радянській Росії граф У. Брокдорф-Ранцау. В одному з перших донесень з Москви у грудні 1922 р. він категорично висловився за якнайшвидше відновлення об'ємних торговельних стосунків з Радянською Росією, бо інакше це зроблять інші країни. Хоча лист опубліковано з численними купюрами, аналіз, здійснений

німецьким послом, свідчив, що зовнішня політика Радянської влади цілком змінилась: агресивний вектор помінявся на політику «компромісів», мирну співпрацю [12, с. 86–89].

У такій ситуації Радянський Союз та Німеччина швидко підготували та підписали влітку 1923 р. так звану «хлібну угоду». Згідно з її умовами восени 1923 р. СРСР продав Німеччині 30 млн. пудів збіжжя з нового урожаю (наслідок пожвавлення господарства після переходу до непу), проте за умови витратити одержані гроші на закупівлю промислових товарів на німецьких заводах. Дійсно, радянські зовнішньоторговельні організації зробили велике замовлення медичного обладнання, хімічних реактивів, лакофарбових виробів, верстатів [1, с. 144]. Проте такий договір мав тимчасовий, одномоментний характер. Стабільні економічні відносини вимагали укладання об'ємної універсальної угоди, бажано безстрокового чи довгострокового характеру.

У січні 1923 р. франко-бельгійські війська окупували Рурську область та Рейнську зону з метою тиску на німецький уряд аби прискорити виплату репарацій. Однак такий явно агресивний акт викликав протилежну реакцію – зближення Веймарської Німеччини з СРСР. Наприкінці січня 1923 р. було укладено тимчасову консульську конвенцію, яка передбачала відкриття 3-х радянських консульств (у Кенігсберзі, Штеттіні та Ляйпцигу) та 2-х німецьких (у Сибіру та на Далекому Сході) [12, с. 13]. В наступному році було відкрито ще два німецьких консульства, обидва в УРСР – у Одесі та Харкові.

Улітку 1923 р. розпочались у Берліні консультації на рівні експертів про укладення цілого ряду угод: Постійну консульську конвенцію; угод про взаємну правову допомогу, про морське та річкове судноплавство, про спадкування, про екстрадицію громадян обох держав та інші. З німецького боку переговори очолив П. фон Кернер, з радянського – С. І. Бродовський-Братман [12, с. 179–181].

Доки тривала процедура взаємоузгоджень та висловлення взаємних побажань з кожного проблемного питання, сторони аналізували форми та напрями співпраці. На початку 1924 р. стало очевидним, що політика промислових концесій не стала достатньо ефективною, оскільки великі фірми не прагнули укладати тривалі угоди зі значними обсягами капіталовкладень. Найбільш ймовірною причиною такого стану стали політичні фактори – антирадянські настрої західного бізнесу та невіра у стабільність радянського уряду. Зокрема, німецька сторона утворила досить невелику кількість змішаних

товариств (Дерулюфт, Дерутра, Русгерторг, Дероп). Вони працювали в галузі авіаперевезень, транспорту, торгівлі нафтопродуктами [14, с. 133]. Фактично виробничі фірми не відігравали помітної ролі. Проте одержала поштовх інша форма співпраці: укладення угод між СРСР та іноземними фірмами про надання ними технічної допомоги при будівництві нових промислових об'єктів. Якраз Веймарська республіка займала тут перше місце. Однак і в традиційних торговельних відносинах Німеччина посідала перше місце. На неї припадало 30 % радянського експорту та 36% імпорту до СРСР [14, с. 128, 129].

Радянська сторона, враховуючи усі позитивні зрушення, запропонували німецькій стороні укласти нову політичну угоду на заміन договору у Рапалло, де принципи взаємного нейтралітету було б змінено на більш глибокі дружні (або й союзні) відносини. Це суттєво вплинуло на західних союзників. Британія та США збагнули, що запекла антинімецька позиція Франції штовхає Німеччину в бік СРСР, тому змогли запропонувати Німеччині альтернативу, аби не випустити її з орбіти свого впливу. Цю альтернативу було оформлено у так званому «Плані Дауеса» (на честь віце-президента США, що став його ініціатором, а у 1925 р. отримав за його підписання Нобелівську премію миру). У червні 1924 р. на Лондонській конференції план було підписано. Внаслідок цього Німеччина одержала кредити на суму в 800 млн. доларів для відновлення промисловості та відстрочки у виплаті репарацій, що душили німецьку економіку.

Ці події викликали охолодження стосунків з СРСР на кілька місяців. Радянська сторона пішла навіть на тимчасове розірвання торгових стосунків (до осені 1924 р.). Проте німецький уряд не бажав займати однозначної позиції, а волів зберігати багатовекторність своєї політики, в тому числі і в галузі економіки. Подібні приклади демонструвала адміністрація президента України Л. Кучми у 1995–2004 рр. Тому наприкінці 1924 р. було продовжено переговори з СРСР про укладення об'ємної торгово-економічної угоди.

Німецький уряд надзвичайно серйозно підійшов до укладення угоди з СРСР, намагаючись врахувати не лише виключно економічні, але й політичні фактори. Зокрема, на нараді у міністерстві закордонних справ Німеччини 12 січня 1925 р. розглядалося питання стабільності політичної ситуації у СРСР. Голова німецької делегації, що відвідала СРСР у 1924 р., фон Кернер, хоча й оцінив політичний режим СРСР як «абсолютистську систему», тим не менше підкреслив міцність режиму й запропонував будувати відносини Німеччини й СРСР на цьому ґрунті [13, с. 8]. На характері подальших перегово-

рів вирішальним чином позначилося введення Радянським Союзом принципу державної монополії зовнішньої торгівлі. Перед німецьким урядом постала проблема визнання допустимості такої монополії, а як наслідок такого визнання – допуск на територію Німеччини торгово-економічного представництва як головного інструменту такої монополії. Виникли побоювання, що торгово-економічне представництво буде також і інструментом політичного впливу. Деякі політичні діячі Німеччини навіть пропонували відмовитись від укладання такої умови (гессенський, баварський та гамбурзький урядовці) [13, с. 9]. Характерно, що згадані урядовці представляли райони найбільш потужних виступів робітничого класу у 1919–1923 рр., за якими небезпідставно підозрювали «руку Москви».

Протягом кількох місяців СРСР та Німеччина продовжували дипломатичні зусилля аби досягти своєї мети: Німеччина воліла обмежитись незначними поступками й добитись максимальних економічних вигод. СРСР же продовжував домагатись нової політичної угоди, аби не дати західним союзникам включити Німеччину в свій блок, а, можливо, й утворити радянсько-німецький союз і радикально змінити геополітичну ситуацію. Можна стверджувати, що кінцевий успіх залишився за більш досвідченою німецькою дипломатією. Фактично вона змогла реалізувати свої наміри – фактом масштабних переговорів з СРСР Німеччина спонукала західні країни до нових поступок під час конференції в Локарно [11, с. 501]. Одночасно німецький уряд враховував, що укладення договору з СРСР напередодні чи в крайньому разі під час конференції в Локарно відіграє вирішальну роль, тому за кілька днів до відкриття конференції 1 жовтня 1925 р. на засіданні кабінету міністрів вирішено було якомога швидше підписати угоду з СРСР навіть ціною дрібних поступок. Проте головного німецька сторона змогла досягти: Рапальська угода залишилась політичною основою стосунків з СРСР на весь подальший час, до серпня 1939 р. [13, с. 265].

Технічно договір був виконаний як рамкова угода, що включила в себе 7 галузевих угод: про загальноправовий захист та режим найбільшого сприяння; власне економічну угоду; угоду про мореплавство, угоду про оподаткування, угоду про торгіві третейські суди; про охорону промислової власності [13, с. 264–267]. Перші п'ять угод мали термін дії 2 роки, дві останніх – діяли чотири роки. Основний же текст договору (загальні положення) містив у собі 8 статей та посилався на використання дев'яти міжнародних конвенцій галузевого характеру (вісім з них були універсальними, а одна – регіональною), укладених протягом 1857–1912 рр.

Найбільшою за обсягом (43 статті та 5 додатків), а отже, детально розробленою, була економічна угода [13, с. 270–289]. Угоди про оподаткування, залізничне сполучення та охорону промислової власності були невеликими (відповідно 3, 4 та 7 статей), а угода про мореплавство мала 13 статей, про торгівлі третейські суди – 15 статей, про правовий захист та режим найбільшого сприяння – 23 статті. Кожна із сторін зберігала право вийти з будь-якої окремої угоди заявивши протягом 6 місяців до закінчення угоди про таке бажання. Якщо такої заяви не було, набував силу механізм автоматичної пролонгації договору на наступні півроку. Від імені СРСР договір підписали заступник Наркома іноземних справ М. М. Литвинов та уповноважений від Наркомату зовнішньої торгівлі Я. Ганецький. З німецького боку угоду підписали уповноважений Рейхспрезидента П. фон Кернер та посол у СРСР граф У. Брокдорф-Ранцау. З середини листопада 1925 р. договір набув чинності.

Одночасно СРСР та Німеччина уклали постійну консульську конвенцію, що замінила тимчасову від 1923 р. [5, с. 561], СРСР також одержав суттєві здобутки в рамках торгово-економічної угоди: по-перше, було чітко визначено статус та характер радянського торгпредства у Німеччині, чим фактично визнано радянський принцип монополії зовнішньої торгівлі, по-друге, було передбачено майбутнє підписання митної угоди, по-третє, Радянський Союз вперше в своїй ще короткій історії укладав такий комплексний та узагальнюючий договір, що регулював великий обсяг економічних та правових питань. Це був дуже суттєвий крок у позитивному розвитку стосунків між СРСР та Німеччиною на основі принципів Рапалло. Варто також підкреслити, що подібна угода до 1941 р. залишилась унікальною подією в історії відносин СРСР та буржуазних країн.

У цей час для ознайомлення з передовими методами видобутку вугілля, проходки шахт і закупівлі обладнання правління тресту «Донвугілля» направляє в Німеччину та ін. країни своїх співробітників у складі виробничо-технічних комісій. В ході роботи п'яти комісій «Донвугілля» були вивчені технічні питання вугільної промисловості, оформлена ціла низка замовлень з німецькими фірмами на проходку шахт і обладнання коксохімічних установок і нових копалень Донбасу. Вже до грудня 1926 р. в Німеччині було закуплено 41 врубову машину, 8 приладів для бетонування, 30 електричних конвеєрів, 216 пневматичних бурильних молотків, 12 трансформаторів, 80 електромоторів таких знаних фірм як «Ейкгоф», «Демаг», «Сіменс-Шуккерт», «АЕГ» та ін., всього на 8,7 млн. крб. [7, с. 132].

До кінця 1926 р. остання комісія закупила обладнання на загальну суму 18 248 500 крб. [17, Ф. 4181, оп. 1, спр. 238, арк. 126, 127].

У кінці 1926 р. Торгпредство СРСР у Німеччині підписало договір з фірмою «Отто» на будівництво в Рутченково двох коксових батарей і смолоперегонного заводу вартістю 3,8 млн. марок. Згодом у Харкові представники «Донвугілля» та німецьких фірм узгодили договір і план робіт щодо пуску коксових установок в Рутченково і Горлівці. В обов'язки німецьких фірм «Бамаг», «Греппель», «Копперс», «Штиль», «Гумбольдт», «Бамаг-Коппе», «Отто» входило надання креслень на виготовлення обладнання, доставка матеріалів, скерування технічного персоналу для керівництва роботами, навчання працівників «Донвугілля», наладка коксових агрегатів. Загальна вартість заказів виросла до 10 млн. марок або 4,9 млн. крб. [15, Ф. 4181, оп. 1, спр. 230, арк. 38, 77; 16, Ф. 4181, оп. 1, спр. 234, арк. 86, 87].

Крім договорів на будівництво коксових батарей, комісія уклала низку договорів на поставку обладнання: фірмі «Греппель» на мийку для шахти № 18 (Горлівка) на суму 2 млн. крб.; замовлення на 4 турбогенератори, 50 врубових машин і 12 підйомних машин (9 із них німецьким фірмам «АЕГ»: «Сіменс-Шуккерт» [17, Ф. 4181, оп. 1, спр. 238, арк. 120–127].

Замовлення обладнання за кордоном проводилося комісіями трестів металургійної промисловості. Так, у 1926 р. для «Південьсталі» було замовлено машин на 13,5 млн. крб., для «Південьмаштресту» – на 1,5 млн. крб., для «Укртрестсільгоспмашу» – на 1 млн. крб., для катеринославського і київського металооб'єднань – на 200 тис. крб. [10]. Велика кількість представників німецьких фірм і спеціалістів за особистим договором працювала на підприємствах і в правліннях трестів металургійного і паливно-енергетичного комплексу України [9, s. 23–36].

Співробітництво здійснювалося також у формі надання концесій на створення нових виробничих потужностей. Одна з таких концесій була надана компанії «Тіссена» на будівництво нових шахт в Рутченківському і Чистяківському рудоправліннях. Згідно з договором, підписаним трестом «Донвугілля» і фірмою 29 квітня 1926 р., вартість робіт оцінювалась у 3 млн. марок (70 % в СРСР радянською валютою). Незважаючи на невелику кількість німецьких будівників (21 людина), завдяки чіткій організації і високій продуктивності праці, ефективному використанню механізмів, сучасним засобам проходки і кріплення, були досягнуті високі результати проходки шахт. Згодом німецький засіб проходки шахт став розповсюджуватися в масштабах Донбасу [6, s. 21–27].

Будівництво Дніпровської гідроелектростанції привертало увагу іноземного капіталу. Крім американців, нею зацікавилась будівельна компанія «Сименс-Баууніон» («СБУ»). 25 лютого 1927 р. в Москві голова ВРНГ СРСР В. Куйбишев і представник фірми «СБУ» В. Мевіс підписали угоду, за якою уряд СРСР доручав фірмі надавати технічну консультацію щодо проведення будівельних робіт і їх механізації [2, Ф. 995, оп. 14, спр. 8, арк. 140–143]. Спеціалісти науково-технічної концесії «СБУ» протягом 54 місяців надавали керівництву Дніпробуду консультації з питань щодо побудови гідросилових установок, земляних і підривних робіт, будівельної техніки [8, с. 360–362].

Звертаючись до послуг авторитетної німецької компанії, уряд СРСР враховував, що левову частку обладнання передбачається закупити в Німеччині. В кінці 1927 р. торговельне представництво СРСР у Німеччині розмістило замовлення на 1 млн. 261 тис. доларів (фірма «Крупп» – 2 кам'яноподрібнювальних і 2 бетонних заводи, «Ібаг» – 11 бетономішалок, «Саксенверк» – електромотори та інше обладнання фірм «Клінге», «Асбест унд Гуміверке», «Вагнер Биро», «Аммелюфт» – всього 269 найменувань) [3, Ф. 995, оп. 14, спр. 67, арк. 3; 4, Ф. 995, оп. 14, спр. 256, арк. 48–75]. Закупівлею обладнання займалася спеціально створена при торговельному представництві СРСР у Берліні секція Дніпробуду, а також його комісії. Крім того, поставки обладнання здійснювали більш 30 німецьких компаній [8, с. 359].

Підписання Московського торгово-економічного договору 1925 р. створило більш сприятливу й довірливу ситуацію у відносинах між Німеччиною та СРСР. Наступним кроком стало урегулювання політичних питань, оформлених як Договір про нейтралітет та непадіння (1926 р.). Ця угода діяла п'ять років та була продовжена.

Бібліографічні посилання

1. Ахтамзян А. Рапальська політика. Советско-германские дипломатические отношения в 1922–1932 годах [Текст] / А. Ахтамзян. – М., 1974.
2. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф. 995, оп. 14, спр. 8, арк. 140–143.
3. ДАЗО. – Ф. 995, оп. 14, спр. 67, арк. 3.
4. ДАЗО. – Ф. 995, оп. 14, спр. 256, арк. 48–75.
5. Документы внешней политики СССР. [Текст] – Т. 8. 1 января – 31 декабря 1925 г. / Ред. кол. И. К. Кобяков и др. – М., 1963.
6. Kabanow W. I. Die Konzession von Thyssen in Donbass [Text] / W. I. Kabanov / Forschungen zur Geschichte und Kultur der Ruflanddeutschen 6. Jahrgang 1996. – Essen : Klartext Verlag. – S. 21–27.

7. Кабанов В. И. Комиссии треста «Донуголь» в Германии (1925–1926) [Текст] / В. И. Кабанов / Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: в 2-х т. – Т. 1. История. – Д., 1998. – С. 127–135.

8. Кабанов В. И. Немцы на Днепрострое (к 75-летию Днепрогэса) [Текст] / В. И. Кабанов / Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 355–364.

9. Kabanow W. I. Reichsdeutsche Arbeiter, Indenieur und Techniker in ukrainischer und Kultur der Ruflanddeutschen [Text] / 5. Jahrgang 1995. – Essen : Klartext Verlag. – S. 23–27.

10. Коммунист. – 1926. – 14 марта.

11. Локарнская конференция 1925. Документы [Текст] / ред. кол.: А. Ф. Добров и др. – М., 1959.

12. Советско-германские отношения. 1922–1925. Документы и материалы. [Текст] : в 2-х ч. – Ч. 1. 1922–1924 гг. – М., 1977.

13. Советско-германские отношения. 1922–1925. Документы и материалы. [Текст] : в 2-х ч. – Ч. 2. 3 января 1925 – 14 октября 1925 г. – М., 1977.

14. Торговые отношения СССР с капиталистическими странами [Текст]. – М., 1938.

15. Центральний державний архів вищих органів влади України. (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4181, оп. 1, спр. 230, арк. 77.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 4181, оп. 1, спр. 234, арк. 86, 87.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 4181, оп. 1, спр. 238, арк. 120–127.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:37 (477.63) «1941/1943»

В. В. Бігун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 років

Розглянуто деякі особливості організації та функціонування навчальних закладів міста Дніпродзержинська в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: політика, освіта, школа, інспектор, вчителі, Управа.

7. Кабанов В. И. Комиссии треста «Донуголь» в Германии (1925–1926) [Текст] / В. И. Кабанов / Германия и мир: проблемы межэтнических контактов и государственных взаимоотношений: в 2-х т. – Т. 1. История. – Д., 1998. – С. 127–135.

8. Кабанов В. И. Немцы на Днепрострое (к 75-летию Днепрогэса) [Текст] / В. И. Кабанов / Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / отв. ред. С. И. Бобылева. – Д., 2007. – С. 355–364.

9. Kabanow W. I. Reichsdeutsche Arbeiter, Indenieur und Techniker in ukrainischer und Kultur der Ruflanddeutschen [Text] / 5. Jahrgang 1995. – Essen : Klartext Verlag. – S. 23–27.

10. Коммунист. – 1926. – 14 марта.

11. Локарнская конференция 1925. Документы [Текст] / ред. кол.: А. Ф. Добров и др. – М., 1959.

12. Советско-германские отношения. 1922–1925. Документы и материалы. [Текст] : в 2-х ч. – Ч. 1. 1922–1924 гг. – М., 1977.

13. Советско-германские отношения. 1922–1925. Документы и материалы. [Текст] : в 2-х ч. – Ч. 2. 3 января 1925 – 14 октября 1925 г. – М., 1977.

14. Торговые отношения СССР с капиталистическими странами [Текст]. – М., 1938.

15. Центральний державний архів вищих органів влади України. (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4181, оп. 1, спр. 230, арк. 77.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 4181, оп. 1, спр. 234, арк. 86,87.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 4181, оп. 1, спр. 238, арк. 120–127.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:37 (477.63) «1941/1943»

В. В. Бігун

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ДНІПРОДЗЕРЖИНСЬКА В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО- ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ 1941–1943 років

Розглянуто деякі особливості організації та функціонування навчальних закладів міста Дніпродзержинська в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр.

Ключові слова: політика, освіта, школа, інспектор, вчителі, Управа.

Рассмотрены некоторые особенности организации и функционирования учебных заведений города Днепродзержинска в период немецко-фашистской оккупации 1941–1943 гг.

Ключевые слова: политика, образование, школа, инспектор, учителя, Управа.

In article some questions of the organization and functioning of Dneprodzerzhinsk educational institutions during fascist occupation (1941-1943) are considered.

Key words: a policy, education, school, the inspector, teachers, Council.

Im Beitrag werden einige Besonderheiten in der Organisation der Arbeit in den Bildungseinrichtungen der Stadt Dneprodzerzhinsk während der deutschen Besatzung in den Jahren 1941-1943 behandelt.

Schlagwörter: Politik, Bildung, Schule, Inspektor, Lehrer, Verwaltungsstelle.

Події Другої світової війни протягом останніх 65 років постійно перебувають у центрі уваги багатьох дослідників, однак чимало аспектів цієї проблематики донині залишаються маловідомими. Більш досконалого вивчення потребують питання щодо організації роботи навчальних закладів у місті Дніпродзержинську за часів німецько-фашистської окупації 1941–1943 рр. У цій статті зроблено спробу на основі раніше опублікованих матеріалів та архівних документів висвітлити деякі особливості функціонування навчальних закладів в окупованому Дніпродзержинську.

Однозначно сформулювати завдання та цілі політики в галузі освіти, впроваджуваної фашистами на окупованій території, навряд чи можливо. Зазначимо, що навіть серед німецького керівництва не було єдиної думки щодо залучення українців до навчання. Так, наприклад, Гітлер та Еріх Кох вважали, що слов'янам освіта взагалі не потрібна. На переконання фюрера, програма навчання повинна бути обмеженою знаннями правил дорожнього руху [8, с. 84]. Інша частина владної верхівки, серед яких і Розенберг, дотримувалась думки, що варто проводити посилену, цілеспрямовану та впорядковану роботу щодо організації навчання місцевої молоді з метою остаточного знищення більшовизму.

У складі міського правління Дніпродзержинська в 1941–1943 рр. діяв відділ освіти. Окупанти досить ретельно ставились до підбору керівників. Перевага надавалася політично надійним особам, які не були євреями, не співпрацювали з комуністами та «зазнали утисків від більшовицького режиму».

Завідувачем відділу освіти спочатку був призначений А. Михайлик, якого згодом замінив А. Ляшко. Структурно відділ освіти мав у

своєму складі дошкільний і шкільний сектори. Дошкільний сектор очолював П. Вовк. Зазначимо, А. Ляшко і П. Вовк належали до категорії тих, хто «зазнав утисків від більшовицького режиму». У 1938 р. А. Ляшко був звільнений з роботи за «неприхильність до системи та заходів радянської влади» [1, арк. 19–21зв.], а П. Вовк відбував термін покарання у радянській в'язниці за те, що його батьки не виконали продрозкладки [Там само, арк. 6–6 зв.].

Нагляд за роботою місцевих шкіл належав до компетенції районних комісарів, яким підпорядковувались шкільні інспектори. Обов'язки шкільного інспектора Дніпродзержинська виконував Я. Бігун. Окупанти призначили його на таку відповідальну посаду, мабуть, через те, що в минулому він перебував на службі в російській денікінській армії [Там само, арк. 3–4 зв.]. До повноважень районного інспектора належав нагляд за виконанням таких освітянських завдань: формування позитивного підходу до роботи, виховання старанності, порядку, охайності, любові до батьків, слухняності та «належного ставлення до факту звільнення України від більшовицького поневолення», поваги до А. Гітлера і німецького народу з його великою культурою та сприяння остаточному поваленню більшовизму [8, с. 92].

Переважно з метою пропаганди окупанти створили видимість відновлення «семирічки». Усі діти, яким у поточному (1942 р.) виповнювалося сім років, мали йти до школи. Навчання дитини в школі засвідчувалося спеціальною довідкою, а недостатньо психічно чи фізично розвинуті діти отримували відстрочку щодо відвідування навчального закладу [5, с. 226–227].

Незважаючи на декларативну заяву окупантів про створення семирічної школи, більшість дітей, по суті, мала змогу навчатися лише чотири роки. До старших класів зараховували тільки «гідних дітей, кількість яких залежала від можливостей і потреб генерального округу» [8, с. 225]. Навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 31 серпня [11, с. 73]. Заняття в школах Дніпродзержинська відновилися вже у жовтні 1941 р. У 1942–1943 навчальному році в місті функціонувало 16 шкіл, які мали контингент з 3095 школярів і 100 вчителів [3, арк. 48]. Школи, в основному, були початковими – чотирикласними. Навчання в старших класах продовжувалося лише в 19-й та 23-й школах. Викладання здійснювалося українською мовою [11, с. 250]. У початковій чотирикласній школі діти вивчали рідну українську мову, німецьку мову, починаючи з 3-го класу, арифметику, малювання, каліграфію, співи, гімнастику, ручну працю. У чет-

вертому класі додавалися також ще природознавство та географія [7, арк. 218 зв.]. Радянську систему, коли кожен вчитель викладав окремий предмет, було ліквідовано. У класі уроки з усіх предметів проводилися одним вчителем [8, с. 67].

Велике значення надавалося урокам фізкультури. Про це свідчить той факт, що в початковій школі 5 год. на тиждень відводилося для фізичного виховання, тоді як за радянських часів була лише 1 год. [3, арк. 204 зв.]. В «Інструктивно-методичних вказівках до проведення виховання тіла школярів» (1942 р.) зазначалося: «Кожний юнак повинен виховувати і зміцнювати своє тіло, бо його тіло належить нації. Бути здоровим – це твій обов'язок» [5, арк. 204 зв.]. Щодня перед початком занять проводилася ранкова гімнастика тривалістю 6–8 хвилин [5, арк. 205 зв.].

Організувати належну роботу навчальних закладів Дніпродзержинська виявилось досить складно. Гостро відчувалася відсутність матеріальної допомоги від влади, кількість придатних для навчального процесу приміщень була недостатньою, нестача палива, відсутність шкільних підручників, паперу, дефіцит різних навчальних засобів (шкільних зошитів, чорнильних пер, олівців, крейди, шкільних дошок), обладнання, шкільного інвентарю (столів, стільців тощо) постійно супроводжували навчальний процес. Крім того, відчувався гострий дефіцит висококваліфікованих вчителів.

У звіті інспектора-методиста Кам'янського району (1942 р.) зазначалося, що чимало вчителів не підготовлені для викладання таких дисциплін як гімнастика та ручна праця, тому пропонувалося надіслати інструкторів для налагодження цієї справи [3, арк. 45 зв.]. Згідно з указом рейхскомісара України від 12 січня 1942 р. районні комісари мали забезпечити проведення перепідготовки вчителів на короткотермінових курсах [8, с. 92].

Вчителям окупаційна влада не довіряла. Про це йдеться, зокрема, у звіті інспектора-методиста (1942 р.): «Значна кількість вчителів одержала освіту при радянській владі. Хоч і немає підстав для обвинувачення цих вчителів у співчутті більшовизму, а чимало з них і знало репресій, все ж за роботою цих вчителів має бути встановлений пильний догляд» [3, арк. 45 зв.].

Більшість директорів і вчителів дніпродзержинських шкіл за національністю були українцями. Цікавий факт, серед вчителів працювала колишня комуністка (Булаховська П. С.), яка в період з 1936 р. до 1938 р. належала до більшовицької партії. Радянські викладачі не задовольняли нову владу, оскільки були «найзаповзятливішими пе-

редавачами радянської політики». При вирішенні кадрових питань перевага надавалась тим вчителям, які отримали освіту до 1921 р., а також тим, хто був репресований Радянською владою [6, арк. 7–17].

Більше половини вчителів (114 осіб), які працювали за радянських часів і претендували на місце в «нових школах», не отримали вчительських посад. Із них 28 мали стаж роботи понад 10 років, 48 осіб – до 10-ти і 38 – до 3-х років [2, арк. 24].

Особливо складно виявилось забезпечити школи підручниками. Усі радянські книги, серед яких навіть буквар та арифметика для початкових класів, було заборонено використовувати, оскільки вважалося, що вони пропагували більшовицьку ідеологію. Створення нових підручників відкладалося у часі. У зв'язку із цим дозволялося користуватися ще довоєнними підручниками, але згідно з вказівками генерального комісаріату, з метою їх «очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу», кожному учителю ставилося завдання позаклювати окремі слова, речення або й зовсім видалити цілі сторінки. Наприклад, у підручнику Д. Рейзерова «Прописи для першого класу» необхідно було заклеїти слова: «піонери», «Ленін», «Чапаєв» та заклеїти речення: «Товариш Сталін – наш друг і вчитель», «Жовтенята ідуть у сад» тощо [4, арк. 100–107].

Крім звичайних шкіл, у місті почала діяти початкова 4-класна школа для дітей Кам'янського, які мали німецьке походження. Керівниками і одночасно викладачами цієї школи призначили подружню пару Вехтер. У школі було налагоджено безкоштовне харчування учнів. Перевага у навчальному процесі надавалась німецькій мові, читанню, письму та арифметиці [11, с. 252–253].

У Дніпродзержинську за часів окупації існувала й професійна освіта. Дітям, які закінчили семирічну школу, пропонувалося продовжувати навчання в професійних училищах та в технікумах (термін навчання один або три роки). Випускникам цих закладів обіцяли вільний доступ до інституту, звичайно, після попереднього відбору.

Кількість дітей, які приймалися до середніх шкіл професійного спрямування, залежала від можливостей та потреб того чи іншого генерального округу, де перш за все враховувалися кадрові потреби у сільському та лісовому господарствах, торгівлі, техніці, транспорті та медицині. Ці галузі мали стратегічне значення і були особливо важливими для підтримання військ у належному стані. В Дніпродзержинську, згідно зі звітом інспектора-методиста, який 13 серпня 1942 р. відвідав місто, були «можливості й бажання місцевої влади для відкриття таких ремісничих і фахових шкіл: ремісничих шко-

ла при дитячому будинку, індустріальна школа, медична школа» [3, арк. 46–46 зв.]. Але реально функціонувала лише фельдшерсько-акушерська школа, розташована в приміщенні колишньої 2-ї школи імені Петровського. Заняття в ній почалися 20 листопада 1941 р. і проводились з 14 до 19 год. Навчальний процес у цьому закладі обслуговував 21 викладач. У школі навчалось 345 слухачів, з яких лише два на безкоштовній основі [6, с. 6].

Кам'янська управа відновила роботу металургійного інституту. В якості пропагандистської акції було проведено дипломування 15 випускників інституту, яких німецька влада офіційно проголосувала «першими інженерами визволеної від більшовиків України» [10, с. 6].

Таким чином, в окупованому Дніпродзержинську діяла відповідна мережа закладів освіти. Головним їхнім завданням було виховувати у дітей повагу до німецької культури, формувати позитивне ставлення до роботи, порядку та дисципліни. Також німецьке керівництво прагнуло за допомогою обов'язкової шкільної освіти мінімізувати дитячу незайнятість та безпритульність. Важливим призначенням школи було подолання більшовицьких впливів. Школам відводилася вирішальна роль у формуванні позитивного сприйняття українським народом окупаційного керівництва. Це, відповідно, мало сприяти встановленню «стабільної ситуації і нового порядку» на українських землях. Підготовка кваліфікованих робітників, спеціалістів і техніків теж вважалася вельми потрібною, через нестачу відповідних кадрів, здатних забезпечити інтенсивну експлуатацію українських земель.

Бібліографічні посилання

1. Автобиографии и анкеты учителей школ Днепропетровской области, 2.10.1941 – 3.09.1942 гг. // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 3–4 зв., арк. 6–6 зв., арк. 19–21 зв., арк. 56–59, арк. 62–63, арк. 68–71, арк. 76–77, арк. 82–83, арк. 86–89, арк. 91–96.
2. Відомість про вчителів міста Кам'янського, які не одержали вчительських посад у 1942–1943 рр. // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 24.
3. Звіт інспектора-методиста про виконання відрядження в Кам'янський та Верхньодніпровський райони. // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 71, арк. 44–48.
4. Вказівки всім завідувачам елементарними школами, затверджені генерал-комісаром до очищення від тенденційно-більшовицького матеріалу, підручників // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 100–107 зв.

5. Інструктивно-методичні вказівки шкільним інспекторам і завідуючим початкових шкіл для проведення виховання тіла школярів // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 204–205 зв.

6. Список вчителів, призначених на роботу на 1942–1943 рр. до шкіл міста Кам'янського // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 7–17.

7. Учебний план народної школи // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 218 зв.

8. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів [Текст] / Б. Єржабкова. – К. : Наукова думка, 2008. – 272 с.

9. Самойленко О. Життя Кам'янського під грифом «таємно» [Текст] / О. Самойленко // Ведомости. – 1999. – 3 ноября. – С. 6.

10. Слоневский О. Оккупационный выпуск института / О. Слоневский // Ведомости. – 2001. – 20 июня. – С. 6.

11. Яценко Л. Дух ушедшей эпохи [Текст] / Л. Яценко, А. Слоневский. – Днепродзержинск : Изд. дом «Андрій», 2007. – 372 с.

Надійшла до редколегії 06.11.10

УДК 94 (477) – 054.62 »1920/1934»

Б. В. Чирко

Академія муніципального управління

НІМЕЦЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОЛОНІЇ В УКРАЇНІ ЗА УМОВ РАДЯНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглянуто деякі напрямки радянської аграрної політики у 1920–1930-х роках, доля німецьких сільськогосподарських колоній в Україні за умов хлібозаготівель, колективізації та голодомору 1932–1933 років. Розкриваючи зазначені проблеми, автор зосереджує увагу на дослідженні архівних документів, частина яких вводиться у науковий обіг вперше.

Ключові слова: *етнічні групи, репресії, голод, національні меншини, організації хлібозаготівель.*

Рассмотрены некоторые направления советской аграрной политики в 1920–1930-х годах, судьбы немецких сельскохозяйственных колоний в Украине в условиях хлебозаготовок, коллективизации и голода 1932–

5. Інструктивно-методичні вказівки шкільним інспекторам і завідуючим початкових шкіл для проведення виховання тіла школярів // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 204–205 зв.
6. Список вчителів, призначених на роботу на 1942–1943 рр. до шкіл міста Кам'янського // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 32, арк. 7–17.
7. Учебный план народной школы // ДАДО. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 67, арк. 218 зв.
8. Єржабкова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхскомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів [Текст] / Б. Єржабкова. – К. : Наукова думка, 2008. – 272 с.
9. Самойленко О. Життя Кам'янського під грифом «таємно» [Текст] / О. Самойленко // Ведомости. – 1999. – 3 ноября. – С. 6.
10. Слоневский О. Оккупационный выпуск института / О. Слоневский // Ведомости. – 2001. – 20 июня. – С. 6.
11. Яценко Л. Дух ушедшей эпохи [Текст] / Л. Яценко, А. Слоневский. – Днепродзержинск : Изд. дом «Андрій», 2007. – 372 с.

Надійшла до редколегії 06.11.10

УДК 94 (477) – 054.62 »1920/1934»

Б. В. Чирко

Академія муніципального управління

НІМЕЦЬКІ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КОЛОНІЇ В УКРАЇНІ ЗА УМОВ РАДЯНСЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ

Розглянуто деякі напрямки радянської аграрної політики у 1920–1930-х роках, доля німецьких сільськогосподарських колоній в Україні за умов хлібозаготівель, колективізації та голодомору 1932–1933 років. Розкриваючи зазначені проблеми, автор зосереджує увагу на дослідженні архівних документів, частина яких вводиться у науковий обіг вперше.

Ключові слова: *етнічні групи, репресії, голод, національні меншини, організації хлібозаготівель.*

Рассмотрены некоторые направления советской аграрной политики в 1920–1930-х годах, судьбы немецких сельскохозяйственных колоний в Украине в условиях хлебозаготовок, коллективизации и голода 1932–

1933 годов. Раскрывая указанные проблемы, автор сосредоточивает внимание на исследовании архивных документов, часть которых вводится в научный оборот впервые.

Ключевые слова: этнические группы, репрессии, голод, национальные меньшинства, организации хлебозаготовок.

Some areas of the Soviet Agricultural Policy in the 1920–1930, the fate of the German agricultural colonies in Ukraine in terms of grain procurement, collectivization and the famine of 1932–1933 are discussed. Revealing these problems the author focuses on study of archival documents, some of which are introduced into scientific circulation for the first time.

Key words: ethnic groups, repression, famine, ethnic minorities, the organization of grain procurement.

Der Beitrag ist einigen Richtungen in der sowjetischen Agrarpolitik der 1920er-1930er Jahre und dem Schicksal der deutschen Landwirtschaftskolonien in der Ukraine während der Getreidebeschaffungskampagnen, der Kollektivierung und des Hungers der Jahre 1932-1933 gewidmet. Bei der Behandlung der genannten Fragen konzentriert sich der Autor auf die Erforschung von aufschlussreichen Archivdokumenten, die zum Teil erstmalig in die Forschung einbezogen werden.

Schlagwörter: ethnische Gruppen, Repressionen. Hunger, nationale Minderheiten, Organisation der Getreidebeschaffung.

Історія німецької етнічної групи, її соціально-культурне та релігійне становище займає значне місце в етнічній історії українського суспільства. Проте особливе місце в житті німецьких колоністів відігравали соціально-політичні та інші процеси, що відбувалися в Україні протягом 20–30-х років ХХ століття. Як відомо, відповідно до рішень Х та ХІІ з'їздів РКП(б) державна етнополітика УСРР здійснювалася по двох основних напрямках, а саме – українізації та заходах щодо національних меншин. У рамках цієї політики у 1920-х роках була сформована система національних адміністративно-територіальних одиниць, учбових закладів, викладання в яких здійснювалося як українською мовою, так і мовами десятків інших етнічних спільнот. Однак у подальшому, з остаточним утвердженням тоталітарного режиму, ситуація в етнічній сфері кардинально змінюється. Поступово згортається політика українізації, посилюється кампанія боротьби з «націоналістичними» та «антирадянськими» елементами з середовища національних меншин. У 1937 році влада заявила про існування в Україні «шкідницьких націй», до яких у першу чергу відносили німців, поляків та представників ряду інших етнічних груп.

Трагедія національних меншин, які зазнали репресій та ліквідації інститутів національно-культурного розвитку, відбувалася на тлі страшного горя, що спіткало всі народи України – голодомору 1932–1933 років. Це лихо було результатом злочинних методів проведення хлібозаготівель, здійснення нелюдської аграрної політики. Свідченням того, як здійснювалися хлібозаготівельні кампанії, в тому числі і в районах компактного проживання національних меншин, є величезний масив архівних матеріалів, опублікованих документів та спогадів очевидців, яким вдалося пережити цю трагедію. Наведемо витяги з листа, який було надіслано з Новокраснівської німецької сільської ради. Зазначимо, що авторкою його була мешканка села Калинівка О. Велемт – член Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету. В листі, надісланому до приймальної ВУЦВК (лютий 1932 року) зазначалося: «Повідомляю Вас про роботу хлібозаготівлі (редакцію тексту залишаємо в оригіналі. – Авт.) у Новокраснівській сільраді, план по сільраді виконаний на 93,2 %, всі продукти, весь фураж, всі фонди, які тільки можна назвати зерном, вивезли геть, тільки одне насіння по п'ять пудів на га залишили. Для коней ми маємо силос, але для людей я не можу собі уявити, де взяти хліба, організували кухню, мобілізуємо від членів (колгоспу. – Авт.) всі продукти, але хліба немає, а хлібозаготівлю не виконали» [1, арк. 371–371 зв.]. І далі стосовно «методів» здійснення хлібозаготівельної «кампанії» О. Велемт писала: «...Душили їх (селян. – Авт.) по горлу. Побили їм морди, таскали жінок у льох, посадили їх, роздягнувши, у холодне приміщення, і такими методами вони цілу ніч мучили людей, так що тісі ночі четверо колгоспників-середняків покинули все й утекли. Та ніч схожа на часи махновщини... Коли я сказала, що ці методи невірні представники (влади. – Авт.) мене назвали підкуркульниця та зривник хлібозаготівлі...» [1, арк. 371 зв.]. До цього слід додати, що автора листа й інших активістів колгоспу, які не погодилися з тим, щоб у селян відбирали останній хліб, керівництво сільради змістило з посад та виключило з рядів КП(б)У.

Треба сказати, що злочинні методи здійснення хлібозаготівель, які влада з гордістю називала «більшовицькими» – погрози, шантаж, побиття селян і таке інше – були повністю ідентичними як в українських селах, так і в місцях проживання національних меншин. Наведений нами приклад поправання елементарних людських прав не виняток, а «універсальний метод» організації хлібозаготівель, що застосовувався владою до населення сотень і тисяч українських, німецьких, польських, грецьких, а також інших національних сіл.

Репресивні методи вилучення у селян хліба супроводжувалися заходами економічного характеру. Села, яким не вдавалося виконати плани по хлібозаготівлях, обкладалися різними штрафами і заносилися на так звану «чорну дошку». В результаті чого у цих селах продаж промислових товарів повсякденного попиту припинявся, а мешканцям заборонялося виїжджати з населених пунктів, що, по суті, означало пряму економічну блокаду. Зазначимо до того ж, що рознарядки по хлібозаготівлях були настільки великими, що нерідко набагато перевищували кількість зібраного селянами хліба. На нереальність планів по заготівлі хліба звернули, зокрема, увагу делегати П'ятого пленуму виконавчого комітету Карл-Лібкнехтівського німецького національного району (серпень 1931 року). Виступаючи на пленумі, голова артілі «Пролетарій Ватерлоо» заявив: «Вся пшениця, крім засівматеріалу, вивезена під хлібозаготівлю до одного фунта, все ж план далеко не виконаний, і нема ніякої можливості виконати, так як цифри його перевищують фактичний врожай» [2, арк. 17]. В цих умовах «реалізація» планів хлібозаготівель означала б для селян тільки одне – неминучий голод. Для тих же, хто проживав у селах, що були занесені на «чорну дошку» і тому не міг знайти продукти харчування десь в іншому місці, виникала загроза голодної смерті.

Слід, однак, сказати, що у ці трагічні для України роки далеко не всі представники місцевої влади йшли на безоглядне виконання отриманих планів хлібозаготівель. Чимало голів сільрад і правління колгоспів, членів хлібозаготівельних бригад, керівників радянських та партійних органів районної та обласної ланки, ризикуючи в умовах тоталітарного режиму не тільки власним благополуччям, але, можливо, й життям, робили все, що було в їхніх силах, щоб якщо не нагодувати людей, то хоча б урятувати їх від голодної смерті. Подібна «жаліслива» позиція розглядалася організаторами хлібозаготівель як потурання «утриманським настроям» колгоспників, що, на їхню думку, могло поставити під загрозу виконання планів хлібозаготівель. Докори на адресу тих, хто ще «по-більшовицькому» не взявся за виконання хлібозаготівель, пролунали на вже згадуваному нами пленумі виконкому Карл-Лібкнехтівського району, де зазначалося: «Виконання плану хлібозаготівель залежало від того, як на місцях зуміли організувати роботу, наприклад, по Гальштадтській сільраді взялися по-більшовицькому за роботу, і тому план по продуктурах у колгоспах виконаний. Інакше в Карлсруєвській сільраді. В цій сільраді робітники, які працюють по хлібозаготівлях, самі шепотять, що плани нереальні, і це відбивається на їхньому виконанні...

У Вормській сільраді один колгосп (так у документі. – Авт.) роздав своїм членам по 18 пуд/ів/ пшениці, і сільрада на це не реагувала, але коли приїхали робітники з району, ця помилка виправлена». Далі в документі зазначалося: «Деякі уповноважені РВКу (Карл-Лібкнехтівського районного виконавчого комітету. – Авт.) гальмують деякою мірою хлібозаготівлю, наприклад, від уповноваженого в нашій (Вормській. – Авт.) сільраді правління колгоспів вимагали офіційного розпорядження на вивіз всього засів матеріалу під хлібозаготівлі. На таку вимогу уповноважений не міг відповісти. Такі уповноважені не допомагають роботі, а заважають» [2, арк. 16]. «Утриманські настрої» були відмічені також і в Ландауській німецькій національній сільській раді.

Нападаючи на тих, хто намагався врятувати людей від голоду, представники влади стверджували, що селяни просто не мають потреби в подібній «жалісливості», оскільки, мовляв, особливих проблем із забезпеченням населення продовольством не існує. Визнаючи, щоправда, що в «ряді районів» був «складний стан», зокрема, «недостатнє харчування» частини населення, власті, однак, заперечували найголовніше – те, що в країні лютував голод. За офіційною версією, в Україні якщо щось і мало місце, то зовсім не голод, а «симуляція голоду», інспіровані куркульством «голодні настрої» і таке інше. Про «провокаційні» дії «підкуркульників» читаємо у доповідній записці, яка була надіслана Культурно-пропагандистським відділом ЦК до секретаря ЦК КП(б)У П. Постишева (серпень 1933 року). Як приклад «провокацій» класового ворога завідуючий Культурно-пропагандистським відділом ЦК М. Кіллерог наводив один з листів, що був надісланий до німецької республіканської газети «Дас Нойе Дорф». Доведений до відчаю від трагедії, що з ним сталася, селянин, німець за походженням, писав: «Я, Йоган Завадський, протестую проти брехні, що пише Німецька Центральна Газета. Невірно, що у нас є надлишок чого їсти. У нас у СРСР найбільший у світі голод та злидні. В нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилось тільки 18: інші згинули, причому різали та їли дітей. Я сам задушив та з'їв свою трирічну доньку. Після цього у мене немає бажання жити. Все це приніс з собою радянський лад – за це ми можемо йому дякувати. ...Я нічого не боюся і даю свою адресу.

Поштовий відділ Івангород
Хортицького району, село Морозово
Йоган Завадський

Дайте відповідь на це «Німецькій Центральній Газеті» [3, арк. 36]. Переклад цього листа був надісланий до ЦК КП(б)У. Хоча ніяких спростувань фактів голодної смерті у селі Морозово влада навести не могла, проте в матеріалах Культурно-пропагандистського відділу ЦК, який розглядав цю «справу», лист Йогана Завадського було охарактеризовано як «контрреволюційний за своєю суттю та формою», а його автор отримав ярлик «підкуркульника».

Сталінський режим робив усе, щоб приховати від світової громадськості наслідки голодомору 1932–1933 років. Занадто вже різким був контраст між реаліями голоду та пропагандистським образом країни Рад, де, нібито, успішно будується «заможне» та «щасливе» життя і це не могло не викликати серйозного занепокоєння радянсько-партійної верхівки. З цього приводу розроблялися спеціальні директивні документи. Так, 13 березня 1933 року Політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову «Про с/ело/ Старошведське», в якій, зокрема, зазначалося: «...доручити тов. Балицькому (нагадаємо – керівнику Державного політичного управління України) здійснити заходи щодо запобігання проникнення відомостей про випадки голодування у с. Старошведському за кордон» [4, арк. 189]. Доречно сказати, що це село входило до складу Старошведської національної сільської ради, в якій, окрім шведів, мешкали також німці, євреї та українці.

Однак «втаємничити» голод було неможливо. Про жахливе та злиденне життя писалося в численних листах, які люди намагалися передати в дипломатичні представництва Німеччини в Україні. Наведемо деякі з них. «...Я, Амалія Маух, звертаюся до комітету допомоги. Дорогі брати та сестри! Я самотня жінка, маю п'ять дітей та стару матір. Допоможіть нам, не дайте померти голодною смертю. Чоловіка засудили на 15 років та заслали на Північ. Ми тут без батьківщини, все у нас забрали, всюди нас переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі» [5, арк. 4]. Подібний лист був також надісланий однією з мешканок села Петерсгаген Молочанського району. В ньому зазначалося: «...Дорогі браття у господі! Бог благословить вашу роботу, що Ви нам бідним допомагаєте. Ми до цього часу ще без хліба. Родина від недоїдання ослабла, чоловік помер, дітей у мене дев'ять душ, нас арештовували, грабували» [5, арк. 4]. Зазначені листи цитуються автором так, як вони подаються в доповідній записці ДПУ УСРР від 22 травня 1934 року.

В Німеччині та інших країнах виникають численні державні та громадські організації по наданню допомоги голодуючим у Радян-

ському Союзі. І слід сказати, що матеріальна допомога була значною. Величезне значення мала і моральна підтримка тих, хто постраждав у результаті сталінських господарських експериментів. За даними Державного політичного управління, до УСРР з квітня 1933 по квітень 1934 року була надіслана допомога у розмірі 487821 крб. золотом. Така допомога була призначена голодуючим Одеської, Дніпропетровської, Київської, Донецької областей та Молдавської АСРР. Причому матеріальну допомогу з Німеччини мали отримувати не тільки німці, а й люди інших національностей, що мешкали в тих населених пунктах або районах, де проживало німецьке населення.

Представники державних структур, різноманітних громадських організацій, а також і десятки тисяч простих людей з Німеччини, Канади, Америки, Великої Британії намагалися робити все, щоб врятувати від страждань та смерті голодуючих у далекій від них Росії. Проте влада вкрай негативно ставилася до такої допомоги, цинічно розглядаючи її як «антирадянську провокацію». У вже згадуваній нами доповідній записці ДПУ України «Про гітлерівську допомогу (22 травня 1934 року) В. Балицький писав: «Для посилення фашистського впливу серед німецького населення в Україні гітлерівський уряд приступив до надання організованої матеріальної допомоги німцям в УСРР, залучаючи до цієї роботи «Союз закордонних німців» (Аусландейче) – філія німецької розвідки), що має зв'язки в німецьких колоніях України.

З метою максимального розширення цієї роботи в Німеччині утворюється ряд товариств, а саме: «Брати у нужді», «Фаст і Брілліант», «Комісія по пересилці пакетів у СРСР», «Центральний комітет німців Чорномор'я» та інші, на які покладається безпосередня робота по пересиланню в СРСР коштів...

Одночасно гітлерівський уряд через названі товариства організовує у фашистській пресі широку антирадянську кампанію про голод в Україні, влаштовує виставки фотознімків «голодуючих» та широко публікує провокаційні заяви німецького населення в Україні про допомогу» [5, арк.1–2]. Зрозуміло, що гітлерівський пропагандистський апарат не міг обминути такої нагоди, як використання проблеми голодомору в СРСР для моральної та політичної дискредитації сталінського режиму. Проте в будь-якому разі допомога, що надходила з Німеччини та інших країн, була реальною і могла сприяти якщо не подоланню цієї трагедії, то, принаймні, хоч в якійсь мірі, покращенню матеріального становища районів та окремих населених

пунктів, охоплених голодом. Важко уявити всю глибину морального падіння тих представників радянсько-партійного апарату, які за цих умов не тільки не намагалися врятувати людей, але й робили все, щоб примушувати голодуючих відмовлятися від так званої «гітлерівської допомоги» та передавати її на користь державі, а точніше – до МОДР (Міжнародної організації допомоги революціонерам). Проте, як здійснювалася «відмова» голодуючих від допомоги, свідчить лист начальника Політвідділу Аккаржанської машинно-тракторної станції Спартаківського німецького національного району М. Полянського, надісланого до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (21 квітня 1934 року). В документі зазначалося: «Звертаюсь до вас з одним питанням, на мій погляд, дуже важливим, вирішити яке може тільки Центральний Комітет. Мова йде про відкриту знахабнілу фашистську вербовку сил у нашому німецькому національному районі. Коротко справа ця зводиться до такого: ще з минулого року Німецьке фашистське «Товариство допомоги голодуючим німцям СРСР» почало надсилати колгоспникам нашого району індивідуальні перекази на «Торгсін». На мій телеграфний шифрований запит тов. Каганович запропонував нам шляхом постановки масової роботи добитися відмови колгоспників від цієї допомоги та передачі цих грошей на користь ЦК МОДР. Ми так і зробили: колгоспники відмовлялися від цих грошей, передаючи їх МОДРу, і в досить ввічливій, але переконливій формі повідомляли про це в Берлін» [5, арк. 1]. Вимушені «відмови» від закордонної допомоги ще більше погіршили стан голодуючих в Україні.

Руйнація самотутньої господарської системи німецьких сільсько-господарських колоній, бузувірське проведення хлібозаготівель, трагедія голоду 1932–1933 років – такими були результати аграрної політики тоталітарного режиму.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в м. Києві. – Ф. 1, оп. 8, спр. 117. (Далі – ЦДАВОВУ).
2. ЦДАВОВУ. – Ф. 1, оп. 7, спр. 1107.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1, оп. 1, спр. 2130 (Далі – ЦДАГОУ).
4. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 16, спр. 9.
5. ЦДАГОУ. – Ф. 1, оп. 101, спр. 1393.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94:069 (477.63) «1941/1943»

Ю. Ю. Фаныгин

*Днепропетровский национальный исторический музей
имени Д. И. Яворницкого*

ПРОБЛЕМА ПЕРИОДИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУЗЕЕВ РЕГИОНОВ, ВОШЕДШИХ В СОСТАВ РЕЙХСКОМИССАРИАТА «УКРАИНА», НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА ДНЕПРОПЕТРОВСКА

Розглянуто діяльність дніпропетровських музеїв у період нацистської окупації. Визначено основні етапи їх існування у 1941–1943 рр. та місце у системі культурно-освітніх закладів окупованого міста.

Ключові слова: музеї, окупація, періодизація, рейхскомісаріат, територія.

Рассмотрена деятельность днепропетровских музеев в период нацистской оккупации. Определены основные этапы их существования в 1941–1943 гг. и место в системе культурно-просветительских заведений оккупированного города.

Ключевые слова: музей, оккупация, периодизация, рейхскомиссариат, территория.

The functioning of Dnepropetrovsk museums in the period of Nazi occupation is examined. The basic stages of their existence in 1941–1943 and their place in the system of cultural-elucidative establishments of the occupied city are determined.

Key words: a museum, occupation, periodization, reichscommissariat, territory.

Der Autor beleuchtet die Arbeit der Museen von Dnepropetrovsk während der deutschen Besatzung und geht auf die wichtigsten Etappen ihres Bestehens in den Jahren 1941–1943 sowie auf deren Platz im System der Kultur- und Bildungseinrichtung der besetzten Stadt ein.

Schlagwörter: Museum, Besatzung, Periodisierung, Reichskommissariat, Territorium.

Несмотря на узкую специализацию предлагаемой работы, автор считает необходимым коснуться темы отношения лидера национал-социалистической немецкой рабочей партии Адольфа Гитлера к культурному наследию населения тогдашнего Союза Советских Со-

циалистических Республик. Еще в 1924 году в книге «Mein Kampf» он высказал следующее: «Не государственные дарования славянства дали силу и крепость русскому государству. Всем этим Россия обязана была германским элементам – превосходнейший пример той громадной государственной роли, которую способны играть германские элементы, действуя внутри более низкой расы» [26, с. 665]. Таким образом, мы видим, что еще в 20-х гг. Гитлер считал культурно-историческое наследие государственных образований восточных славян порождением лишь «германского элемента». Именно потому он считал необходимым «спасать» предметы искусства, продаваемые СССР в 30-х гг.: «Уникальные сокровища Эрмитажа также считались частью еврейской собственности и были приобретены им после того, как русские евреи из Москвы продали их в США, а американские евреи сбывали их в Голландию» [40, с. 130].

Уже ввремя войны Гитлер высказал несколько небезынтересных читателю мыслей по вопросу развития музейной сферы в Рейхе: «Если, к примеру, где-то есть музей, в который посылают одних школьников, то этого совершенно недостаточно, и наши партийные руководители должны позаботиться о том, чтобы те, кто отбывает всеимперскую трудовую повинность, а также солдаты и офицеры вермахта регулярно посещали наши музеи...» (01.05.1942 г.) [40, с. 156]. Пребывая в конце июля 1942 г. в ставке «Вервольф» Адольф Гитлер был поражен красотой природы Украины и, по его мнению, полным культурным упадком местного населения: «А между тем, – заявил он, – у украинцев был период культурного расцвета – кажется, в X–XII веках, – но теперь их церкви, в которых дешевые позолоченные образа, такое же убедительное доказательство их духовного упадка, как и музеи, в которых – во всяком случае, в тех, где я побывал, – выставлены собрания старомодного хлама» [40, с. 303]. Приведенные цитаты ясно иллюстрируют уничижительное отношение лидера нацизма к культурному наследию народов СССР. Музейная же сфера, по мнению Гитлера, должна была охватывать все общественные слои Рейха как часть широкой национал-социалистической пропаганды. Именно эту концепцию и должны были реализовывать учреждения оккупационной власти и специально созданные организации для обработки культурного наследия на «Восточных территориях».

Деятельность Оперативного штаба рейхслайтера Альфреда Розенберга и «Das Ahnenerbe» широко освещены в современной украинской историографии [28; 29; 32; 42; 44; 45; 46; 47]. Судьба же кон-

кретных культурных учреждений в условиях оккупации, в частности музеев, все еще имеет много «белых пятен». Работы, посвященные деятельности лишь одного из музеев, не редки [1; 27; 36; 39]. Авторы весьма объективно показали, что музеи Украины, оказавшись в похожих условиях политики «Нового порядка», имели свою тяжелую и неповторимую судьбу. Это доказывает целесообразность продолжения подобных исследований как части целостной истории отдельно взятого музея, так и в контексте судьбы культурно-просветительских учреждений определенного региона в период оккупации.

Длительный период нацистской оккупации обусловил наличие нескольких этапов в жизни музеев. В историографии отсутствуют работы, посвященные периодизации деятельности музеев на территории рейхскомиссариата «Украина». Автор статьи считает, что введение подобной системы для каждого музея в частности и для музейной сферы в целом значительно упростило бы наше восприятие во многом неоднозначных событий того времени. Сказанным обусловлена актуальность представленной работы, которая призвана проанализировать деятельность и обозначить основные этапы в судьбе днепропетровских Исторического (далее – ДИМ) и Художественного музеев (далее – ДХМ) в период оккупации Днепропетровска с 25 августа 1941 г. по 25 октября 1943 г. Это первая работа, где днепропетровские музеи рассмотрены совместно как отдельная сфера реорганизации учреждений города.

Статья основывается на документах оккупационных административных структур из Государственного архива Днепропетровской области (далее – ГАДО); фонды: 2276 – Украинской вспомогательной управы г. Днепропетровска (далее – УВУД); 2443 – Днепропетровской областной управы (далее – ДОУ); 2567 – Штадткомиссариат г. Днепропетровска, из Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВОУ), фонд 3676 – Оперативного штаба рейхслайтера Альфреда Розенберга.

После захвата немецкими войсками 25 августа 1941 г. Днепропетровска, им управлял орсткомендант майор фон Гедеман, как частью зоны военной оккупации, которой на территории Днепропетровской и большей части Запорожской областей руководил полковник фон Альберти [43, с. 70].

Музеи Днепропетровска располагались недалеко друг от друга: ДИМ на площади Октябрьской, 2, а ДХМ на улице Шевченко, 21. Во время боев особенно пострадало здание Художественного музея, поэтому его директор Вячеслав Васильевич Коренев [35], пытаясь

сохранить коллекцию музея, согласился на предложения гауптмана Домма перевезти часть экспонатов в здание Metallургического института. На протяжении сентября – декабря 1941 г. там находилось 53 картины, 23 скульптуры и 306 изделий из фарфора [10]. Кроме этого случая, военные оккупационные структуры никакой помощи в сохранении музейного имущества не оказывали.

С первых месяцев оккупации начали формироваться украинские вспомогательные управы. Днепропетровская областная управа во главе с Панасом Олийнеченко была создана в начале сентября на инициированном нацистами собрании интеллигенции города. Оно прошло при активном участии членов походной группы Организации Украинских Националистов (ОУН), руководитель которой Василий Регей и стал заместителем главы ДООУ [43, с. 69–70]. Исторический музей подчинялся отделу образования ДООУ, возглавленному Павлом Антоновичем Козарем [34]. Примерно с октября 1941 г. начала действовать Украинская вспомогательная управа г. Днепропетровска. Ее возглавил Петр Тимофеевич Соколовский. А отдел искусств при отделе образования, которому подчинялся Художественный музей, возглавил М. Балмашов [43, с. 73].

Военная администрация весьма лояльно относилась к функционированию ДООУ и УВУД, в особенности в сфере культуры. Например, структуру (ректора и руководителей факультетов) Днепропетровского украинского государственного университета (далее – ДУГУ), созданного весной 1941 г., утвердил глава ДООУ. П. А. Козарь, будучи главой отдела ДООУ, стал и директором подчиненного ему Исторического музея [31, с. 112].

С сентября по ноябрь 1941 г. приводились в порядок здания, проходила инвентаризация имущества, готовилась проектная финансовая и штатная документация. В этот период проявилось отношение оккупантов к захваченным культурным ценностями [2]. В сентябре из числа экспонатов Художественного музея были уничтожены 10 картин и 9 бюстов деятелей советской власти [17]. С уверенностью можно предположить, что и в ДИМе прошла подобная чистка. Кроме этого, из коллекции ДХМ немецкими учреждениями и лицами стали систематически изыматься экспонаты. Между 20 и 22 сентября 1941 г. фон Гедеман, в рамках празднования своего дня рождения, посетил музей и отобрал 7 картин для украшения своего штаба [7]. Уже к 3 октября было изъято 25 картин и 30 изделий из фарфора [17]. Только 5 ноября немецкая комендатура забрала 28 картин [22]. Отметим, что здание Metallургического института не стало на-

дежным хранилищем экспонатов. Оттуда исчезло 3 картины, 102 изделия из фарфора и 2 бронзовые статуи [11].

С 15 ноября 1941 г. Днепропетровск и область были включены в рейхскомиссариат «Украина». Был образован штадткомиссариат города Днепропетровска во главе с Рудольфом Клостерманном, а УВУД стало его подчиненной организацией. Тогда же был создан генеральный комиссариат «Днепропетровск» во главе с Клаусом Зельцнером, которому и подчинили ДОУ [43, с. 71]. Именно с этого времени началось финансирование учреждений города. Из документов следует, что с 15 ноября служащим музеев начали выплачивать жалование и погасили задолженность за сентябрь – октябрь. Размеры окладов были минимальными. Даже оклад директора музея в 700 оккупационных марок не мог обеспечить минимальных человеческих потребностей, так как килограмм сала на рынках города стоил 1600 оккупационных марок [46, с. 200].

С введением гражданского управления положение музеев не изменилось. Это подтверждают два документально зафиксированных случая отношения оккупантов к музейным служащим. 23 ноября в Художественном музее появился немецкий лейтенант с требовани-

ем предъявить 3 ящика с картинами, а не обнаружив их, он силой заставил 73-летнего В. В. Коренева проследовать с ним в Металлургический институт, где их тоже не оказалась. В период «визита» офицер постоянно угрожал директору расправой [10]. 6 декабря в 20.30 в здание ДХМ ворвалась группа военных, угрожая оружием, они заставили коменданта здания Мефодия Васильевича Раденького открыть помещения и забрали 3 картины и фарфоровый канделябр [21]. Подобные случаи имели место и в Историческом музее, но проиллюстрировать их мы не можем, так как многие документы не сохранились до нашего времени.

К. Зельцнер награждает полиция.
1942–1943 гг.

С сентября по декабрь В. В. Коренев составил множество актов об изъятии имущества и направил в УВУД несколько обширных жалоб, ярко описывающих бесчинства оккупантов. Кроме того, он просил о помощи хотя бы в отоплении и ремонте помещения музея. Отношение УВУД к судьбе ДХМ было настолько безразличным, что руководство созданного Политехнического института, куда вошло здание бывшего Metallургического института, подчиняясь УВУД, обратилось напрямую в отдел образования ДООУ к П. А. Козарю за помощью в транспортировке хранящейся у них статуи Карадосси «Ночь» обратно в ДХМ [6]. Авторитет П. А. Козаря в среде украинских вспомогательных структур был достаточно высок. После его переговоров с главой УВУД статую перевезли в Исторический музей [5].

По мнению автора, бездеятельность управления образования УВУД в ноябре – декабре 1941 г. объясняется сменой руководителя. В этот период должность главы управления занял Иван Иванович Зеленский [30]. В тот период он работал вместе с П. А. Козарем в ДУГУ. Они заведовали кафедрами всеобщей и украинской истории соответственно. [31, с. 106]. Небезынтересно, что с 1 декабря 1941 г. по начало января 1942 г. П. А. Козарь назначил выполнять обязанности директора Исторического музея зав. отделом Оксану Владимировну Равич. Описанные кадровые перемещения можно связать с декабрьским распоряжением генерального комиссара о передаче ДИМ под контроль штаткомиссариата [4]. Сроки выполнения распоряжения нам точно не известны, но все последующие действия Клостерманна напрямую связаны с ним. С января 1942 г. П. А. Козарь неоднократно отчитывался о проведении за средства УВУД подрядными организациями капитального ремонта крыши музея и о приведении в порядок всех внутренних помещений. Кроме этого, П. А. Козарь явно не сомневался в дальнейшем существовании ДИМ как отдельного учреждения. Свидетельством этого стало то, что в январе – феврале 1942 г. штат музея пополнился пятью сотрудниками [12].

12 февраля 1942 г. вышел приказ Клостерманна о конфискации здания Исторического музея и расположении в нем штаб-квартиры. Сам же Исторический музей переселялся в здание Художественного. В приказе не было сказано о создании единого музея. Однако надо полагать, что подобное развитие событий подразумевалось изначально [4]. Накануне издания приказа, 10 февраля был отправлен на двухмесячный больничный серьезно болевший В. В. Коренев [48, с. 206]. В этот же день И. И. Зеленский обратился к штатд-

комиссару с просьбой перенести экспонаты ДХМ в здание ДИМ как менее разрушенное и более пригодное для хранения экспонатов [18]. В результате 10 февраля 1942 г. Художественный музей остался без директора, а УВУД фактически выступило инициатором объединения музеев.

Уже с 15 марта сотрудники ДИМ получали зарплату из бюджета УВУД. Полное же объединение музеев – слияние коллективов и коллекций по техническим причинам произошло лишь в мае 1942 г. В отсутствие В. В. Коренева его обязанности выполнял Феодосий Емельянович Белогуб, руководитель недействующего Землеустроительного техникума, располагавшегося в том же здании. А все акты

Р. Клостерманн 1942–1943 гг.

и списки на выдачу предметов из фондов подписывала научный инвентаризатор Нина Павловна Григораж [48, с. 209]. И с этого времени они составлялись не систематически. Это доказывает, что Ф. Е. Белогуб лишь номинально был директором.

Относительно В. В. Коренева добавим, что по окончании больничного он полностью не выздоровел, но его, вероятно, уже и не ждали. С марта 1942 г. ему перестали выплачивать зарплату, а 12 апреля его заочно уволили без предупреждения. Руководству УВУД пришлось вспомнить о нем 4 сентября 1942 г., когда штадткомиссариат приказал подать докладную записку по поводу увольнения В. В. Коренева. [48, с. 207–208]. Этот жест доброй воли,

вероятно, связан с подготовкой к проведению художественной выставки в Днепропетровске. В. В. Коренев был одним из авторитетных художников города. Впрочем, действия штадткомиссариата не привели к возвращению В. В. Коренева в музей. 18 сентября глава УВУД П. Т. Соколовский, основываясь на объяснительной И. И. Зеленского, оклеветал В. В. Коренева перед органами оккупационной власти, обвинив его в уклонении от своих служебных обязательств и непредоставлении больничного листа [24].

Образованный Историко-художественный музей возглавил П. А. Козарь. Оккупационная власть считала, что это учреждение могут посещать только немцы [53]. Для этого музея летом 1942 г. в УВУД нашли средства на ремонт крыши, окон, отопления и строительство большого хозяйственного помещения. Предметы искусства, хранившиеся в Историко-художественном музее, не перестали быть интересными оккупантам – с истинно «немецкой педантичностью» нацисты изымали ценности в течение всего 1942 г., примерно раз в две недели. На сегодняшний день не обнаружено ни одного документального свидетельства того, что П. А. Козарь пытался воспротивиться этому грабежу. В начале 1942 г., кроме работы в музее, он готовился к защите докторской диссертации. Она состоялась 23 марта в ДУГУ. Одним из его оппонентов был И. И. Зеленский, который тоже получил степень доктора наук при оккупантах [31, с. 117]. Интересны воспоминания Н. П. Григораж о «плодотворной работе» этих «ученых» по передаче церковных раритетов из коллекций музеев сельским церквям за вознаграждение в виде кур, сала и меда [46, с. 195]. Не оставили они без внимания и другую собственность музея. В ноябре 1942 г. из музейного имущества И. И. Зеленскому на «сохранение» выдали 3 табурета, 2 книжных шкафа и 2 стола [8]. Место в ДУГУ позволило П. А. Козарю уберечь дочерей Галину и Алену от принудительного выезда на работы в Рейх [37, с. 73].

С мая 1942 г. археологическая коллекция ДИМ становится объектом исследований сотрудников зондерштаба древней и ранней истории Оперативного штаба рейхслайтера Альфреда Розенберга (далее – SV ERR). В задание последнего входили сбор, обработка и классификация культурного имущества в широчайшем смысле, определение дальнейшей его судьбы и возможности использования его в работе высших школ Рейха и в идеологической борьбе с врагами национал-социализма. Состояние коллекции одного из старейших Историко-археологических музеев юга Украины разочаровало специалистов SV ERR – музейная документация находилась в неупорядоченном и фрагментарном состоянии, а большинство археологических материалов были эвакуированы в Чкалов (Оренбург). В тот период сотрудник SV ERR оберайзатцфюрер доктор Вальтер Модриан, в связи с непригодностью здания ДХМ для нормальной работы, не смог приступить к решению поставленных перед штабом задач и перенес их на осень 1942 г. [53; 54]. По мнению исследователей, П. А. Козарь убедил д-ра Модриана санкционировать проведение ле-

том 1942 г. археологической разведки под его руководством по порожистой части р. Днепр для пополнения коллекции музея.

Археологические работы, проведенные SV ERR в 1942 г., и использование их результатов в рамках нацистской пропаганды уже рассматривалось исследованиями [44; 45]. Можно лишь добавить, что они стали основным направлением деятельности Историко-художественного музея, а П. А. Козарь видел в них продолжение традиций Днепростроевской научно-археологической экспедиции 1927–1932 гг., в работе которой он принимал участие.

По мнению автора, активное сотрудничество П. А. Козаря с SV ERR продемонстрировало его полную лояльность к оккупационной власти. С 1 июня 1942 г. он занял должность начальника школьного управления генерального комиссариата «Днепропетровск» [15]. Новая должность предоставила П. А. Козарю возможность свободно перемещаться по территории порожистой части р. Днепр и собирать археологический материал. Кроме этого, он, как директор музея, выдал удостоверение археологу-любителю Александру Всеволодовичу Бодянскому, не являвшемуся сотрудником какого-либо музея генерального комиссариата, с аналогичными полномочиями. Копия этого документа хранится в ГАДО фонд 2567 – штадtkомиссариата г. Днепропетровска, что означает его утверждение немецкими оккупационными структурами и таким образом оказываемое П. А. Козарю всяческое содействие в реализации заданий SV ERR [25].

Со второй половины 1942 г. деятельность УВУД и подчиненных ей структур была направлена на пропаганду нацистского режима. Это направление считал архиважным глава УВУД П. Т. Соколовский, который, судя из текстов его выступления перед общественностью города, был ярым сторонником национал-социализма [2].

Из вышеописанного, становится вполне понятным, почему с осени 1942 г. структура УВУД, управляемая И. И. Зеленским, в документах значится как отдел культурно-просветительских учреждений и пропаганды. С 1 октября 1942 г. в этот отдел перешел работать и П. А. Козарь [15]. Примечательно, что для проведения доклада по результатам поездки делегации УВУД в Германию, прошедшей летом 1942 г., П. Т. Соколовский выбрал именно помещение Историко-художественного музея [2]. 12 декабря на первом этаже музея была открыта археологическая выставка, автором которой был д-р В. Модриан [44, с. 385]. При ее подготовке были, в основном, использованы материалы из разведок, проведенных П. А. Козарем в июле и октябре 1942 г. Основной задачей подобных мероприятий, проводи-

мых на территории всей Украины, было показать немецким служащим и солдатам Вермахта легитимность захвата «Восточных территорий» через призму исторического культурно-образующего влияния германцев на славян [32].

После полного подчинения музейной деятельности г. Днепропетровска «полезным» Рейху направлениям было решено полностью изменить его функциональный облик. На основе археологической коллекции Историко-художественного музея приказом рейхскомиссара Эрика Коха от 16 марта 1943 г. был создан музей древней и ранней истории с подчинением Краевому институту древней истории при рейхскомиссариате «Украина» [9]. Несмотря на сохранение за П. А. Козарем должности директора, с этого времени деятельность музея возглавляли сотрудники SV ERR. Финансирование и контроль на региональном уровне проводил генеральный комиссар К. Зельцнер. Художественный музей был восстановлен как бы виртуально, так как не имел ни дееспособного коллектива, ни своего здания. Отметим также, что постоянное нахождение сотрудников SV ERR с начала 1943 г. в здании музея положило конец «культурному паломничеству» представителей учреждений оккупационной власти.

Ухудшение положения на Восточном фронте заставило оккупантов ускорить обработку фондов музея. Работу в самом музее возглавил сотрудник SV ERR профессор Горнунг. Основное внимание было уделено оборудованию хранилищ и камеральной обработке материалов из проводимых раскопок. С июня активно отбирались предметы для вывоза в Германию. В. Модриан провел реставрацию экспонатов, поврежденных при переезде 1942 г. С 8 по 12 июня супруги Хюттинг – сотрудники находившегося в Штутгарте Института биологии и расового учения (Высшая школа) – провели анализ антропологического материала. С 25 июня по 21 июля 1943 г. сотрудник ERR Иргард Грот провела фотофиксацию всего музейного фонда. Летом 1943 г. в музее древней и ранней истории был проведен ряд экскурсий. Однако список посетителей не позволяет усомниться в функционировании музея исключительно в интересах Рейха [44, с. 388–390].

Несмотря на напряженную обработку фондов музея, SV ERR летом 1943 г. продолжала активную археологическую деятельность в значительно больших масштабах, чем в 1942 г. Это направление возглавил гаупттайнзатцфюрер д-р Хюлле. За лето были проведены раскопки «готского» могильника вблизи с. Ново-Александровки, раскопки двух кромехов неподалеку о. Хортица. Деятельность Штаба древней и ранней истории в Днепропетровске была очень важна для

руководства Оперативного штаба рейхслайтера Розенберга. Поэтому глава SV ERR рейхслайтер проф. Райнерт продлил полномочия днепропетровской группы до 15 октября 1943 г. [44, с. 388–390].

Можно предположить, что в этот период сотрудники SV ERR и органы оккупационной власти всецело доверяли П. А. Козарю. Летом 1943 г. ему поручили исследовать курган возле с. Волосское. Его работа была оценена и он был награжден медалью. Из воспоминаний Н. П. Григораж мы знаем, что он «был награжден каким-то немецким орденом на зеленой ленте» [46, с. 194]. По мнению автора, это был «Знак отличия восточных народов» – на полностью зеленой ленте крепилась бронзовая медаль за заслуги второй степени [49]. Подобную награду получил и глава УВУД П. Т. Соколовский, ставший в июне 1942 г. тоже профессором. Вручал их на совете пропагандистов, прошедшем в Днепропетровске 12 августа 1943 г. [2], руководитель отдела Политики и Пропаганды рейхскомиссариата полковник Шлехт.

В августе 1943 г. музейная деятельность в Днепропетровске была прекращена. Руководство и сотрудники SV ERR полностью сконцентрировались на вывозе и размещении экспонатов днепропетровских музеев в академических учреждениях Рейха. Большая часть материалов была отправлена туда поездами между 28 сентября и 2 октября 1942 г. [44, с. 391].

Основываясь на вышеописанных фактах, мы предлагаем выделить четыре основных периода в деятельности днепропетровских музеев в годы оккупации:

I. 25 августа – 15 ноября 1941 г.

Начальный период военной оккупации г. Днепропетровска. Никаких приказов относительно дальнейшего функционирования музеев не поступало. Фактически музеи были законсервированы. В сентябре фонды музеев были «очищены» от материалов советской эпохи. Коллекция Художественного музея подвергалась систематическим грабжам со стороны разного рода немецких организаций.

II. 15 ноября 1941 г. – 12 февраля 1942 г.

Город Днепропетровск был включен в рейхскомиссариат «Украина». Форма подчинения и функционирования музеев не изменилась. Однако сотрудникам музеев начали выплачивать жалование, выделяли средства на ремонт здания Днепропетровского исторического музея и на увеличение штатов. В этот период проявляется влияние на работу музеев сотрудников ДОУ и УВУД, П. А. Козаря и И. И. Зеленского.

III. 12 февраля 1942 г. – 16 марта 1943 г.

Штадткомиссар объединяет подчиненные ему Исторический и Художественный музеи в здании последнего, создав тем самым новый музей исключительно для немцев. С мая работа нового учреждения подчинена интересам зондерштаба древней и ранней истории Оперативного штаба рейхсляйтера А. Розенберга во главе с обер-айзатцфюрером д-ром В. Модрианом. Осенью – зимой 1942 г. музей используют в качестве средства национал-социалистической пропаганды. Его директор становится сотрудником отдела культурно-просветительских учреждений и пропаганды УВУД.

IV. 16 марта – октябрь 1943 г.

Археологическая часть коллекции ДИМ выводится из подчинения штадткомиссара Клостермана и, дополняясь материалами разведок 1942 г., становится базой для создания музея древней и ранней истории с подчинением Краевому институту древней истории при рейхскомиссариате «Украина». Несмотря на сохранение за П. А. Козарем должности директора, с этого времени деятельность музея возглавляло SV ERR. Созданный музей становится базой для проведения раскопок непосредственно SV ERR. Художественный музей был восстановлен в рамках штадткомиссариата, но не имел своего здания и дееспособного коллектива. В этот период систематические грабежи коллекций музеев прекращаются. Сотрудники SV ERR обрабатывают и впоследствии вывозят большую часть музейных фондов.

Предложенные хронологические рамки этапов музейной деятельности в г. Днепропетровске основываются на документах органов оккупационной власти, менявших форму управления регионом, регламентируя направления деятельности музеев и их место в системе культурно-просветительских учреждений. По нашему мнению, предложенная периодизация может быть применена к истории любого музея, функционировавшего на территории рейхскомиссариата «Украина».

Что касается судьбы коллекции Днепропетровского художественного музея и всех музеев искусств в рейхскомиссариате «Украина», то следует помнить, что его руководитель Эрих Кох считал нецелесообразным их сохранять, так как само их существование показывало немцам, что и до их прихода на этих территориях проживали люди с высоким уровнем художественного вкуса, а это противоречило основам национал-социалистической пропаганды. Эту мысль Кох высказал 3 июля 1942 г. при посещении бывшего Музея западного и восточного искусства в г. Киеве, где он лично отбирал полотна для

своей ставки в г. Ровно [38]. Основываясь на этом факте можно с уверенностью сказать, что тезис об относительной сохранности коллекции названного музея, благодаря превращению его в офицерский клуб в годы оккупации, в корне неверен.

Подытожим, что с 25 августа 1941 г. по октябрь 1943 г. музеи Днепропетровска постоянно находились в сфере внимания нацистских органов оккупационной власти и вспомогательных украинских структур. Некоторые коллаборационистски настроенные служащие УВУД и ДОУ сознательно оказывали помощь оккупантам в реализации поставленных заданий перед SV ERR и участвовали в пропаганде, проводимой УВУД. Коллекции днепропетровских музеев были разграблены, а впоследствии частично вывезены. С весны 1942 г. музейная деятельность была подчинена только целям национал-социалистической пропаганды.

Библиографические ссылки

1. Бекетова В. М. Днепропетровский исторический музей и германская администрация в годы Второй мировой войны. [Текст] / В. М. Бекетова, Д. Я. Белкин // Вопросы германской истории : сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) [и др.]. – Д., 1998. – С. 142–148.
2. Борисов В. Л. Структура та господарська діяльність «української допоміжної управи м. Дніпропетровська» в 1941–1943 р. [Текст] / В. Л. Борисов // ГРАНІ. – 2006. – № 4 (48). – С. 18–20.
3. Борисов Г. А. Дніпропетровськ, окупація. 25 серпня 1941 – 25 жовтня 1943 рр. [Текст] / Г. А. Борисов // Арх. України. – 2005. – № 1–3(256). – С. 248–255.
4. Государственный архив Днепропетровской области (далее – ГАДО). – Ф-2276, оп.1, д. 110. л. 264.
5. ГАДО. – Ф-2267, оп.1, д.160, л. 80.
6. Там же. – Ф-2267, оп.1, д.160, л. 82–82 об.
7. Там же. – Ф-2276, оп.1, д.165, л. 70–70 об.
8. Там же. – Ф-2276, оп.1, д. 166, л.102.
9. Там же. – Ф-2276, оп.1, д. 1149, л. 18.
10. Там же. – Ф-2276, оп.1, д. 1808, л. 127–127 об.
11. Там же. – Ф-2276, оп.1, д. 1808, л. 146–146 об.
12. Там же. – Ф-2443, оп.1, д. 1, л. 12., л. 21, 21 об., л. 30 об.; д. 78, л. 60; д. 80, л. 116.
13. Там же. – Ф-2443, оп.1, д. 1, л. 30.
14. Там же. – Ф-2443, оп.1, д. 1, л. 63.
15. Там же. – Ф-2443, оп.1, д. 9, л. 95,
16. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 1.
17. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 3–4 об.

18. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 9.
19. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 18, 19.
20. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 21, 21 об.
21. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 56–56 об.
22. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 81–81 об.
23. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 86–86 об.
24. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 90.
25. Там же. – Ф-2567, оп.1, д. 1, л. 114.
26. Гитлер А. А. Mein Kampf / А. А. Гитлер. – Харьков, 2003. – 704 с.
27. Данильчук Г. Рівненський музей у роки німецької окупації 1941–1944 рр. [Текст] / Г. Данильчук // Наук. зап. Рівнен. обл. краєзнавч. музею. Вип. IV. (матер. наук. конф. 25–26.10.2006 р.). – Рівне, 2006. – С. 24–29.
28. Долинський О. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алушці [Текст]/ О. Долинський, Т. Себта // Арх. України. – 2005. – № 1–3. – С. 579–647.
29. Ейкхов М. Романтика 1001 ночи за линией восточного фронта? Микроисторическое исследование раскопок СС – Аненербе в Соленом (Украина, 1943 гг.) [Текст] / М. Ейкхов // АГЕОЛОГИЯ. – 2010. – № 2. – С.107–118.
30. Зеленский Иван Иванович (6 января 1885 г. – ?). Родился на территории Полтавской губернии, возможно около г. Лубны, где окончил училище. В 1911 г. окончил исторический факультет Киевского университета, а в 1912 г. – педагогические курсы по географии там же. Считается, что в 1918 г. работал в том же университете приват-доцентом и читал курс истории Киева. После 1933 г. переезжает в Кривой Рог, а с 1937 г. – в Днепропетровск. Вероятно, был женат. Для получения степени в марте 1942 г. И. И. Зеленскому не хватало публикаций, и только благодаря заступничеству П. А. Козаря как представителя ДОО в аттестационной комиссии ДУГУ он стал доктором наук. В честь дня рождения А. Гитлера в апреле 1943 г. он говорил следующее: «Кому мы мусимо подякувати, що з нас не глузує жид, що нас не шарпає обмежений більшовик? – Великому німецькому народу на чолі з його фюрером Адольфом Гітлером! От чому свято німецького народу ми вважаємо своїм святом... Слава фюреру німецького народу Адольфу Гітлеру! Многая літа і щастя нашому ювіляру!». На данный момент другой информации о И. И. Зеленском не найдено. Белленца С. Т. Освіта в Україні під час нацистської окупації (На матеріалах Дніпропетровської області) [Текст] / С. Т. Белленца // УИЖ. – № 3 (492). – Май – июнь 2010. – С. 237. Материалы ГАДО.
31. Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 4-те вид., перероб. и доп. – Д. : Вид-во ДНУ, 2008. – С. 308.
32. Кашеварова Н. Обґрунтування історичних прав на українські території в ідеологічній доктрині нацизму: промова гаупттайнзацфюрера Оскара Венднагеля на відкритті історико-археологічної виставки у Харкові 1 лис-

топада 1942 р. [Текст] / Н. Кашеварова // Арх. України. – 2005. – № 1–3. – С. 221–232.

33. *Козарь П. А.* Цінні знахідки. [Текст] / П. А. Козар // Дніпропетровська газета. – 1943. – 6 квітня.

34. *Козарь Павел Антонович* (февраль 1898 г. – 24 апреля 1944 г.) родился в селе Широком, сейчас в составе Солонянского района Днепропетровской области. В 1921 г. женился на Марии Тарасовне Кравченко и переехал жить к ней в поселок Мандрыковский (сейчас часть г. Днепропетровска). В этом же году родилась их первая дочь Таисия, немного позже Галина и Алена. В 1922–1926 гг. учился на историческом факультете Днепропетровского института народного образования (ДИНО). В период обучения познакомился с директором Днепропетровского исторического музея, преподававшим в ДИНО, академиком Дмитрием Ивановичем Яворницким. Принял участие в раскопках 1923, 1924 гг., проведенных ДИМ. С 1926 г. по 1929 г. продолжил свое образование на кафедре украиноведения ДИНО, которой руководил Д. И. Яворницкий, в качестве его аспиранта. С 1926 г. работал в ДИМ и параллельно в Краевой инспекции охраны памятником. Примерно с 1927 г. проживал в здании ДИМ с семьей. Был активным участником Днепростровской научно-археологической экспедиции 1927–1932 гг. По окончании аспирантуры диссертацию не защитил, исследователи связывают это с гонениями со стороны КГБ. Текст диссертации опубликован в книге «Лощманы Днепровых порогов» (Киев, 1929 г.). В 1931 г. уходит из ДИМ. Примерно с 1933–1934 гг. становится преподавателем института в Донецкой области. По словам дочери Алены, там же был арестован и заключен на год. Вполне возможно, что с 1935 г. по 1941 г. заведовал 76 средней школой в Мандрыковском поселке. Весной 1943 г. выехал с территории Украины с дочерьми Галиной и Аленой (сейчас проживают в США). Жена и дочь Таисия остались в Днепропетровске, где и похоронены. Умер 24 апреля 1944 г. в Польском городе Радомы. Чабан М. П. »Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) : бібліогр. словник. Близько 670 імен. – Д. : ІМА-прогрес, 2002. – 536 с. Матеріали ГАДО.

35. *Коренев Вячеслав Васильевич* (21 февраля 1868–71 гг. – 1952 г.) родился в городе Николаеве, ныне областной центр. Окончил художественную школу в городе Одесса. В 1896 г. окончил Центральное училище технического рисования Штиглица в Санкт-Петербурге по классу гравюры В.В. Матэа. В 1903 г. переезжает в Екатеринослав (с 20.7.1926 – Днепропетровск). Преподает рисование в Первом Екатеринославском коммерческом училище (ныне здание Днепропетровского областного совета). С 1910 г. – в частной мужской гимназии Алексея Фовыцкого. Принимал участие в выставках Общества Южнорусских художников в 1902, 1904 гг. Возглавлял Екатеринославское художественное артистическое общество. Заведовал художественной галереей Южнорусской областной выставки, прошедшей в Екатеринославе в 1910 г. В рамках выставки был награжден большой серебряной медалью. 9 февраля 1914 был избран участником Исполнительного бюро Юби-

лейного комитета Екатеринослава, созданного к 100-летию со дня рождения Тараса Григорьевича Шевченко. С 1923 г. научный сотрудник Днепропетровского художественного музея. Параллельно с 1933 г. по 1941 г. преподавал в Днепропетровском художественном училище (размещались в одном здании). 27 мая 1941 г. В. В. Коренев был назначен на должность директора ДХМ. Причины невыезда В. В. Коренева в советскую эвакуацию 1941 г. неизвестны. После увольнения из ДХМ выполнял частные заказы на дому. Есть сведения о его работе директором школы. Вместе с Т. М. Максименко, М. С. Погребняком (сотрудник ДХМ в 1941–1943 г.) принял участие в прошедшей с 13 по 25 декабря 1942 г. выставке днепропетровских художников. С осени 1943 г. выехал в западные области Украины. После войны переехал в г. Переяслав-Хмельницкий (ныне районный центр Киевской области). Некоторые сотрудники послевоенного коллектива ДХМ обвиняли его в написании портретов Адольфа Гитлера. На данный момент подтверждения этому не найдено. Точно известно, что такие портреты писал днепропетровский художник Борис Мухин. Чабан М. П. »Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921): бібліогр. словник. Близько 670 імен. – Д. : ІМА-прогрес, 2002. – 536 с. Матеріали ГАДО. Свідчення Ігоря Борисовича Труша – ведучого научного співробітника ДХМ.

36. Крутенко Н. Г. Київський музей західного та східного мистецтва в період німецької окупації Києва 1941–1943 років [Текст] / Н. Г. Крутенко // матер. научно-практ. конф. к 150-летию с дня рождения Б. И. Ханенко, мецената, коллекционера, fundатора музея. – К., 1999. – С. 75–83.

37. Мешков Д. Заповнюючи біографічні прогалини [Текст] / Д. Мешков // Лоцмани Дніпрових порогів / вступ. ст. и сост. Чабан М. – Д., 1996. – С. 85–90.

38. Отчет д-р Д. Роскампа сотрудника SV ERR. 15 июля 1942 р. / Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВОУ). Коллекция кино-фото документов. КФД-№ 8 // Газета «2000». – 13.6.2008. – С. 5.

39. Павлова Г. С. Николаевский исторический музей в 1941–1943 годах [Текст] / Г. С. Павлова С. Романенко // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. V Николаев. обл. краевед. конф. – Николаев, 2004. – С. 274–275.

40. Пикер Г. Застольные разговоры Гитлера : пер. с нем. И.В. Розанова / общ. ред., вступ. статья и предисл. И. М. Фрадкина / Пикер Г. – Смоленск : Русич, 1993. – 348 с.

41. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг. – Таллинн, 1998. – 512 с.

42. Себта Т. М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни. [Текст]: дис. ... канд. ист. наук. – К., 2000. – 224 с.

43. Слободянюк М. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2005. – 294 с.

44. *Тесленко Д.* Діяльність зондерштабу прадавньої історії оперативного штабу «Рейхслайтер Розенберг» у генеральній окрузі «Дніпропетровськ» (1942–1943 pp.) [Текст] / Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін, О. І. Тесленко // *Вопросы германской истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) [и др.]. – Д., 2007. – С. 382–395.*

45. *Тесленко Д. Л.* Археологія на службі пропаганди (діяльність науково-дослідних установ Третього рейху на окупованій Дніпропетровщині) [Текст] / Д. Л. Тесленко // *Друга світова війна і доля народів України: тези доп. 3-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2008. – С. 25–27.*

46. *Тесленко Д. Л.* Спогади Н. П. Григораж як джерело з історії нацистської окупації м. Дніпропетровська [Текст] / Д. Л. Тесленко // *Друга світова війна і доля народів України: тези доп. 3-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2009. – С. 188–207.*

47. *Тесленко Д. Л.* Розкопки голландського археолога Ф. К. Бурха у Дніпровському Правобережжі. [Текст] / Д. Л. Тесленко, Ю. Ю. Фанигін // *Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2009. – С. 141–149.*

48. *Фанигін Ю. Ю.* Діяльність В. В. Коренева на посаді директора Дніпропетровського художнього музею в роки окупації. [Текст] / Ю. Ю. Фанигін // *Роль музеїв у культурному просторі України й світу: сб. матер. / сост. В. М. Бикетова. – Вып. 11. – Д., 2009. – С. 200–210.*

49. *Царенко М.* Знак отличия для народов Востока [Текст] / М. Царенко // *Нумизматика и фалеристика. – № 2 (6). – Апрель. – 1998.*

50. Центральний державний архів вищих органів влади України (Далі – ЦДАВОВУ). – Ф-3676, оп.1, д. 75, л. 203–204.

51. ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп.1, д. 75, л. 231.

52. ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп.1, д. 75, л. 335–342.

53. ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп.1, д. 75, л. 396.

54. ЦДАВОВУ. – Ф. 3676, оп.1, д. 75, л. 409.

55. *Ченцов В.* За відсутністю доказів. [Текст] / В. Ченцов, Д. Куделя // *Відроджена пам'ять: Книга нарисів. – Д., 1999. – С. 441–448.*

Надійшла до редколегії 06.11.10

Всемирная история

*Бобылева С.И.,
Петрова Т.Л.*

Фридрих II Великий – штрихи к портрету

Атаманенко С. В.

Розвиток імміграційної політики США в період громадянської війни та в часи реконструкції

Каковкіна О. М.

Болгарська діаспора України як чинник українсько-болгарських відносин XX ст.

Венгер А. Г.

Національні меншини у міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. (DE JURE & DE FACTO)

Лавренко В. С.

Єприйняття болгар та народів королівства сербів, хорватів та словенців російською та українською еміграцією першої післяреволюційної хвилі

Маркдорф Н. М.

О культурно-просветительской работе среди военнопленных и интернированных в Западной Сибири (1945–1955)

Weltgeschichte

***S. I. Bobyleva,
T. L. Petrova***

Friedrich der Große – biographische Skizze

S. V. Atamanenko

Die Gestaltung der Immigrationspolitik der USA zur Zeit des Bürgerkrieges und der Rekonstruktion

O. M. Kakovkina

Die bulgarische Diaspora als Faktor der ukrainisch-bulgarischen Beziehungen im 20. Jh.

A. G. Venger

Nationale Minderheiten in Polen der Zwischenkriegszeit 1918–1939.
(DE JURE & DE FACTO)

V. S. Lavrenko

Die Wahrnehmung der Bulgaren und der Völker des Königreichs der Serben, Kroaten und Slowenen durch die russische und ukrainische Emigration nach 1917

N. M. Markdorf

Uber die Kultur- und Aufklärungsarbeit unter den Kriegsgefangenen und Internierten in Westsibirien (1945–1955)

УДК 94(43) «17»

С. И. Бобылева, Т. Л. Петрова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ФРИДРИХ II ВЕЛИКИЙ – ШТРИХИ К ПОРТРЕТУ

Мова йде про процес зростання економічного та політичного значення Пруссії у другій половині XVIII ст. та тій ролі, яку відігравав у цьому прусський король Фрідріх II Великий. Приділено увагу характеристиці короля, протиріччю його дій.

Ключові слова: Пруссія, король, особистість, політика, армія.

Речь идет о росте экономического и политического значения Пруссии во второй половине XVIII в. и той роли, которую играл в этом прусский король Фридрих II Великий. Уделено внимание личностным характеристикам короля, противоречивости его действий.

Ключевые слова: Пруссия, король, личность, политика, армия.

The article focuses on the growth of economic and political significance of Prussia at the second half of XVIII century and on the role of Prussian King Friedrich II the Great. Attention is paid to the personal characteristics of the King, inconsistency of his actions.

Key words: Prussia, King, personality, politics, the army.

Im Beitrag geht es um das wachsende wirtschaftliche und politische Gewicht Preußens in der zweiten Hälfte des 18. Jh. und der Rolle von König Friedrich II. in diesem Prozess. Besondere Aufmerksamkeit gilt dabei den persönlichen Eigenschaften des Königs, den Widersprüchen in seinem Handeln.

Schlagwörter: Preußen, König, Persönlichkeit, Politik, Armee.

Фридрих II Великий, король Пруссии (1740–1786). Родился 24 января 1712 г. Его отцом был Фридрих Вильгельм I, король Пруссии (1713–1740), годы жизни (1688–1740), матерью – София Доротея Ганноверская, годы жизни (1687–1757).

На формирование его личности большое внимание оказали постоянная натянутость отношений между родителями и жизнь при наполненном интригами дворе. Фридрих ненавидел отца и по возможности старался его избегать, испытывая перед ним лишь «дикий страх, рабское почтение и покорность». Королева София Доротея, воспитанная во французском духе дочь курфюрста Ганноверского, став-

шего в 1714 г. королем Англии Георгом I, поощряла как хорошие, так и менее привлекательные наклонности сына, сознательно противодействуя во всем своему мужу. Жизнь королевской семьи, по свидетельству очевидцев, проходила в ненависти, страхе, притворстве и лжи. В 1718 г. Фридрих Вильгельм I пригласил в качестве воспитателей своего сына прусских офицеров «в соответствии с модой того времени – французов».

Однако уже в мае 1731 г. Фридрих Вильгельм I писал гофмаршалу фон Вольдену о Фридрихе следующее: «...он должен только выполнять мою волю, выбросить из головы все французское и английское, сохранив в себе лишь прусское, быть верным своему господину и отцу, иметь немецкое сердце, выбросить из него все франтовство, проклятую французскую политическую фальшивость и усердно просить у Бога милости...» [4]. Летом 1734 г. кронпринц Фридрих «как волонтер отправился в главную квартиру принца Евгения, самого крупного полководца своего времени. Военные действия велись вяло (речь шла о форсировании французскими войсками Рейна), но пребывание в армии оказалось для кронпринца «школой», из которой он «извлек уроки» [4].

Приобретенный отцом возле его «любимого гарнизона» в Руппине замок Райнсберг должен был стать, по замыслу Фридриха, «святылищем дружбы». Основными его занятиями там были служба, чтение и музыка.

Здесь в 1738 г. им была написана вышедшая под псевдонимом политическая прокламация «Соображения о современном политическом состоянии Европы», в которой он излагал свои «просветительские» взгляды на проблемы международных отношений. Ее содержание разительно отличается от политической практики Фридриха в бытность его королем Пруссии. Доказательством является одна из выдержек этой работы: «Вместо того, чтобы беспрестанно вынашивать планы завоеваний, – писал он о немецких князьях, – пусть эти земные боги приложат все старания к тому, чтобы обеспечить счастье своего народа... пусть они поймут, что подлинная слава князя состоит не в подавлении своих соседей, не в увеличении числа своих рабов, но в том, чтобы выполнять обязанности своего предназначения и во всем соответствовать намерениям тех, которые наделили его властью и от которых он получил высшее могущество» [4].

Вообще Фридрих был далеко не ординарной личностью. Его интеллектуальные способности были на порядок выше уровня других европейских монархов. Он профессионально занимался музыкой,

философией, литературой. Его перу принадлежат многочисленные исследования («О немецкой культуре», «Критика «Системы природы» (Гольбаха), сохранилась многотомная переписка с политиками, просветителями (Вольтером). Он прекрасно играл на флейте и сочинял музыкальные произведения. По его рисункам архитектор Георг Кнобельсдорф построил в Потсдаме дворцовый комплекс Сан-Суси. Он не скрывал своих симпатий к Просвещению и проявлял известную веротерпимость, был известен как приверженец реформ в административных и экономических областях.

Все это позволяло надеяться на то, что, став королем, он проявит свои лучшие качества и наклонности. Один из дипломатов того времени писал: «Мягкость принца возбуждала восхищение всех» [3].

Однако став в 1740 г. королем Пруссии, он быстро разочаровался в тех, кто ожидал от него либерального правления. Сам он еще до вступления на престол признавался своей сестре в заблуждении окружающих в оценке его личности. Он был морально готов к тому, чтобы стать достойным продолжателем дел своего отца, именуемого современниками «фельдфебелем на троне». Недаром он заявил: «Весь мир удивится, что я совсем не тот, каким все меня представляют. Все воображают, что я буду швырять деньгами, что в Берлине деньги станут так же дешевы, как булыжники. Но этого не будет – все мои помыслы направлены лишь на то, как бы увеличить мою армию, все же остальное останется, как и при отце» [3].

Действительность подтвердила его слова. Воинственная политика его отца в годы правления Фридриха II была успешно продолжена. Результатом войн, проведенных Фридрихом II, стало то, что Пруссия вышла из них, обладая в два раза большей территорией, чем обладала до 1740 г. Его царствие началось с войны за австрийское наследство. В своих мемуарах он писал о причинах этой войны: «Истинными причинами, побудившими меня иступить в борьбу с Марией-Терезией, были наличность постоянно готовой к делу армии, полнота казны и живость моего характера. Честолюбие, желание заставить говорить о себе увлекли меня, и вопрос о войне был «решен» [3]. Такое объяснение причины вооруженного противостояния является проявлением верха легкомыслия. Но Фридрих II не был таковым. Напротив, он всегда считал, что «государь должен иметь в виду только свои выгоды». И все его действия были продиктованы удивительным сплавом силы оружия и экономической целесообразности. Требования Фридриха II к Марии-Терезии уступить ему Силезию, Лигниц, Бриг и Воляу были продиктованы не просто желанием территориальных при-

ращений, а имели своей целью захватить плодородную и промышленно развитую Силезию. Ему было свойственно понимание того, что сильное европейское государство, в которое он не без успеха превращал Пруссию, должно опираться не только на мощную армию, а и на прочную экономику; базирующуюся на людских резервах, природных богатствах, развитой промышленности, обеспеченности продовольствием. Именно этим он руководствовался, ведя военные кампании за захват Силезии. Последняя была для него не просто желаемой территорией, а центром мануфактурного производства, территорией, приобретение которой позволяло ему захватить в свои руки важнейший торговый путь, каким был Одер. В этом проявлялся не только военно-стратегический талант Фридриха II, но и его коммерческая жилка. Сочетание этих двух факторов двигало им и в стремлении овладеть Саксонией – одним из наиболее промышленно развитых немецких государств. Участие в разделе Польши было мотивировано опять-таки не только стремлением приобрести новые земли, но и овладеть нижним течением Вислы, воссоединив восточную Пруссию с Померанией и Бранденбургом. Главные области королевства приобрели, наконец, единую форму. К 2 млн населения, проживавших в государстве на момент вступления Фридриха на престол, добавилось еще 3 млн. новых подданных.

Всего за 46 лет правления Фридрих II воевал не более 15 лет, но эти войны позволили Пруссии стать не просто одним из крупных политических игроков на международной арене, а создать австро-пруссский «дуализм». Соперничество между Габсбургами и Гогенцоллернами, продолжалось вплоть до 60-х г. XIX века. Фридрих обладал легким пером. Сразу после окончания Семилетней войны он подробно в двух томах описал ее ход. Вскоре увидели свет и «История деления Польши», «История войны за Баварское наследство», «Генеральные принципы ведения войны». Его геополитические планы, ставившие своей целью строительство мощного немецкого государства, предусматривали не просто иметь в наличии армию – речь шла с создании сильной современной армии, опиравшейся на строгую дисциплину, ежедневные военные упражнения. Фридрих II довел численность своей армии до 200 тыс. чел., усовершенствовал старую тактику и использовал новые виды вооружения.

Кроме переустройства армии, Фридрих II провел и другие мероприятия, способствовавшие укреплению обороноспособности Пруссии. На территории страны были восстановлены и усилены укрепления, разрушенные в ходе Семилетней войны, в силезском горо-

де Зильберберге построена новая крепость, запасные магазины, о которых он в свое время писал Вольтеру: «Наибольшие хлопоты я имею от закладки новых складов во всех провинциях, которые должны быть столь значительны, чтобы содержать для всей страны зерно на полтора года вперед» [4]. В 1764 году, через год после подписания Губертсбургского мира, Пруссия имела в 10 раз больше пушек, чем потеряла за всю Семилетнюю войну, а число артиллерийских полков удвоилось [2].

Эти десять лет не прошли даром как для Пруссии, так и для него ни в плане его экономической и финансовой политики, ни в плане реализации его геополитических замыслов. За эти годы он смог восстановить разрушенное хозяйство страны. В письме Вольтеру Фридрих писал: «Фанатизм и честолюбие превратили самые цветущие области моего государства в пустыни. Если Вас интересует итог опустошений, причиненных мне врагом, то знайте, что я построил в Силезии 8000 домов, в Померании и Неймарке – 6500... новых жилищ. Большая часть была сожжена неприятелем...» [2]. С целью приведения в порядок наиболее пострадавших от войны провинций последние были освобождены от уплаты податей: Силезия – на 6 месяцев, Померания и Неймарк – на 2 года. Кроме того, 6 миллионов талеров были выданы разным областям и частным лицам для выкупа заложённых дворянских имений и на ремонт фабрик и мануфактур, пришедших в упадок за время войны. Была оказана помощь землевладельцам и крестьянам. Последние получили из запасов армейского провианта 42 тыс. четвертей зернового хлеба на посев, почти столько же муки и 35 тыс. артиллерийских обозных лошадей для сельскохозяйственных работ. Если же еще вспомнить, что все ассигнования были сделаны Фридрихом II из его собственной (а не государственной казны), частных сбережений и контрибуций, собранных в военное время, в то время как государственные суммы оставались неприкосновенными, то становится в какой-то мере понятен тот пиетет, который существует в отношении данной исторической личности в Германии,

Что же касается его геополитических успехов, то они теснейшим образом переплетались с достижениями в дипломатической области. Фридрих II смог найти взаимопонимание со всеми вчерашними противниками (Австрией и Россией) и спровоцировал их к первому разделу Польши (1772 г.), став участником, в свою очередь, этого большого восточноевропейского грабежа [1].

Геополитические цели имел и созданный Фридрихом II в 1786 г. Германский союз, который носил отнюдь не оборонительный характер, а был заключен, как писал сам Фридрих II, с единственной целью – «сохранить права и свободу германских князей...». На самом деле речь отныне шла об ином. Пруссия фактически и формально заменила Габсбургов в вопросе обеспечения гарантий германских крестьян. С этого времени начался постепенный отход Австрии из большой немецкой политики и возрастание роли Пруссии.

Фридрих II в своих работах не использовал термин «геополитика». Однако анализ его работ, посвященный истории войн, проблемам военных вопросов и более всего его практической деятельности, позволяет выявить у него явные геополитические подходы. Так, он придавал чрезвычайно большое значение географическому положению страны (отсюда решение проблем создания территорий Западной и Восточной Пруссии, Померании. Бранденбурга); размеру территории (войны, позволившие Фридриху II практически в 2 раза увеличить размеры страны); численности населения (колониционная политика короля – в одной Силезии за время его царствования поселилась 61 тыс. колонистов, а в годы правления Фридриха II из всего населения Прусского королевства от 15 до 20 % приходилось на колонистов).

В своей заботе об увеличении народонаселения Фридрих не останавливался перед запрещением эмиграции для некоторых, по его мнению, наиболее полезных слоев населения. Успех могущества державы он видел в армии, ее боеспособности, численности, вооружении, наличии дисциплины. Большое внимание уделялось им системе государственного управления, которое он реформировал, создавая новые законы. В своем завещании Фридрих II писал: «Последние мои желания в минуту, когда расстаюсь с миром, клонятся к счастью Прусского государства. Да управляется оно но кротости законов счастливейшей, по умному распоряжению финансами – богатейшей, по храбрости и чести своей армии – крепчайшей державой в мире!»[2].

Библиографические ссылки

1. *Бобилева С. І.* Історія Німеччини з давніх часів до 1945 року / С. І. Бобилева – Д. : РВВ ДНУ, 2003.
2. *Ненахов Ю. Ю.* Железом и кровью. Войны Германии XIX века / Ю. Ю. Ненахов – Мн. : Харвест, М. : АСТ, 2002.

3. Перцев В. Н. Гогенцоллерны. Характеристика личностей й обзор политической деятельности / В. Н. Перцев. – Мн. : Харвест, 2003.

4. Der konig Friedrich der Grosse in Briehen, berichten Anendoten. Mit lebensgeschichtlichen Verbindungen. 13 Auhl. Ebenhausen bei Munchen, 1941.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (73) «1861/1972»

С. В. Атаманенко

Дніпропетровська консерваторія імені М. Глинки

РОЗВИТОК ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА В ЧАСИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Розглянуто питання формування імміграційної політики державними органами США в середині XIX ст.

Ключові слова: імміграційна політика, громадянська війна, економіка, глобалізація, міжнародна інтеграція.

Рассмотрены вопросы формирования иммиграционной политики государственными органами США в середине XIX в.

Ключевые слова: иммиграционная политика, гражданская война, экономика, глобализация, международная интеграция.

The questions of immigration policy formation by the state bodies of the USA in the middle of XIX century are considered.

Key words: an immigration policy, civil war, economy, globalization, the international integration.

Es werden Fragen der Gestaltung der Immigrationspolitik durch die staatlichen Organe der USA Mitte des 19. Jh. behandelt.

Schlagwörter: Immigrationspolitik, Bürgerkrieg, Wirtschaft, Globalisierung, internationale Integration.

Імміграційна політика США після 1861 року суттєво відрізняється від попередніх десятиліть. Це пов'язано передусім із промисловою революцією на півночі країни і, як наслідок цього, потребою

3. Перцев В. Н. Гогенцоллерны. Характеристика личностей й обзор политической деятельности / В. Н. Перцев. – Мн. : Харвест, 2003.

4. Der konig Friedrich der Grosse in Briehen, berichten Anendoten. Mit lebensgeschichtlichen Verbindungen. 13 Auhl. Ebenhausen bei Munchen, 1941.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (73) «1861/1972»

С. В. Атаманенко

Дніпропетровська консерваторія імені М. Глинки

РОЗВИТОК ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ ТА В ЧАСИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Розглянуто питання формування імміграційної політики державними органами США в середині XIX ст.

Ключові слова: імміграційна політика, громадянська війна, економіка, глобалізація, міжнародна інтеграція.

Рассмотрены вопросы формирования иммиграционной политики государственными органами США в середине XIX в.

Ключевые слова: иммиграционная политика, гражданская война, экономика, глобализация, международная интеграция.

The questions of immigration policy formation by the state bodies of the USA in the middle of XIX century are considered.

Key words: an immigration policy, civil war, economy, globalization, the international integration.

Es werden Fragen der Gestaltung der Immigrationspolitik durch die staatlichen Organe der USA Mitte des 19. Jh. behandelt.

Schlagwörter: Immigrationspolitik, Bürgerkrieg, Wirtschaft, Globalisierung, internationale Integration.

Імміграційна політика США після 1861 року суттєво відрізняється від попередніх десятиліть. Це пов'язано передусім із промисловою революцією на півночі країни і, як наслідок цього, потребою

в нових робочих руках. Вирішення проблеми могло бути знайдене тільки шляхом залучення в країну нових мешканців, які б не тільки мали професійні здібності, але й відповідали певним вимогам, перелік яких американська держава починає формувати на законодавчому рівні саме в 60–70-ті роки XIX ст.

Вже минули часи, коли в імміграційній політиці США домінували ізоляціоністські настрої, розвиток економіки, територіальне розширення федерації вимагали притоку людей, які могли бути залучені тільки за допомогою переселення з-за кордону.

Метою даної статті є проведення аналізу формування імміграційної політики США в період громадянської війни (1861–1864 рр.), а також у період реконструкції півдня країни (друга половина 60-х – перша половина 70-х років XIX ст.), з'ясування причин, які вплинули на прийняття законодавчих рішень Конгресом США у сфері регулювання імміграції.

Хронологічні межі статті охоплюють період від 1861 р., як року початку громадянської війни та приходу до влади президента А. Лінкольна, до 1875 р. – коли Верховний Суд США ухвалив рішення, згідно з яким виключною компетенцією федеральної влади стало формування і проведення імміграційної політики в країні. Саме в ці роки відбулося закладення основ імміграційної політики США, які мали своїм наслідком прийняття в майбутньому визначних законів, котрі вплинули безпосередньо на долі не тільки окремих людей, але й розвиток цілої країни, а також формування підходів до втілення в життя преференційної та виключної політики в даній сфері.

Крім того, саме в цей період Конгресом США були закладені основи імміграційного законодавства, які залишаться незмінними впродовж наступних десятиліть, а саме: політична та релігійна толерантність, моральність, благочестя, вірність принципам конкурентності та змагальності, які стали основними в процесі формування американської нації як у XIX, так і в XX ст.

У вітчизняній науковій літературі питання дослідження імміграційної політики США і, зокрема, її законодавчого аспекту висвітлені недостатньо. У працях Ш. А. Богіної [2, 3], Л. А. Баграмова [1], А. М. Шлепакова [17; 18], Є. А. Поліщука [11] розкрито проблеми імміграції до США, які були пов'язані із соціально-економічними аспектами та етнодемографічною складовою цього процесу.

У більшій мірі вивчення законодавчої складової процедури переселення до США можна знайти у працях В. М. Ніколайчика [10], С. В. Філіпова [13; 14], В. Є. Чірка [15; 16].

Поряд з позитивними рисами, а саме: предметним розглядом законодавчих актів, які визначили у різні часи історичного періоду США суть імміграційної політики цієї країни, є й негативні, які стосуються певного ідеологічного забарвлення цих праць, оскільки, за винятком роботи В. М. Ніколайчика, всі інші вийшли друком ще до початку минулого десятиліття.

На відміну від вітчизняних дослідників, за межами нашої країни і в першу чергу у самих США дана тема привернула значно більше уваги наукової громадськості. Слід відзначити праці таких дослідників: Т. А. Aleinikoff [19], W. I. Bromwell [22], E. P. Hutchinson [24]. В них розглянуті законодавчі аспекти процесу переселення та натуранізації у США як окремо, тобто на різних етапах їх розвитку, так і в комплексі.

Слід зазначити, що питання дослідження становлення та розвитку імміграційного законодавства Сполучених Штатів Америки, а також аналіз його видозмін, потребує більшої уваги з боку дослідників, оскільки іноземний досвід законотворення та формування імміграційної політики є необхідним для нашої країни, яка вже зараз стикається з проблемою нелегальної імміграції, а з наближенням кордонів Євросоюзу до рубежів України це питання буде потребувати ретельного опрацювання чіткої імміграційної політики, яка б відображала національні інтереси та брала до уваги питання міжнародної інтеграції та глобалізації.

Вперше питання імміграції під час громадянської війни було піднято у посланні президента Лінкольна Конгресу 8 грудня 1863 року [22, р. 45]. Зокрема, було звернуто увагу на доцільність продовження імміграції до США, що відповідало потребам економіки. Більш того, президент зробив акцент на заохоченні переїзду до США висококваліфікованих робітників. За його приблизними даними країна могла приймати щорічно 10 тисяч чоловік. З цією метою президент пропонував конгресменам розробити такі процедури, які б дозволили надавати фінансову допомогу особам, котрі бажають переїхати до США на постійне місце проживання.

Вже 4 липня 1864 року побачив світ Акт «Про заохочення імміграції» [22, р. 56]. Цим документом у США запроваджувалася посада уповноваженого федерального уряду у справах імміграції. Крім цього, в документі передбачалось надання коштів на переїзд для тих, хто бажав оселитися в США, але не мав для цього фінансових можливостей. Передачу коштів повинні були здійснювати представники

уповноваженого у справах імміграції в тих країнах, звідки приїздили переселенці.

Треба зазначити, що на початок 60-х років XIX ст. значну кількість іммігрантів до США становили вихідці з Ірландії, німецьких держав, Скандинавії. Представники уповноваженого у справах імміграції розгорнули свою діяльність у великих портових містах, звідки саме вирушали кораблі з переселенцями за океан. Зокрема, одним із таких міст-портів був Гамбург [26, р. 134].

У документі, ухваленому в липні 1864 року, передбачалося, що переселенці, які отримували фінансову допомогу для переїзду, повинні були підписати документ, згідно з яким вони зобов'язувались повернути ці кошти протягом одного року після свого переселення, відраховуючи їх зі своїх зарплат [22, р. 65].

Акт 1864 року забороняв іммігрантам, які бажали оселитися в США, вступати у будь-які форми залежності від інших осіб з метою здобуття засобів для свого існування. Цим положенням конгресмени висловили свою позицію стосовно негативного сприйняття будь-якої форми залежності однієї людини від іншої, а опосередковано ще раз підтвердили аболіціоністську позицію.

У подальшому увага американських законодавців була прикута до того факту, що деякі уряди європейських країн виявляли готовність помилувати своїх кримінальних злочинців за умови, якщо ті переїдуть до США на постійне проживання. Відомий факт, що уряди Великої Британії, Швейцарії, німецьких держав практикували переселення осіб, які були засуджені за кримінальні злочини [26, р. 231]. Тож цілком імовірно, що таку ж політику могли проводити й інші європейські країни з метою, як тоді вважали, очищення від морально деградованих осіб. Але особливого клопоту у сфері імміграції властям США почали завдавати китайські робітники (coolies), які приїздили в країну нелегально, здебільшого на західне узбережжя [23, р. 41].

Так, зокрема, у зверненні до Конгресу президент У. Грант 6 грудня 1869 року привернув увагу конгресменів, що багато іммігрантів приїждять до країни без того, щоб прийняти американське громадянство, тобто використовують недоліки й прогалини в імміграційному законодавстві [22, р. 87]. До таких осіб президент зарахував coolies – китайських робітників найнижчої кваліфікації. Крім того, було наголошено, що існує нагальна необхідність прийняти уніфіковане законодавство, яке б дозволяло регулювати правила переїзду іммігрантів до США по всій території країни без винятку, а також контролюва-

ти надання переселенцям медичної допомоги, дотримання санітарно-гігієнічних умов під час переїзду власниками транспортних засобів.

Таким чином, американська влада вустами президента визнавала необхідність впровадження на рівні федерації загальних правил імміграційної політики.

У липні 1870 року на тлі реконструкції півдня країни Конгрес ухвалює новий акт про натуралізацію, в якому зникло слово «білий», яке до цього вживалося в законодавчих документах як вказівник на те, що в США могли перебувати на постійне місце проживання тільки особи з білим кольором шкіри. Отже, новий закон про натуралізацію йшов у руслі аболіціоністських тенденцій внутрішньої політики країни і розповсюджувався на всіх людей без зазначення їх кольору шкіри [23, р. 54].

Економічний ефект від імміграції був заявлений у доповіді керівника департаменту статистики міністерства фінансів Е. Янга, яку він виголосив перед членами палати представників Конгресу [22, р. 98]. Так, безпосередня користь від кожного іммігранта для економіки США нараховувала 80 доларів з однієї новоприбулої особи. Після таких даних інтерес до імміграційного питання з боку законодавців ще більше посилювався.

Однак увага федеральної влади була прикута не тільки до збільшення кількості іммігрантів, але й покращення їх якісного складу. У спеціальному посланні з цього приводу до Конгресу США 11 травня 1872 року президент У. Грант закликав законодавців розробити й ухвалити нові правила, які б гарантували неможливість прибуття в країну кримінальних злочинців, аферистів, шахраїв, тобто тих соціально неблагополучних елементів, які були небажані у себе на батьківщині [24, р. 342]. Сенатський комітет у питаннях торгівлі було уповноважено вивчити шляхи переїзду іммігрантів до США, їх стан здоров'я, умови перебування в карантині в портах Філадельфія, Нью-Йорк, Балтимор [26, р. 77]. І хоча висновки цього дослідження не знайшли свого віддзеркалення в ухваленні спеціальних законодавчих актів з цього питання, але сам факт того, що Конгрес на початку 70-х років XIX ст. не мав чіткої і ґрунтовної інформації про дійсний стан та умови переселення до США, а також про процедури, які проходять новоприбульці після їх сходження на американську землю, свідчить про те, що влада, розуміючи значимість і корисність для економіки країни прибуття нових переселенців, поступово повертає обличчя до реальних проблем, з якими стикаються іммігранти на своєму шляху до американського континенту.

Отже, після завершення громадянської війни значно підвищилось значення імміграції до США, передусім через стрімкий економічний розвиток країни, подальшу промислову революцію, освоєння західних рубежів.

В основних рисах імміграційна політика США на середину 70-х років XIX ст. мала такі особливості:

- боротьба на законодавчому рівні з нелегальним переселенням китайських робітників coolies, припинення підпільної торгівлі ними (практично работоргівлі) в американських портах західного узбережжя та на кораблях;

- всіляке заохочення імміграційних потоків шляхом прийняття законодавчих актів та розробки процедур, які б регулювали процес переселення та первинної адаптації;

- недопущення прибуття в країну осіб, які були засуджені у себе вдома за кримінальні злочини.

Ключовим у здійсненні вищезазначеної політики став новий імміграційний акт, який вступив у силу у березні 1875 року [24, р. 365]. Так, зокрема, консульські чиновники, перед тим як дати дозвіл на відправку до США корабля з переселенцями, повинні були дізнатися про наявність на борту іммігрантів, а також зробити висновок про їх моральні якості. Крім того, заборонялося привезення в країну осіб східного походження (китайців) без їхньої добровільної згоди, за що осіб, які це робили, очікувало кримінальне покарання. Цим документом також заборонялося ввезення жінок з метою змушування їх у подальшому займатися проституцією. Документ чітко класифікував іноземців, які були небажаними для в'їзду в країну:

- кримінальні злочинці, але не особи, які були засуджені за політичні злочини;

- жінки, які приїздили з метою займатися проституцією.

Отже, федеральна влада США на середину 70-х років XIX ст. сформулювала чіткі критерії для відбору переселенців. Вона залишилась вірною принципам, які були започатковані батьками-засновниками країни, а саме, що США повинні надавати притулок тим, кого переслідують за політичними мотивами у себе вдома, поважаючи тим самим право кожного на власну думку та вільне її висловлювання [8, р. 35].

Імміграційний закон 1875 року засвідчив, що федеральна влада фактично перебрала на себе повноваження з регулювання імміграційної політики, що й було підтверджено рішенням Верховного Суду, який відніс це питання до компетенції Федерально уряду [24, р. 376].

Таким чином, імміграційний акт 1875 року став переломним в історії формування політики США в цій сфері. Він започаткував, по суті, нові підходи не тільки до заохочення до переселення, але й заклали основи для регуляції цього процесу, що буде продемонстровано вже в наступні роки.

Бібліографічні посилання

1. Баграмов Л. А. Иммиграция в США / Л. А. Баграмов. – М., 1957.
2. Богина Ш. А. Иммигрантское население США / Ш. А. Богина. – М., 1973.
3. Богина Ш. А. Иммиграция в США накануне и в период гражданской войны (1850–1865) / Ш. А. Богина. – М., 1965.
4. Джефферсон Т. О демократии / Т. Джефферсон. – СПб., 1992.
5. Історія Сполучених Штатів. – An Outline of American History. – USIA.
6. История США: в 4-х т. / под ред. Н. Н. Болховитинова и др. – М., 1983. – Т. 1.
7. Козлова Н. Ю. Буржуазные учения о федерализме XVII–XIX вв. / Н. Ю. Козлова. – М., 1988.
8. Конституция США: история и современность. – М., 1988.
9. Лафитский В. И. Основы конституционного строя США / В. И. Лафитский. – М., 1998.
10. Николайчик В. М. Иммиграция и гражданство в США: справочное пособие по иммиграционным законам США / В. М. Николайчик. – М., 1992.
11. Полищук Э. А. Иммиграционная политика США после Второй мировой войны / Э. А. Полищук. – М., 1975.
12. Тен В. А. Иммиграционная политика США в XVII–XX вв. / В. А. Тен. – М., 1998.
13. Филиппов С. В. США: иммиграция и гражданство (политика и законодательство). – М., 1973.
14. Филиппов С. В. Очерк американского законодательства в области иммиграции и гражданства // США: ЭПИ. – 1970. – № 9. – С. 59–66.
15. Чиркин В. Е. Основы сравнительного государственоведения / В. Е. Чиркин. – М., 1997.
16. Чиркин В. Е. Дискриминация национальных меньшинств в США / В. Е. Чиркин. – М., 1958.
17. Шлепаков А. М. Трудова еміграція в США і Канаду (кін. XIX – поч. XX ст.) / А. М. Шлепаков. – К., 1960.
18. Шлепаков А. Н. Иммиграция и американский рабочий класс / А. М. Шлепаков. – М., 1966.
19. Aleinikoff T. A. Immigration and Alienge // Arguing Immigration: The Debate Over the Changing Face of America. – N.Y., 1994.
20. Annals of Congress.

21. *Auerbach F. L.* Immigration Laws of the United States / F. L. Auerbach. – Indianapolis, 1955.
22. *Bromwell W. I.* History of Immigration to the United States / W. I. Bromwell. – N.Y., 1960.
23. *Gordon Ch.* and Rosenfield H. N. Immigration Law and Procedure / Ch. Gordon, H. N. Rosenfield. – N.Y., 1959.
24. *Hutchinson E. P.* Legislative History of American Immigration Policy (1798–1965) / E. P. Hutchinson. – Philadelphia, 1981.
25. *Gewell M. E.* and Patterson S. C. The Legislative Process in the United States / M. E. Gewell, S. C. Patterson. – N.Y., 1961.
26. *Wasserman I.* Immigration Law and Procedure / I. Wasserman. – Philadelphia, 1961.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477+497.2) «19»

О. М. Каковкіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОЛГАРСЬКА ДІАСПОРА УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН У XX ст.

Розглянуто проблему дослідження болгарської діаспори України як чинника українсько-болгарських відносин у новітню добу (з 1918 р. до сьогодення).

Ключові слова: діаспора, Україна, Болгарія, відносини, історія, чинник.

Рассмотрена проблема исследования болгарской диаспоры Украины как фактора украинско-болгарских отношений в новейшее время (с 1918 г. до наших дней).

Ключевые слова: диаспора, Украина, Болгария, отношения, история, фактор.

The problem of research of Bulgarian diaspora in Ukraine as factor of the Ukrainian – Bulgarian relationship (since 1918 till newest time) is considered.

Key words: diaspora, Ukraine, Bulgaria, relations, a history, the factor.

Die Autorin widmet sich der Historiographie der bulgarischen Diaspora in der Ukraine im der neuesten Zeit (von 1918 bis heute).

Schlagwörter: Diaspora, Ukraine, Bulgarien, Beziehungen, Geschichte, Faktor.

21. *Auerbach F. L.* Immigration Laws of the United States / F. L. Auerbach. – Indianapolis, 1955.
22. *Bromwell W. I.* History of Immigration to the United States / W. I. Bromwell. – N.Y., 1960.
23. *Gordon Ch.* and Rosenfield H. N. Immigration Law and Procedure / Ch. Gordon, H. N. Rosenfield. – N.Y., 1959.
24. *Hutchinson E. P.* Legislative History of American Immigration Policy (1798–1965) / E. P. Hutchinson. – Philadelphia, 1981.
25. *Gewell M. E.* and Patterson S. C. The Legislative Process in the United States / M. E. Gewell, S. C. Patterson. – N.Y., 1961.
26. *Wasserman I.* Immigration Law and Procedure / I. Wasserman. – Philadelphia, 1961.

Надійшла до редколегії 04.11.10

УДК 94 (477+497.2) «19»

О. М. Каковкіна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОЛГАРСЬКА ДІАСПОРА УКРАЇНИ ЯК ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВІДНОСИН У XX ст.

Розглянуто проблему дослідження болгарської діаспори України як чинника українсько-болгарських відносин у новітню добу (з 1918 р. до сьогодення).

Ключові слова: діаспора, Україна, Болгарія, відносини, історія, чинник.

Рассмотрена проблема исследования болгарской диаспоры Украины как фактора украинско-болгарских отношений в новейшее время (с 1918 г. до наших дней).

Ключевые слова: диаспора, Украина, Болгария, отношения, история, фактор.

The problem of research of Bulgarian diaspora in Ukraine as factor of the Ukrainian – Bulgarian relationship (since 1918 till newest time) is considered.

Key words: diaspora, Ukraine, Bulgaria, relations, a history, the factor.

Die Autorin widmet sich der Historiographie der bulgarischen Diaspora in der Ukraine im der neuesten Zeit (von 1918 bis heute).

Schlagwörter: Diaspora, Ukraine, Bulgarien, Beziehungen, Geschichte, Faktor.

Національні діаспори стали невід'ємною складовою значної частини сучасних держав. Історія їх формування, розвитку, інтеграції до нової спільноти, різноманітні прояви взаємовпливу стали предметом численних наукових розвідок, які так чи інакше визнають категорію діаспори певним чинником у історії держави. Дослідження останніх років засвідчують глибоке зацікавлення проблемами діаспор не тільки істориків, а і соціологів, психологів, політологів. Варті уваги праці зарубіжних вчених Р. Коена [61], Г. Шеффера [62], М. Райнера та О. Райнер [63], зокрема російських науковців В. Дятлова [16], І. Залітайло [18], С. Зимовця [19], Д. Коткіна [24], Ю. Лисенка [27], М. Лобанова [26], В. Попкова [37], Т. Чаптикової [57], Т. Полоскової [37] та ін. Остання, зокрема, зазначає, що «присутність діаспори за кордоном може розглядатись як фактор реалізації національних інтересів, що забезпечує політичну, економічну, культурну та мовну присутність у країнах, які мають для держави важливе геополітичне та стратегічне значення». При цьому політика держави проживання стосовно діаспори оцінюється як один з важливих показників політики до «історичної батьківщини» діаспори, що серйозно впливає на прийняття зовнішньополітичних рішень [37, с. 7]. Вітчизняна наука має значні напрацювання у напрямку вивчення української діаспори, зокрема її ролі у міжнародних взаєминах. З огляду на пропоновану тему цієї статті, відзначимо дисертаційне дослідження Н. П. Горбатюк, присвячене визначенню ролі української діаспори у Канаді в українсько-канадських відносинах, базоване на методологічних узагальненнях з вивчення проблем діаспори [9].

Вчені України та їх зарубіжні колеги мають значний доробок у царині дослідження іноземних поселенців, зважаючи на інтенсивне формування поліетнічного простору України протягом кількох століть. Варто зазначити розвідки, присвячені німецькому, грецькому, польському, єврейському, зокрема, болгарському населенню нашої держави. Найчисленніша болгарська діаспора мешкає саме в Україні (204,6 тис. осіб за переписом 2000 р.), що зумовлює природний інтерес до її існування.

На сьогодні наявна значна кількість розвідок, зокрема джерелознавчих, які висвітлюють окремі аспекти, періоди розвитку болгарської спільноти в Україні, насичених великим фактичним матеріалом, ґрунтовними дослідженнями історії, культурного життя, фольклору, мови: П. Соханя, М. Дихана, В. Мільчева, О. Пригаріна, А. Ганчева, С. Пачева, Ф. Степанова, С. Петкова, І. Носкової та ін. Презентують своє бачення історії болгар України очільники болгар-

ської громади А. Кіссе, В. Мітков [21; 29]. Результатом досліджень історії болгар України та Молдови молдовськими та болгарськими вченими стала низка публікацій, присвячених історії та культурі болгар Північного Причорномор'я [4]. Вже стали традиційними наукові конференції, що свідчать про існуючий глибокий інтерес до історії Болгарії та болгар в Україні. З видань їх матеріалів звернемо увагу на збірку «Україна і Болгарія: віхи історичної дружби», яка містить певне узагальнене бачення науковцями першого десятиріччя національного болгарського відродження та наукового інтересу до історії цієї громади [55]. Загальне визнання непересічної ролі численної болгарської діаспори в Україні в українсько-болгарських відносинах, поряд з тривалою традицією історичних зв'язків українського та болгарського народів, знайшло відображення у першому україномовному виданні «Історія Болгарії» В. Чорнія [60].

У зв'язку з цим першою проблемою, вартою уваги, є відсутність цілісної картини існування болгарської діаспори з початку появи перших болгарських поселень на теренах Російської держави до сьогодні. З одного боку, вона вписана у вітчизняну історію XIX – початку XX ст., 20–30-х рр. XX ст., і отримала ґрунтовні праці, присвячені цим етапам [12; 28; 30; 31; 32; 35; 46; 50; 52], з іншого – є потреба в періодизації історії болгарської спільноти, визначенні критеріїв цієї періодизації, узагальненні значного фактичного матеріалу та реконструкції життя українських болгар у 40–80-х рр. XX ст., яка розпочата вченими та аматорами болгарських товариств в останні два десятиріччя.

Зрозуміло, у працях, присвячених радянсько-болгарським відносинам, відсутні натяки на існування в СРСР та УРСР численного болгарського населення [34; 42; 53; 57] до середини 80-х рр., коли розпочалася реабілітація національних спільнот, зокрема болгар. Загалом актуальність вивчення періоду радянсько-болгарських відносин доводить дисертаційна робота російського вченого В. Круглова [25], в якій розвиток цих відносин переглянутий та переосмислений на підставі значного джерельного комплексу.

Критеріями, які дозволяють говорити про значущість діаспори, власне не тільки болгарської, є такі: час існування на теренах України, чисельність, регіони та компактність проживання, мовна та конфесійна спорідненість, близькість до історичної батьківщини, ступінь інтегрованості до оточення та загалом суспільства.

Говорячи про діаспору як чинник відносин між державами, акцентуємо увагу на багатовимірності цих відносин – рівня офіційного та

неофіційного, або ж державного і громадського, які не варто розуміти як суто самостійні рівні відносин, поряд з якими й у межах яких існують політичні, економічні, культурні відносини, що у результаті демонструють глибокий та неоднозначний взаємовплив.

Вживаючи поняття «діаспора» у цій розвідці, розуміємо болгарське населення України не тільки на етапі етнічного та інституційного самовизначення, а протягом усього часу його існування на теренах України. Разом з тим відзначимо дискусійність поняття діаспори, засвідчену, зокрема, розвідками російського вченого В. Дятлова [16]. На наш погляд, ця термінологічна проблема щодо історії національних громад в Україні дозволить розширити розуміння їх ролі в історії держави.

У цій статті маємо на меті визначити основні проблеми вивчення ролі та місця діаспори у взаєминах двох держав у новітню добу, яку в історії України та Болгарії започатковують події російської та української революцій та договір у Брест-Литовську між УНР та державами Четвертного союзу 1918 р. На той час численна болгарська спільнота опинилась у драматичних умовах українського державотворення і подальшого «вростання» у радянську тоталітарну систему. Предметом нашого дослідження стали публікації, які дозволяють з'ясувати розуміння радянськими та сучасними вітчизняними вченими значення болгарської діаспори в розвитку українсько-болгарських відносин на визначеному етапі.

Відомий український болгарист П. С. Сохань вважається першим вченим, який обґрунтував значення українсько-болгарських відносин як самостійного напряму досліджень у радянській історіографії у контексті відносин радянсько-болгарських. Хоча автор відомої монографії «Нариси українсько-болгарських відносин» наголошує на висвітленні окремих аспектів українсько-болгарських взаємин дореволюційними «буржуазними» істориками у контексті російсько-болгарських. Саме період другої половини XIX – початку XX ст. найбільш повно досліджений радянськими вченими, з-поміж яких передували українські науковці – С. І. Сидельников, В. А. Жебокрицький, В. П. Чорній, А. С. Бейліс та ін. [42, с. 8]. На нашу думку, саме П. С. Сохань узагальнив та втілює у своїй розвідці розуміння ролі і місця болгарського населення в історії України. До подій 1917 року воно усвідомлюється як важлива складова цієї історії: «Болгарське населення України, роблячи певний внесок в економічний та культурний розвиток регіону, де воно проживало, в той же час відігравало суттєву роль у підготовці кадрів для просвітниць-

кого та національно-визвольного руху в Болгарії, а також було своєрідним посередником, який сприяв взаємозбагаченню братніх культур та зміцненню традиційних дружніх зв'язків болгарського народу з російським, українським та іншими народами нашої країни» [42, с. 65]. У подальшому, у 20–30-х рр. болгарське населення стає учасником соціалістичного будівництва, а його значущість визначається активністю у цьому процесі. Найбільш вагомим чинником взаємин народів стає болгарська політеміграція як провідна частина суспільства. Нагадаємо роботи М. В. Дихана [12] і Н. Жук та М. Кушніра, в яких автори висвітлили регіональний аспект цього питання – болгарська політеміграція і Полтавщина [17]. Починаючи з 40-х рр. болгарська складова вписується у категорію радянського народу і фактично втрачає статус самоцінного предмета дослідження істориків. У згаданому дослідженні П. Соханя, погоджуючись із його значним внеском у розвиток болгарознавчих студій, принципи «соціалістичного інтернаціоналізму» визначили зміст відносин України Радянської та Болгарії, народів цих країн, зрозуміло у радянсько-болгарському річищі, та без натяку на болгарське населення, яке могло б відігравати якусь роль у розвитку міжнародних контактів. У зв'язку із відкриттям болгар України істориками необхідно згадати колективне науково-популярне видання О. Бачинського, П. Соханя та К. Стоянова – «Витоки. Нариси історичних зв'язків Одеси та Варни» 1990 р., в якій автори розкривають деякі невідомі широкому загалу сторінки історії болгарського населення СРСР, вказуючи, зокрема, той факт з історії Великої Вітчизняної війни, що «болгарські юнаки та чоловіки до Червоної Армії не призивалися через недовіру Сталіна і його оточення до радянського болгарського населення у зв'язку з гітлерівською політикою царського уряду Болгарії» [2, с. 195]. На той час ця обставина вже стала предметом наукових розвідок, що дозволило і авторам вказаної роботи говорити про участь болгар Одещини у війні, хоча тема їх депортації у 1944 р. ще не пролунала.

У радянській історичній науці болгарська діаспора не була предметом самостійних розвідок, та болгарське населення отримало наукове «визнання» у фольклористичному розрізі, про що свідчать дослідження фольклористів, проаналізовані у працях І. Горбань [6–8]. Як зазначає дослідниця, перерване війною і політичними подіями, що їй передували, вивчення фольклору болгарського населення України відновилося лише у 1950-х роках [8, с. 32]. Розуміючи, що для дослідження процесів, які відбуваються у народній творчості, першорядне значення мають живі спостереження в польових умовах, українські

фольклористи чимало зусиль докладали для організації експедицій у болгарські села України. Процес накопичення документальних матеріалів набув систематичного і науково-організованого характеру. До польової роботи залучались не тільки науковці і досвідчені фольклористи, а й учителі, краєзнавці та студенти-філологи. Завдяки їхнім зусиллям було записано чимало зразків болгарської народнопоетичної творчості» [8, с. 32]. На початку 80-х ці дослідження отримали можливість публічного обговорення на наукових зібраннях у Болгарії, у зв'язку з чим нагадаємо участь у болгаристичних зібраннях відомої дослідниці Н. Шумади [60]. У 1982 р. у Софії вийшов фундаментальний двотомний збірник «Народни песни на българите от Украинска и Молдавска ССР» – спільне видання Інституту музики Болгарської Академії наук та Інституту мистецтва, філології та етнографії Академії наук УРСР. А у лютому 1991 р. у Харкові відбулася Друга Всесоюзна конференція з болгаристики, на якій вперше в історії славістики було організовано круглий стіл, присвячений проблемам болгарської діаспори [8, с. 34]. Якщо не історичні, то фольклористичні напрацювання науковців, зокрема українських, стали умовою розвитку наукового спілкування вітчизняної та болгарської спільноти. Роботи Н. Шумади, Я. Конєвої, І. Стоянова наприкінці 80-х – на початку 90-х років стали певним підсумком фольклористичних досліджень болгар, створили умови для подальшого їх розвитку в умовах більш плідних міжнародних контактів з болгарськими колегами [23].

Отже, етнічному ренесансу межі 80–90-х передував етап, так би мовити, «закритого» існування діаспори – болгарського населення. Збереження історичної та етнічної пам'яті серед болгар створило умови для активного відродження національного життя, значно цьому сприяла і компактність проживання болгар у південних регіонах. Якщо не історичні, то фольклористичні, мовознавчі студії виконали своєрідну компенсаторну роль у збереженні суспільного і наукового інтересу до болгарської спільноти в Україні.

Болгарські поселенці начебто і не зникали з поля зору істориків, та дослідження їх місця у вітчизняній історії та українсько-болгарських відносинах відбувалося через аналіз певних подій, явищ, процесів, що не давали змоги цілісного, глибокого усвідомлення місця чи ролі у них болгарської спільноти. Як окрема група вона фігурує у дослідженнях, присвячених часам переселення. Чи змінилася ситуація сьогодні, коли науковці відкрили наново історію іноземців в Росії та СРСР, відбулося не тільки інституціональне відродження діаспори, а й напрацьовано значний матеріал з історії українських болгар? Має-

мо потужні наукові осередки з вивчення діаспори, які активно контактують з болгарськими колегами – саме джерелознавчий потенціал з історії, етнографії, мови болгар України сприяє налагодженню і підтримці наукових зв'язків [5; 45; 49]. Поряд з харківським та львівським науковими осередками, які розвивають болгарознавчі студії, одеський об'єктивно найтісніше пов'язаний з дослідженням болгарської спільноти. Вкажемо на найбільш вагомні узагальнюючі дослідження, значення яких полягало у залученні значного фактичного матеріалу і у спробі запропонувати його осмислення з нових методологічних засад. Це було актуальним для дослідження В. В. Павленко [32], яка розпочала свій шлях у болгаристиці ще за радянських часів і якій було найскладніше подолати нею ж усвідомлювані заідеологізовані дослідницькі схеми. Попри заяви у вступі щодо нового методологічного осмислення українсько-болгарських відносин, власне, розвідка залишає враження радше початкового етапу. Не заперечуємо вагомості роботи, визнаючи її першою спробою на теренах України з'ясувати зміст українсько-болгарських взаємин у 1918–1939 рр. Та вважаємо, що стосовно осмислення ролі болгарської спільноти в розвитку українсько-болгарських відносин зберігається підхід, запропонований попередниками, зокрема М. Диханом [12] і П. Соханем [40–41]. У роботі авторка досліджує болгарську національну меншину в Україні, говорячи про неї як посередника між двома народами [32, с. 101], але мова іде насамперед про політику Радянської влади стосовно болгар та українсько-болгарські відносини в Україні. З приводу міжнародного значення болгарської діаспори маємо зауваження авторки про те, що «зв'язки українських болгар з колишніми співвітчизниками давали можливість поширювати в їх прабатьківщині інформацію про Україну та її народ» [32, с. 101].

Певне уявлення про значення діаспори дає розділ про болгарську політеміграцію [32, с. 134–165], незначна частина якої залишилася в Україні, ставши складовою болгарської спільноти в державі, впливаючи на її розвиток. Численна болгарська спільнота стала новою батьківщиною для них, сприяла більш успішному вживанню в нові умови, ставала своєрідним полем випробування для політеміграції, яка часто виконувала роль політично свідомого лідера для місцевої селянської громади, заповнювала дефіцит фахівців, наприклад освітян-викладачів. Тут авторка загалом підтримує підхід у висвітленні цього питання, запропонований свого часу М. В. Диханом та П. С. Соханем, зокрема і щодо характеристики подій, пов'язаних з перебуванням болгарської політеміграції в Україні. Безумовно, пев-

ні доповнення та уточнення з урахуванням залучених архівних матеріалів збагатили уявлення про революційні зв'язки та діяльність політемігрантів в Україні.

Вважаємо, що робота В. В. Павленко окреслила важливі перспективи подальшого вивчення ролі діаспори в українсько-болгарському діалозі на усіх рівнях, де значення посередника чи поєднувальної ланки у відносинах має бути розкритим через вивчення взаємин болгар України і своїх співвітчизників, їх ставлення до реалій часу, ступінь інтегрованості емігрантів до болгарського соціуму, ефективність діяльності у різних сферах, визначення чинників впливу чи взаємовпливу політеміграції та українських болгар. Маловивченим вважаємо визначення місця болгарської громади в українсько-болгарських відносинах доби Української національної революції. Дослідницькою проблемою, на наш погляд, залишається розуміння діаспори як предмета, поля міжнародних відносин, перенесення акценту з ролі діаспори як посередника з обов'язковим перерахуванням позитивних аспектів «посередництва» на усвідомлення багатомірності взаємин на офіційному та неофіційному рівні.

Окремий етап в історії болгар України, пов'язаний з подіями Другої світової та Великої Вітчизняної війни, також потребує ґрунтовного узагальнюючого дослідження, як і визначення ролі політики СРСР та Болгарії в існуванні громади. У контексті цієї проблеми зазначимо доповідь В. В. Мільчева, виголошену на Дриновських читаннях у 2006 р. «Між двох диктатур: витоки переселенської активності приазовських болгар у роки Другої світової війни», де простежувалася доля колишніх громадян СРСР, що повернулися на історичну батьківщину в 1941–1944 рр. з України [28, с. 119]. Вона свідчить про необхідність не тільки відтворення, реконструкції періоду Великої Вітчизняної війни в житті болгарської спільноти, а і осмислення, вписування цієї сторінки в історію взаємин України та Болгарії.

Дисертаційне дослідження Ю. О. Тимошенка, присвячене українсько-болгарським відносинам вже 90-х рр., містить розділ «Аналіз сучасних етносоціальних процесів у болгарській діаспорі України», де автор не аналізує власне місце болгарської діаспори у розвитку українсько-болгарських відносин у вказаний період на міждержавному рівні [53; 54]. Це завдання певним чином вирішує О. Силка, звертаючись у статті до характеристики українсько-болгарських відносин цього ж періоду, відзначаючи наявність робіт, в яких вчені (Т. Рудницька, В. Наулко, О. Рафальський, В. Сніжко) «приділили увагу здебільшого культурній та етнографічній діяльності болгар-

ської громади й мало дослідили її громадсько-політичне життя» [41, с. 149].

Спроба розкрити зміст розвитку болгарської діаспори в контексті українсько-болгарських відносин на сучасному етапі здійснена у статті Є. Іванова [20]. Він окреслює віхи історії діаспори, починаючи з заходів Катерини II щодо запрошення іноземних поселенців до 30-х рр. XX ст., коли «формування тоталітарної системи призвело до згорання роботи серед болгарського населення» [20, с. 117]. Початок відродження національного життя болгар автор справедливо пов'язує з демократичними змінами 1985 р. При цьому «піонерами в цій справі стали не представники місцевої і регіональної влади, а національно-культурні товариства» [20, с. 117]. Однією з найперших громад є дружність бессарабських болгар ім. св. Кирила і Мефодія, яка була зареєстрована в 1985 р. Ця група боролася за вирішення мовного питання. Літом 1986 р. у Кишиневі були організовані перші курси болгарської мови для вчителів, яких готували до факультативного викладання рідної мови. Хоча далі віхи національного відродження болгарської спільноти в Україні Є. Іванов починає з вивчення болгарської мови в школах у 1987–1990 рр. [20, с. 118]. Наведені автором факти співробітництва України та Болгарії з урахуванням численної болгарської діаспори доводять зацікавлення обох держав у її підтримці, конструктивному використанні її можливостей у політичному, економічному, культурному діалозі. Підкреслимо, що у статті звернено увагу на появу лідерів українських болгар. Особистісний чинник у розвитку і самої діаспори, і розвитку міждержавних відносин вартий особливої уваги.

Так, підсумки «болгарського ренесансу» в Україні виклав у своїй книзі А. Кіссе – голова Асоціації болгар України (1991), представник великого бізнесу [21], який свого часу був депутатом Верховної Ради України, Одеської обласної ради. Значну роль у розвитку міжнародних контактів відіграє також голова Конгресу болгар України (2007) Ю. Граматик, який є виконуючим обов'язки директора «Імекс банку». Ця обставина, безперечно, пов'язана з активізацією діяльності болгарської громади, особливо в Одеській області, адже саме в Одесі розташовані офіси Асоціації, Конгресу болгар, навколо яких гуртуються національні товариства, з 1989 р. болгары мають своє видання «Роден край» [41], з 2001 р. – «Украина: България Обзорение». Відмінною рисою діяльності представників болгарської діаспори є їх налагоджені взаємини з офіційними особами Болгарії, які беруть участь в усіх важливих заходах, організованих болгарськими товариства-

ми, виявляють зацікавленість у вирішенні багатьох питань існування громади. Прикладом є відвідування Болгарії у 2005 р. групою етнічних болгар Одеської, Запорізької, Кіровоградської, Полтавської, Хмельницької областей і АР Крим на чолі з на той час народним депутатом України, президентом Асоціації болгар України А. Кіссе. До складу групи зі 110 осіб увійшли члени виконкому Асоціації болгар України, депутати обласних рад, голови Ізмаїльської, Болградської, Арцизької, Ольшанської та Приазовської районних рад, директори шкіл, керівники болгарських культурних центрів, журналісти, представники підприємств і бізнес-структур. У межах поїздки відбулися зустрічі з Президентом Болгарії Г. Пирвановим, прем'єр-міністром країни С. Станішевим, головою болгарського парламенту Г. Пиринським, а також із керівниками та представниками держструктур і громадських організацій країни [19, с. 1]. Так, певним недоліком у розвитку української громади в Болгарії її представники вважають відсутність українців за походженням у бізнесових та владних колах сучасної Болгарії [46]. Безперечно, географічна близькість України та Болгарії значно сприяє інтенсивності офіційних та неофіційних зв'язків, зважаючи на фінансові проблеми як окремих осіб, так і товариств обох держав, їх відомств.

Прикметним є той факт, що болгарські товариства ініціюють розвиток міжнародних взаємин на тлі загальної демократизації життя в СРСР з середини 80-х рр., що вони стають певним чинником відносин України і Болгарії. Тому набуття Україною незалежності не варто розглядати як абсолютну точку відліку у цьому процесі, скоріше, як новий стан і умови існування діаспори, де підписання міждержавних угод має значення правового забезпечення цих умов. Так, Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Болгарією, підписаний у травні 1992 р. та ратифікований постановою Верховної Ради у квітні 1993 р., забезпечив широку реалізацію ініційованих болгарськими громадами і товариствами проєктів [15]. Принагідно звернемо увагу на публікацію молодого дослідниці Я. Комар, в якій розглянуто питання співробітництва України, Молдови та Росії з проблем болгарської діаспори на підставі аналізу міжнародних договорів [23]. Вважаємо запропонований авторкою порівняльний підхід перспективним для подальших досліджень місця болгарської діаспори у політиці окремих держав.

Українські регіони – місця компактного проживання болгарського населення у першу чергу стали об'єктом уваги офіційних осіб Болгарії, що важливо – не тільки з метою ознайомлення з життям бол-

гар, а і налагодженням економічних зв'язків. Адже у цьому сенсі період на межі 80-х – початку 90-х рр. позначений об'єктивно втратою багатьох з них.

На сьогодні найбільшу болгарську громаду зафіксовано в Одеській області – майже 151 тис. осіб, та Запорізькій області – майже 28 тис., у Кіровоградській області ще 2200 болгар. Понад 60 % становлять сільські мешканці. Решта розселена в Україні дисперсно. Національно-культурна самобутність українських болгар підтримується численними національно-культурними товариствами, гуманітарними зв'язками з історичною Батьківщиною. Та чи про усіх болгар може йти мова? Вважаємо, що саме компактність проживання болгар на півдні України протягом тривалого часу та географічна близькість стали передумовою етнічної консолідації та доволі активної діяльності товариств. Географія розташування болгарських товариств України також свідчить про часткове, хоч і значне представництво українських болгар у їх діяльності. Отже, апелюючи до цифри майже 205 тис. українських болгар, не можемо впевнено сказати про рівноцінну їх національну презентацію у внутрішньому житті України та на міжнародному рівні, а тим більш про певний вплив на відносини держав.

Приміром, третя за чисельністю громада мешкає у Запорізькій області – близько 28 тис. осіб, які переважно населяють Бердянський, Мелітопольський, Приморський, Приазовський райони. Там функціонують обласне та сім інших національно-культурних товариств. Владні інституції надають статистику успішного українсько-болгарського діалогу на регіональному рівні, у першу чергу в економічних зв'язках. Наприклад, обсяги зовнішньої торгівлі товарами та послугами між Запорізькою областю та Республікою Болгарія за 2008 рік склали 99,55 млн. доларів, збільшившись з 2007 року удвічі. Торік до Болгарії експортовано товарів та послуг на суму 94,63 млн. доларів. Основні складові експорту: чорні метали, електричні машини та устаткування, продукти неорганічної хімії. Обсяг імпорту товарів та послуг Болгарії до Запорізького регіону за 2008 рік склав 4,92 млн. доларів. Із Болгарії імпортують: електричні машини та устаткування, котли, машини, вироби зі скла, фармацевтичну продукцію, наземні транспортні засоби [3, с. 1]. Отже, економічний потенціал регіону можна вважати визначальним підґрунтям для перспектив співробітництва з Болгарією, а наскільки присутність болгарської громади є фактором впливу саме на цей рівень відносин залежить від її можливостей здійснювати, лобіювати, контролюва-

ти окремі економічні проекти. У цьому сенсі більшу мобільність, на нашу думку, виявляє Одещина.

Відзначимо, що Болгарія демонструє значне зацікавлення розвитком зарубіжних болгар, яких налічується у світі близько 3 млн. осіб – близько 1 млн. болгарських громадян та 2 млн. етнічних болгар, представників діаспори. Не залишається це питання поза увагою науковців [2; 10; 54]. Та це тема окремої розвідки – місце болгарської діаспори України в політиці Болгарії протягом останнього століття, в державних і громадських проектах, світосприйнятті болгарського суспільства.

Наявність потужної діаспори не убезпечує від певних проблем, які зумовлені об'єктивними труднощами формування та розвитку національної зовнішньополітичної стратегії держав. Діаспора може сприяти певним проектам, зумовлювати їх пріоритетність. Дослідницька проблема полягає не тільки у визначенні місця болгарської громади у розвитку різних рівнів взаємин у регіональному вимірі та державному, а і в убезпеченні від спокуси піти шляхом констатації висхідного руху відносин без їх цілісного, глибокого аналізу. Регіональний рівень співробітництва демонструє найбільший потенціал у реалізації можливостей діаспори у його розвитку. Інша річ – ступінь ефективності, яку можливо визначити у порівнянні з іншими діаспорами у загальнодержавному вимірі.

Сьогодні, попри драматичний період розриву усталених зв'язків України та Болгарії у межах соцтабору, міждержавні взаємини різного рівня базуються на факті потужної діаспори з тривалою історією, органічно інтегрованою в сучасне суспільство, активна участь українських болгар забезпечує успішну реалізацію економічних, культурних, наукових проектів, створює атмосферу «авансованої» довіри у спілкуванні. Найбільш вдало цей варіант взаємин розкривається на регіональному рівні, де непересічне значення мають особисті зв'язки та контакти.

Наявність болгарської складової у вітчизняній історії є предметом для наукової діяльності та водночас міжнародного наукового співробітництва, що доводить досвід українсько-болгарських студій протягом тривалого часу. Та є потреба, по-перше, визначення етапів історії діаспори з початку формування на теренах України до теперішнього часу, по-друге – з'ясування ролі діаспори в українсько-болгарських взаєминах з урахуванням реалій української та болгарської історії.

Болгарська діаспора має досліджуватись через з'ясування особливостей існування поряд з українським, російським, грецьким, німець-

ким населенням, іншими народами України, у зацікавленнях урядів та поза їх впливом, як предмет розвитку відносин на громадському рівні, та, власне, об'єкт прямих та непрямих політичних, суспільних впливів. Та окрім цього, існує проблема виходу на глибокі методологічні дослідження щодо болгарської діаспори, залучення джерелознавчих методик та наукових підходів, вдало апробованих в інших історичних студіях, її вивчення у порівняльному аспекті з іншими діаспорами – слов'янськими і неслов'янськими, християнськими та нехристиянськими, на рівні особистих, зокрема родинних зв'язків, ступінь її дієвості, активності, економічної та культурної мобільності. Цілісне бачення ролі болгарської спільноти в українській історії дозволить розкрити сутність відносин України та Болгарії у новітню добу, визначити місце і вплив діаспори на їх зміст та характер.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинский А. Д.* Истоки: Очерки исторических связей Одессы и Варны / А. Д. Бачинский. М. В. Дыхан, К. С. Стоянов. – О., 1990.
2. *Божков В.* Българската орисия – българската диаспора през вековете / В. Божков // Международни отношения. – 2004. – № 2. – С. 103–125.
3. Болгари не просто сусіди – друзі. – Запорізька правда. – 2008. – 16 травня. – С. 1.
4. Болгарите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – на сьогодні видано 11 т.
5. *Ганчев А. И.* Одесское научное общество болгаристов: 1995–2005 / А. И. Ганчев, А. А. Пригарин // Дриновський збірник / гол. ред. С. Ю. Страшнюк. – Харків – Софія, 2009. – Т. 2. – С. 43–50.
6. *Горбань І.* Болгари і болгаристика України / І. Горбань. – Львів, 2004.
7. *Горбань І.* Дослідження фольклору і фольклористики болгар в українській науці: автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 2000.
8. *Горбань І.* Фольклор болгарської діаспори у дослідженнях українських учених другої половини ХХ ст. / І. Горбань // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 56. – Л., 2007. – С. 32–38.
9. *Горбатюк Н. П.* Роль української діаспори Канади в формуванні українсько-канадських відносин (1991–1997 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 1999.
10. *Гарена К.* Българският крест в Таврия. Драматичната съдба на българите от диаспората в Украйна и пастирското служение на българското священство за запазване на националното самосъзнание / К. Гарена. – Кърджали, 2004.
11. *Грек И.* Българите от Украйна и Молдова: минало и настоящее / И. Грек, Н. Червенков. – София, 1993.
12. *Дыхан М. В.* Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. / М. В. Дыхан. – К., 1973.

13. Дихан М. В. Преселването на Българите в Южна Украйна / М. В. Дихан. – О., 2001.

14. Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та Республікою Болгарією / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.nau.ua/doc/?code=100_003

15. Дорогами дружби: Дослідження і спогади / Упоряд. Л. Л. Горловський, Ц. Генов. – К., Софія, 1989.

16. Дятлов В. Диаспора: попытка определиться в термине и понятии / В. Дятлов // Диаспоры. – 1999. – № 2–3. – С. 38–46.

17. Жук В. Н. На Шипці народжена / В. Н. Жук, М. С. Кушнір. – Х., 1975.

18. Залитайло И. В. Социокультурные характеристики этнонациональных диаспор в провинциальной России : дисс. ... канд. филос. наук: 24.00.01 / И. В. Залитайло. – Тамбов, 2004.

19. Зимовец С. Н. Диаспоры как передний край гуманитарных проблем современности / С. Н. Зимовец // Внешнеэкономические связи. – М., 2006. – Т. 21. – № 1 (март). – С. 64–65.

20. Іванов Є. Національний розвиток болгарської діаспори в контексті болгарсько-українських взаємин /Є. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. праць. – Х., 2006. – Вип. 9. – С. 114–126.

21. Киссе А. И. Возрождение болгар Украины: очерки / А. И. Киссе. – Одесса, 2006.

22. Комар Я. Співробітництво Болгарії з країнами СНД з питань болгарської діаспори / Я. Комар // Одиссос. – Одеса, 2009. – С. 302–305.

23. Конєва Я. П. Народнопесенная культура болгарской диаспоры в Украине: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1992; Конєва Я. П., Шумада Н. С. Історична доля та народна творчість болгарської діаспори в Україні // Під одним небом. Фольклор етносів України. – К., 1996. – С. 26–44; Шумада Н. С. Фольклорна культура болгар, що живуть в Україні (історія дослідження і сучасний стан) // Болгарський щорічник. – 1996. – Т. 2. – С. 252–275; Шумада Н. Народна культура болгар України: освоєння нового простору в часі // Матеріали до української етнології : зб. наук. праць. – Вип. 4(7). – К., 2004. – С. 165–173; Стоянов І. А. Українсько-болгарські мовні контакти (на матеріалі болгарських говірок на Україні) // Українсько-болгарські культурні взаємини ХХ ст. – К., 1988. – С. 72–86; Стоянов І. А. Давні лексичні елементи в народних піснях болгар України й Молдови /І. А. Стоянов // Болгаристика в системе общественных наук: опыт, уроки, перспективы. Тезисы докладов и сообщений Второй всесоюз. конф. по болгаристике (II Дриновских чтений). – Харків, 1991. – С. 143–144.

24. Коткин Д. Диаспора: главное действующее лицо на мировой экономической сцене / Д. Коткин // Новое время. – 1993. – № 5. – С. 26–28.

25. Круглов В. А. СССР и Болгария: социально-экономические и политические взаимоотношения (1944–1980 гг.) : автореф. дисс. ... докт. ист. наук. – Владикавказ, 2009.

26. *Лобанов М. А.* Российская диаспора в ближнем зарубежье как фактор продвижения национальных интересов России: автореф. ... канд. полит. наук. – М., 2008.

27. *Лысенко Ю.* Этнические мосты. Диаспоры как фактор международных отношений / Ю. Лысенко // *Ex libris НГ* (Прилож. к “Независимой газете”). – 1998. – 15 октября.

28. *Мельник Н. І.* Національно-культурний розвиток болгарської меншини України в 20–30-х рр. ХХ ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Київський держ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996.

29. *Митков В.* Болгары на Запорожской земле: Страницы истории и культуры / В. Митков. – Запорожье, 2007.

30. *Москаленко В. А.* Украинско-болгарские литературные и научные связи конца XIX – начала XX века : дисс. ... канд. филол. наук. – К., 1984.

31. *Носкова І. А.* Кримські болгари в XIX – на початку ХХ століття: історія та культура : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / І. А. Носкова, Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – О., 2003.

32. *Павленко В. В.* Українсько-болгарські взаємини. 1918–1939 рр. / В. В. Павленко. – К., 1996.

33. *Пачев С. І.* Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1996.

34. *Песчаный Д. Г.* Сотрудничество СССР и НРБ в области сельского хозяйства в процессе социалистического преобразования болгарской деревни (1948–1958 гг.) / Д. Г. Песчаный. – М., 1973.

35. *Петков С. В.* Болгарская диаспора в Украине: правовое положение (XVII – XIX вв.) / С. В. Петков. – Запорожье, 1997.

36. *Полоскова Т. В.* Современные диаспоры. Внутривосточные и международные аспекты / Т. В. Полоскова. – М., 1999.

37. *Попков В. Д.* Феномен этнических диаспор / В. Д. Попков. – М., 2003.

38. *Попова М.* Зустрічі на болгарській землі / Одеські вісті. – 2005. – № 214 (3283). – 17 листопада.

39. *Роден край* / [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rkrai.odessa.ua

40. *Силка О. М.* Україно-болгарські політичні та економічні відносини в 90-х роках ХХ століття / О. М. Силка // *Вісник КНУ*. – 2003. – Вип. 68–70. – С. 148–151.

41. *Сохань П. С.* Георгій Димитров і Україна / П. С. Сохань. – К., 1982.

42. *Сохань П. С.* Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К., 1976.

43. *Сохань П. С.* Социалистический интернационализм в действии (Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1944–1965 гг.). – К., 1969; Його ж: Экономическое, научно-техническое и культурное сотрудничество СССР и НРБ и участие в нем Украинской ССР (1944–1970) : дисс. ... д-ра ист. наук. – К., 1972.

44. Стан української громади (закордонних українців) в Болгарії. Звіт, підготовлений для IV Всесвітнього форуму українців та Річної наради Світового конгресу українців / Българо-украински вести. Діаспора [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrpressbg.com/ar-biznesbul-2006.htm

45. *Станчев М. Г.* Дриновські традиції у Харкові (замість передмови) / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк, В. Ю. // Дриновський збірник / гол. ред. С. Ю. Страшнюк. – Харків – Софія, 2007. – Т. 1. – С. 5–7.

46. *Станчев М. Г.* IV Дриновські читання в Харкові / М. Г. Станчев, С. Ю. Страшнюк // Український історичний журнал. – 2006. – № 4. – С. 217–223.

47. *Степанов Ф. И.* Иммиграция болгар в Российской империи в 50–60-х годах XIX века : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Донецкий гос. ун-т. / Ф. И. Степанов. – Донецк, 1996.

48. *Стоянова Э. П.* История одного языкового острова. Письменность болгарской диаспоры на Украине (1861–1993) / Э. Стоянова. – В. Търново, 1997.

49. *Страшнюк С.* Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова / С. Страшнюк // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Випуск 9–10: Patria / за ред. В. Кравченка. – Харків, 2008. – С. 418–422.

50. *Страшнюк С. Ю.* Советско-болгарское сотрудничество в области художественной культуры (1971–1981 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / С. Ю. Страшнюк. – Х., 1985.

51. *Субботин В. Н.* Влияние возрождения болгарской государственности на развитие связей общественности Украины и Болгарии (1878–1885 гг.) : дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / Донецкий гос. ун-т // В. Н. Субботин. – Донецк, 1997.

52. *Тимошенко Ю. О.* Болгарська діаспора України в 90-х рр. XX ст. (за матеріалами соціологічного дослідження) / Ю. О. Тимошенко // Вісник Київського славистичного університету. – Серія: Історія. – Вип. 14. – К., 2003. – С. 221–226.

53. *Тимошенко Ю. О.* Українсько-болгарські відносини в 90-х рр. XX ст. : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.02. – НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського / Ю. О. Тимошенко. – К., 2004.

54. *Туривенко Д. Г.* Сотрудничество общественных организаций СССР и Болгарии / Д. Г. Туривенко. – Киев; Донецк, 1984.

55. *Узун С.* Българската национална политика и отношенията с българите в Украйна / С. Узун // Македонски преглед. – 2004. – № 1. – С. 99–104.

56. Україна та Болгарія: віхи історичної дружби. – Одеса, 1999.

57. *Чаптыкова Т. И.* Национальная диаспора как объект этносоциологического исследования : дис. ... канд. социол. наук : 22.00.01 / Т. И. Чаптыкова. – М., 1997.

58. Черний А. И. Советско-болгарское интернациональное сотрудничество / А. И. Черний. – К., 1989.

59. Чорний В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорний. – Львів, 2007.

60. Шумада Н. История и современное состояние изучения фольклора болгарского населения в СССР // Българската култура и взаимодействието и със световната култура: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади : в 3 т. София, 1983. Т. 2: Етнография и фолклор. – С. 151–159; Шумада Н.С. Жанровый состав и особенности функционирования песенного фольклора болгарского населения в УССР // Втори Международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади : в 3 т. – София, 1988. – Т. 15: Фолклор. – С. 493–498.

61. Cohen R. Global Diasporas: An Introduction. – UCL Press, 1997.

62. Rainer M., Rainer O. Diasporas and ethnic migrants Germani, Israel and Post-Soviet successor states in comparative perspective. – Frank Cass, 2003.

63. Sheffer G. A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics // Modern Diasporas in International Politics. – L., 1986. – P. 1–15.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 94(438) – 054.57 “1918-1939»

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПОЛЬЩІ 1918–1939 рр. (DE JURE & DE FACTO)

Розглянуто політику Польщі щодо національних меншин у міжвоєнний період на основі широкого комплексу офіційної державної документації та законодавчих актів. Здійснено спробу реконструкції становища нетитульних етносів у державних окраїнах.

Ключові слова: Польща, національні меншини, креси, німці, українці, білоруси, євреї.

Рассмотрена политика Польши в отношении национальных меньшин в междувоенный период на основе широкого комплекса официальной государственной документации и законодательных актов. Осуществлена по-

58. Черний А. И. Советско-болгарское интернациональное сотрудничество / А. И. Черний. – К., 1989.

59. Чорній В. П. Історія Болгарії / В. П. Чорній. – Львів, 2007.

60. Шумада Н. История и современное состояние изучения фольклора болгарского населения в СССР // Българската култура и взаимодействието и със световната култура: Първи международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1981. Доклади : в 3 т. София, 1983. Т. 2: Етнография и фолклор. – С. 151–159; Шумада Н.С. Жанровый состав и особенности функционирования песенного фольклора болгарского населения в УССР // Втори Международен конгрес по българистика. София, 23 май – 3 юни 1986 г. Доклади : в 3 т. – София, 1988. – Т. 15: Фолклор. – С. 493–498.

61. Cohen R. Global Diasporas: An Introduction. – UCL Press, 1997.

62. Rainer M., Rainer O. Diasporas and ethnic migrants Germani, Israel and Post-Soviet successor states in comparative perspective. – Frank Cass, 2003.

63. Sheffer G. A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics // Modern Diasporas in International Politics. – L., 1986. – P. 1–15.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 94(438) – 054.57 “1918-1939»

А. Г. Венгер

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПОЛЬЩІ 1918–1939 рр. (DE JURE & DE FACTO)

Розглянуто політику Польщі щодо національних меншин у міжвоєнний період на основі широкого комплексу офіційної державної документації та законодавчих актів. Здійснено спробу реконструкції становища нетитульних етносів у державних окраїнах.

Ключові слова: Польща, національні меншини, креси, німці, українці, білоруси, євреї.

Рассмотрена политика Польши в отношении национальных меньшин в междувоенный период на основе широкого комплекса официальной государственной документации и законодательных актов. Осуществлена по-

пытка реконструкции положения нетитульных этносов государственных окраин.

Ключевые слова: Польша, национальные меньшины, кресы, немцы, украинцы, белорусы, евреи.

The policy of Poland with regard to the national minorities on the base of the wide range of the state documents and legislative acts is examined in the article. The attempt in reconstruction of status of the untitled ethnoses in the state borderlands is made.

Key words: Poland, national minorities, cresy, Germans, Ukrainians, Belorussians, Jews.

Auf der Grundlage einer Vielzahl offizieller Dokumente wird die Politik des polnischen Staates gegenüber den nationalen Minderheiten in der Zwischenkriegszeit beleuchtet. Es wird der Versuch unternommen, die Lage der Minoritäten in Polen zu rekonstruieren.

Schlagwörter: Polen, nationale Minderheiten, polnische Ostgebiete, deutsche, Ukrainer, Weißrussen, Juden.

Сучасний світ ставить перед суспільством ряд викликів, розв'язання яких вимагає зваженого погляду у минуле. Одним з таких викликів є поліетнічність держав, яка вимагає збалансованої національної політики, покликаної задовольняти потреби національних громад без шкоди титульному етносу і навпаки. Сучасна Україна не є винятком, тому досвід сусідньої Польщі міжвоєнної доби з цього питання у всіх смислах може стати корисним прикладом.

У вітчизняній історичній науці проблема національних громад у Польщі розглядається, в основному, в західноукраїнських землях, на яких, по суті, представлено весь зріз найбільших національних громад Польщі: українці, євреї, німці. Специфікою такого погляду є те, що українська громада в більшості випадків розглядається не як національна меншина, а як титульний етнос, що в регіональному вимірі є вірним, але не відповідає дійсності польської держави 1918–1939 рр. Лише панорамний огляд ситуації дозволить простежити індивідуальне в загальному.

Історіографія проблеми налічує досить солідний доробок. Першими цю проблему намагались досліджувати самі поляки в міжвоєнний період, для кращого розуміння ситуації. Авторами були відомі політики, зокрема Л. Василевський [58; 59], С. Вислоух [62; 63], які в своїх описах звертались до політичних функцій національних меншин та намагались виправдовувати державну політику стосовно них, апелюючи до необхідності уніфікації молодої держави. Для більшості праць міжвоєнної доби є характерною описовість, відсутність зва-

жених висновків, які до того ж орієнтувались на потреби колонізаторської політики держави [54; 57; 60; 61; 62; 63; 64, 65]. Після Другої світової війни інтерес до таких тем значно зріс, що було викликано входженням Польщі до соцтабору. Роботи, які з'являються, досліджують проблему під кутом марксистських постулатів, що дозволило детально розглянути її соціально-економічний бік, залишаючи поза увагою питання міжнаціональних, міжконфесійних та культурних взаємин і впливів [30; 31; 32; 42; 43; 44; 45; 46; 47; 54]. Після розпаду соцтабору в дослідженнях з'являються напрями, на які марксистські історики були «голодними» та через які вбачали можливість виходу з кризи історичної науки й осягнення нерозкритих питань. Праці цього періоду покликані зрозуміти причини прорахунків та поразки у національній політиці. Для цього в більшості випадків використовується культурологічний інструментарій і незаслужено відкидаються соціально-економічні аспекти [34; 35; 39; 43; 48].

Вітчизняна історіографія цієї проблеми розпочала формуватись з моменту утворення СРСР. У першу чергу це було пов'язане з інтересами СРСР стосовно Польщі. Окрім ідеї світової революції, як складової зовнішньополітичної діяльності Радянського Союзу, існували територіальні претензії. Тому Західна Білорусія та Західна Україна стали об'єктами прискіпливої уваги дослідників радянської держави. Як правило, це були критичні описи, спрямовані на викриття недоліків польської влади в соціально-економічній та культурній сфері стосовно меншин [12; 20; 21]. З уваги випускались релігійні утиски, що було пов'язане з антирелігійною радянською політикою. В основній своїй масі роботи мали пафосний характер, з притаманним епосі розмахом пера. В дослідженнях використовувались марксистсько-ленінські підходи, тому увагу приділяли, в основному, бідним селянам та пролетарям. Ще однією важливою темою стала діяльність Польської комуністичної партії. Будь-яка лояльність щодо українського чи білоруського заможного селянства розглядалась як загравання з куркулями та запродавство других [4; 8; 16]. Німецькому та єврейському населенню увага приділялась лише в дослідженнях, що стосувались історії Європи [15].

Післявоєнна історіографія значно зменшила свою увагу до цієї проблеми. Розроблялись питання, пов'язані з «хижацькою експлуатацією» західноукраїнських та західнобілоруських земель. Основна увага приділялась боротьбі класів, де експлуататором виступала «панська Польща та її буржуазні прихвостні», а експлуатованими – бідне селянство та робітники нафтових підприємств [10; 11; 14;

23]. Такі розвідки мали на меті продемонструвати різницю життя в західних землях після 1939 р., кардинальні переваги радянської над колонізацією. Праці істориків повоєнної доби торкалися важливих соціально-економічних проблем, які при всіх їх перевагах, мають значний недолік – заідеологізованість, шаблонність та свідомо сепарація джерел.

Сучасна вітчизняна історіографія аналізує цю проблематику виключно в західноукраїнському центричному зрізі. Відбувається співпраця з польськими колегами в розробці болючих та неприємних тем, обговорення яких обома сторонами дещо стирає взаємні образи. Здебільшого досліджуються етнорелігійні процеси, міжнаціональні відносини [7; 9; 17; 24; 25]. Поза увагою залишаються теми, які прийнято вважати цариною марксистських істориків, що значно збіднює розуміння тих подій.

Джерельною базою цієї статті є Конституція Другої Речі Посполитої 1921 р. [41], яка дає змогу простежити вплив міжнародних договорів на формування офіційної державної політики. Конституція містить ряд позицій, з яких можна зробити висновки, що в Другій Речі Посполитій всі громадяни мали рівні права та мали повне право на задоволення культурно-релігійних потреб. Однією з важливих груп джерел є інтерпеляції (звернення) послів українського, німецького та білоруського сеймових клубів до міністрів, в яких розкривається соціально-економічне та культурне становище національних громад. Особливістю цих джерел є їх масовість, так як кожна інтерпеляція фіксувала окремі події на рівні родини, села, гміни. Як правило, звернення були пов'язані з закриттям шкіл, осадництвом, поліцейським тиском та порушенням прав громадян, гарантованих Конституцією. Більшість цих джерел є ординарними, тому критерієм їх підбірки стала їх смислова повторюваність.

Наступну групу складають матеріали періодичної польської преси та преси національних меншин, таких як «Robotnik» [50], «Slowo Polskie» [52], «Громадський голос» [27], «Новий час» [28]. Газетні публікації розкривають суспільно значущі теми, пов'язані з національними громадами, серед яких проект аграризації євреїв, ліквідація національних шкіл, релігійне та земельне питання. Важливими є матеріали Виконавчого комітету Комінтерну, які містять постанови, статті Комуністичної партії Польщі, пов'язані з національним питанням. У цих матеріалах містяться статистичні дані стосовно складу національних меншин, освітніх закладів. Особлива увага приділяється порушенню прав меншин.

Поява після Першої світової війни Другої Речі Посполитої стала цілком закономірним явищем у світовій історії, але значну корекцію цього процесу було зроблено країнами-переможцями. Геополітичне розташування Польщі перетворило її на пішака у грі великих держав, таких як Англія, Франція та ін., які в останню чергу опікувались проблемою державотворчих прагнень польського народу, а виходили з необхідності власного убезпечення та користі, що є цілком природним у великій політиці. З одного боку, загроза Радянської Росії, а з іншого – розподіл Німеччини, поставили Польщу в буферну зону між Сходом та Заходом, де вона виграла для себе велику кількість дивідендів, пов'язаних у першу чергу з розширенням кордонів. Зрозуміло, що встановлені кордони не стали наслідком діяльності польської армії, а наслідком післявоєнного облаштування Європи.

Інкорпорація українських земель не стала явищем суто польським. Країни Антанти вбачали нежиттєздатність Західноукраїнської Народної Республіки, яка, на їх погляд, цілком реально могла увійти до складу Радянської України. Паралельно відбулось приєднання до Польщі частини білоруських та литовських земель.

Формування західних кордонів теж виявилось справою не з простих. Польські націоналісти на чолі з Р. Дмовським претендували на провінції Познань, Верхня Сілезія, частину провінцій Нижньої Сілезії та Західної Пруссії, в яких значна частина населення були німцями. До того ж Польща претендувала на заселену переважно німцями східну частину Померанії, Данцига, Мазовію та Вармію. Щоб домогтись включення цих територій до складу Польщі, взимку 1918–1919 рр. у провінції Познань було інсценовано повстання, в результаті якого там було встановлено контроль з боку польського уряду. До підписання Версальської угоди Польщі вдалось захопити велику частину західної Пруссії. В провінції Познань більше третини населення були німцями, в Західній Пруссії дві третини.

За таким взірцем було інсценовано й сілезькі повстання 1919 р., 1920 р., 1921 р. За наполяганням Д. Ллойд-Джорджа в липні 1920 р. були проведені плебісцити на спірних територіях. У Мазовії і Вармії 97,8 % населення зробили свій вибір на користь Німеччини. В Західнопрусьському районі Марієнверд за Німеччину проголосувало 92,4 %, та, незважаючи на це, район було передано Польщі.

У плебісциті у Верхній Сілезії 1921 р. 59,4 % за приєднання до Німеччини, а решта за Польщу. В результаті чого Верхня Сілезія була поділена на дві частини [3, с. 22].

Східні кордони були розширені за рахунок Литви, було включено в 1920 р. Віленський край, Західну Україну та Західну Білорусію, особливості перебування яких були визначені Ризьким договором 1921 р.

Під час Паризької мирної конференції діяв комітет єврейських делегацій, які домогались надання євреям, що опинились у складі Польщі, прав національних меншин. У відповідь речники польської дипломатичної служби обстоювали позицію, згідно з якою питання правового статусу євреїв розглядались як проблема внутрішньополітичного характеру. Представник Варшави І. Падецький з цього приводу стверджував, що Польща визнає рівноправ'я всіх громадян [17, с. 167].

Наслідком остаточного визначення кордонів Другої Речі Посполитої стало перетворення Польщі на поліетнічну державу. Набуття подібного статусу виявилось новим для відродженої держави. Принципи державної політики в цій сфері були розписані теоретично, в більшості випадків апелюючи до часів Першої Речі Посполитої, коли поняття національної меншини не існувало. Її попередником була релігійна меншина, в той час поняття «інший» включало в себе не етнічний, а релігійний зміст [1, с. 13]. До того ж польські теоретики, розробляючи свої концепції ролі національних громад до подій Жовтневої революції, не могли враховувати той факт, що на карті Європи з'явиться Радянські Україна та Білорусія, які виявляться культуртрегерами етнічного «я».

Ситуація, в якій опинилась Польща, була в цілому типовою для повоєнної Європи. Це було в першу чергу пов'язано з тим, що національні громади почали використовувати політичні важелі впливу: з загальної кількості населення країни меншини складали 31 %, з них 14 % українці, 7,8 % євреї, білоруси 3,9 %, німці 3,9 % [12] та ін. Національні меншини існували в більшості європейських держав, таких як Греція, Італія, Німеччина, Бельгія, Іспанія та ін. Тому Польща могла переймати досвід сусідніх держав.

Основним гарантом забезпечення прав національних громад у Польщі стала Конституція 1921 р. [41], окремі положення якої були написані під тиском міжнародних договорів та зобов'язань, які взяла на себе Польща [36]. Конституція прямо та опосередковано містила статті які, з одного боку, коригували життя національних громад, а з іншого – позиціонували її, як державу польську національну. Однією з найвагоміших статей, яка визначала національно-культурне життя, була та, що забезпечувала свободу відправлення релігійного культу.

Ця стаття повинна була б врегулювати релігійні протиріччя, що накопичувались століттями. В окремих статтях мова йде про внутрішнє самоуправління релігійних громад. На перший погляд, ці статті повинні були створити тепличні умови для релігійного життя, якби не одна надважлива приписка до кожної зі статей, яка стверджує, що все це повинне відбуватись, не порушуючи норм існуючого законодавства. Ця приписка стала справжньою зброєю на шляху до політизації православних громад. Проблему громадянства в новоствореній державі вирішувала стаття, яка забезпечувала його всім, незважаючи на релігійну та національну приналежність. Найбільш деструктивною для Польщі як держави була стаття, за якою національні громади мали можливість створення автономних територіальних союзів меншин у межах місцевого самоуправління, але таку привабливу для громад статтю теж було доповнено: ці союзи могли утворюватись спеціальними актами, які повинна спустити держава, чого, зрозуміло, вона собі не могла дозволити.

Конституція 1921 р. стала, з одного боку, захисником прав громад, а з іншого – залишила масу відступів для себе, щоб ці права не забезпечувати. Декларативний характер Конституції був у першу чергу викликаний тиском країн-переможниць.

Особливістю національних громад Другої Речі Посполитої було те, що вони мали різний статус, який впливав з історичних обставин їх появи на території Польщі [2]. Найбільш численними стали українська, білоруська, єврейська та німецька громади. А тому вони склали найбільше проблем для уряду, так як забезпечення їхніх прав та свобод йшло цілковито врозріз з реальною державною політикою – перетворенням Польщі на державу польську. Основну загрозу цілісності польської держави представляли компактно проживаючі громади українців, білорусів та німців, до того ж вони межували з СРСР та Німеччиною, що посилювало небезпеку територіальної цілісності Польщі. Компактність проживання українського та білоруського населення доповнювалось тим фактором, що вони, в порівнянні з поляками, були корінним населенням краю, а тому їхні претензії стосовно культурної автономії були обґрунтовані не лише кількісним, але й історичним фактором. У східних кресах поляки складали меншість і лише в окремих випадках ситуативну чи професійну більшість. Особливістю східних кресів була економічна відсталість у порівнянні з корінною та західною Польщею. Більшість населення мешкало в селі, де переважали карликові господарства, помножені на безполосся. Меншість населення була задіяна в нафтовій промисловості,

досить високим був показник серед працівників залізниці [11; 14]. Така ситуація, з одного боку, тішила польську владу, так як відсталість регіону та низький відсоток українського капіталу дозволяв перетворити креси на полігон для приросту польського національного капіталу, оскільки в західних промислових регіонах панував іноземний капітал, а з іншого – відверто бентежила, бо постійно вимагала посиленої уваги.

Західні креси, заселені німцями, в порівнянні зі східними мали свої особливості: значна частина населення була нащадками колонізаторів, ще за часів існування Першої Речі Посполитої, інші з'явилися в період австрійського панування, в руслі політики понімечення краю [57, с. 175]. Така специфіка регіону мала як позитивні, так і негативні наслідки для держави. Зрозумілою перевагою була розвинена промисловість, а недоліком – слабка присутність у ній польського елементу, польські робітники значно поступались по кваліфікації німецьким, тому поляки були представлені досить широко в аграрному секторі [48, с. 58]. Складається враження, що західні креси є дзеркальним відображенням східних. Рівень самоідентифікації та свідомості німецького населення був значно вищим, ніж в українців та білорусів, до того ж німці на поляків дивились зверхньо, підкреслюючи свою культурну домінацію. Ще одним неприємним моментом для польської економіки стало переважання іноземного капіталу, якому польський лише теоретично міг скласти конкуренцію.

Найбільш розпорошеною була єврейська громада [17, с. 68], яка, на відміну від попередніх, була в цілковитій залежності від влади, оскільки не могла апелювати до країни – Батьківщини. Погляди на євреїв були різними, але спільним було те, що в євреях в останню чергу вбачали споборників польської держави, вважаючи їх прислужниками попередніх окупаційних урядів [54, с. 12]. До того ж закритість громади в культурному плані унеможливлювала її асиміляцію. Економічна ніша, яку займали євреї, була традиційною: лихварство, кустарне виробництво, дрібна торгівля. Мешкали євреї або великими групами, створюючи цілі містечка, або ж невеликими групами в польських містах. На селі вони були явищем поодиноким і займалися там торгівлею та шинкарством. Лише незначна частка сільських євреїв займалися землеробством [20, с. 3].

Однією з найбільших загроз для територіальної цілісності Другої Речі Посполитій були СРСР та Німеччина, які не відмовлялись від своїх територіальних претензій, більше того, вони вказували підтримку культурним рухам.

Із самого початку уряд ендеків взяв курс на колонізацію, яка в окремих випадках переходила у відверту асиміляційну політику. На початку 20-х рр. колонізацію можна сміливо ототожнювати з вандалізмом, варварством та ксенофобією стосовно національних громад. Особливістю даного періоду став факт боротьби з «іншим», ініціати-ва в багатьох випадках приходила знизу, що можна пояснити пост-травматичним синдромом тривалої бездержавності та спробою само-ствердження за роки ірреденції.

Політичні заяви польського керівництва того часу стверджували: «минули часи шовіністичної Росії, тепер польський народ є вільним і відчуває дух свободи. Найважливіша роль у побудові цілісної поль-ської держави відводиться інтелігенції» [18, с. 2], польська держава перетворилась на жорсткішу стосовно національних громад, ніж Ро-сійська імперія.

Форсована колонізація мала подолати, з точки зору поляків, на-слідки русифікації в підросійській Польщі, понімечення в австрій-ській, «євресзацію» економіки [9, с. 15]. Першою жертвою стала Пра-вославна Церква, яка потрапила під хвилю ревіндикації, коли в під-російській Польщі було закрито, розграбовано та знищено частину православних парафій та храмів. На західних кресах німців вистав-ляли як елемент пруської поліції, понімечення краю та його відго-родження від материнської Польщі. Проводились антинімецькі акції, які в ряді випадків закінчувались німецькими погромами [52, с. 174]. Єврейська громада, яка розглядалась з точки зору економічної кон-куренції, стала жертвою економічного бойкоту, погромів. Держав-на пропаганда зображувала їх як ворогів, які є причиною злиденного життя поляків [18, с. 13].

Політика по зглажуванню гострих кутів неоднорідності проводи-лась з позицій насильства, що призвело до того, що на довгі роки на-сильство стане синонімом польської державності для національних громад.

Важливим моментом колонізації стала робота з освіченою вер-хівкою національних громад, від них вимагалась присяга на вірність польській державі. Всі ті, хто відмовлялись її приносити, були звіль-нені зі своїх посад. Так, було звільнено професора географії С. Руд-ницького, професора цивільної процедури доктора Вергановського, професора української літератури К. Студницького та ін. [13, с. 84]. Частина інтелігенції була змушена емігрувати. Масові звільнення неполяків проводились й в інших галузях, таких як медицина, юри-спруденція, державна служба.

Окрім епізодичних моментів у боротьбі з непольським населенням, були виділені магістральні напрями: економіка та культура, знекровивши які можна було б святкувати перемогу. На східних кресах найгостріше стояло питання землі, а радше, її практичної відсутності в користуванні селян, 85 % землі було в користуванні у поміщиків. Аграрна реформа 1920 р. була завершена в 1925 р. За нею передбачалась парцеляція землі поміщиків селянам. На такий крок польський уряд наштотувала Радянська Росія та поширювані комуністичні настрої в суспільстві. На східних кресах парцеляція не розв'язала б земельне питання, але дала б змогу дещо полегшити становище селян. Але виділення урядом пріоритетних верств населення для парцеляції було направлено на те, щоб якомога менше непольських селян отримали землю. Землю в першу чергу отримували орендарі та працівники маєтків, солдати та учасники добровольчих організацій, родини загиблих солдат. Зрозуміло, що українське та білоруське населення в останню чергу потрапляло в окреслені категорії. Подібна політика поклала початок осадницькому руху, який був покликаний, з одного боку, підняти економічно польського селянина, а з іншого – розчинити національний склад, формуючи лояльну економічно міцну верству польського селянства на кресах. Осадники отримували для господарювання до 20 га землі, що в умовах карликового господарювання місцевого селянства викликало зрозуміле обурення. В період з 1919 до 1931 рр. осадники отримали 400 000 га землі [15, с. 103]. Такий крок в етноекономіці не був винаходом польських урядовців, раніше самі польські землі стали жертвою таких заходів, перебуваючи в складі Пруссії. Хоча подібну політику стосовно західних польських земель Л. Василевський жорстоко засуджує [59], а от осадництво на сході вважає виправданим заходом. До прикладу, прусська Комісія з колонізації переселила до пруської Польщі за 28 років 120 тисяч німців, а польська влада за 2 роки – 25 тисяч поляків [18, с. 3]. Так як українське та білоруське населення, в основному, було задіяне в аграрній сфері, то дискримінаційна політика торкнулась саме їх.

Німецьке населення, на відміну від інших національних громад, в силу історико-культурних особливостей, було більш впливовим у значно більшій кількості ніж народного господарства. На 1921 р. воно складало 3,8 % населення Польщі. З огляду на політичні наслідки німецьке населення опинилось у зовсім іншій якості в польській державі, втративши привілейоване становище і перетворившись на національну меншину. У Верхній Сілезії німецьке населення було

представлене кваліфікованими робітниками, в Познані та Поморі – житницях старої Німеччини, німці були поміщиками, вільнонайманими робітниками та селянами. Найбільше страждали мешканці промислових районів, так як уряд у захопленні європейських ринків збуту продукції, підвищував її конкурентоспроможність за рахунок здешевлення, а здешевлення, в свою чергу, викликало раціоналізацію та капіталізацію виробництва. Ця політика призвела до масового зубожіння німецьких робітників. Частина німецького населення, що потрапила на новостворені польські території після 1908 р., отримувала громадянство за спеціальним дозволом держави. Мешканці прикордонних районів з Німеччиною мали право за Версальською угодою переїхати до Німеччини. Це ж право мали поляки, що мешкали в Німеччині на прикордонних землях. Відповідно до польської статистики з 1918 до 1921 рр. з Познанського та Поморського воєводств виїхало 730 тис німців. Після 1921 р. державу залишили 400 тис. німців. У 1925 р. уряд прийняв рішення про призупинення німецької еміграції.

Єврейська громада, займаючи торговельно-ремісницьку нішу, складала значну конкуренцію полякам. Тому «роз'єврення» економіки стало важливим напрямком урядової діяльності. В суспільство було кинуте гасло «свій до свого по своє», що мало на меті відібрати ринок збуту в єврейської економіки. Прямим наслідком чого став бойкот єврейських товарів та послуг. Антиєврейська економічна політика продовжувалась податковим тиском, високим відсотком на кредитування, відмовою ряду підприємств на постачання товару [15, с. 231].

Відмінність у віросповіданні між титульною нацією та значною частиною національних громад поєднувало етнорелігійну політику з національною. Найбільшою релігійною меншиною стала православна громада, враховуючи той факт, що більшість належала до Московського патріархату, а політика щодо неї формувалась у войовничому руслі. Основні характеристики політики щодо православ'я стали: ревіндикація – повернення у власність уніатської та католицької церков земель і майна конфіскованих при Російській імперії. Під виглядом ревіндикації було знищено десятки приходів та церков. Польських православних вірян було відлучено від Московського патріархату та створено польський, який проводив політику послаблення православ'я [38, с. 54]. Такою політикою уряд намагався реалізувати політику прискореної асиміляції.

Шкільна політика проходила в руслі ліквідації національної школи. Основного удару зазнали українська, німецька та білоруська школи [39, с. 58; 40, с. 34]. Їх кількість за роки незалежності Польщі постійно зменшувалась, що яскраво демонструє ситуація в Східній Галичині.

Таблиця 1

Всенародні школи у Східній Галичині [51]

Воєводство	Число всенародних шкіл по мові									
	В 1911–1912 ш.р.			В 1921–1922 ш.р.			В 1927–1928 ш.р.			
	Укр.	Пол.	інші	Укр.	Пол.	інші	Укр.	Пол.	інші	Утраквістичні
Львівське	936	1052	10	976	1363	39	305	1361	41	654
Станіславське	782	162	8	816	311	38	265	284	36	526
Тернопільська	702	376	2	643	608	12	174	677	-	455
Львів. шкіль. округ	2420	1590	20	2437	2282	89	744	2322	77	1635

Таблиця 2

Національні школи Другої Речі Посполитої на 1929 р. [51]

школи	% початкова	% середні
польські	85	94,7
українські	3,2	2,2
білоруські	0,09	-
німецькі	1,6	0,7
утраквістичні	9	-
мішані	0,9	2,4

Полонізація школи відбувалась шляхом утворення двомовних шкіл та змішаних, закриття національних шкіл та відкриття польських. Одним з головних прав, що гарантувалось німецькому населенню, було право на школу. Підставою для навчання в німецькій школі повинна стати заява батьків. В 1926 р. виявили бажання навчати дітей в німецькій школі 8500 батьків, з них 7114 було відхилено, а тому діти були змушені навчатись у польськомовних школах. Школи національних меншин були поставлені в гірші умови, ніж польські. Уряд ініціював виселення вчителів (за етнічною ознакою) до ко-

рінної Польщі, а на їхнє місце присилали вчителів, що були за національністю поляками. Недокомплектація шкіл фахівцями призводила до їх закриття або ж переорієнтації на польськомовне викладання [53, с. 5]. Єврейська світська освіта практично відсутня, державних єврейських шкіл не існувало, відкриті ж на кошти громад світські школи всіляко переслідувались [51, с. 9].

Шкільний закон 1932 р. визначав польську державність найвищим принципом всього виховання, що імпліцитно проводило не лише жорстку ідейну колонізацію школи, але й зменшення кількості непольських шкіл [9, с. 2].

Положення національних громад юридично було виписано з забезпеченням всіх прав та свобод для національних громад. Основним документом, що забезпечував рівні права, стала Конституція 1921 р., яка була написана під тиском країн-переможниць, тому містила ряд декларативних положень, втілення в життя яких не входило в амбітні плани польського політикуму. Фактично життя національних громад проходило під постійним тиском держави, яка спрямовувала життя громад у русло колонізації. Вона супроводжувалась відвертою дискримінацією та порушеннями прав людини за національною ознакою.

Бібліографічні посилання

1. *Абашидзе А.* Защита прав меньшинств по международному и внутреннему праву / А. Абашидзе. – М., 1996.
2. *Абашидзе А. Х.* Международная защита прав национальных меньшинств. Международно-правовой анализ / А. Х. Абашидзе, Ф. Р. Ананидзе. – М., 1997.
3. *Айсфельд А.* Немецкие этнические меньшинства в странах Средневосточной и Восточной Европы накануне и в первые месяцы Второй мировой войны в политике Третьего рейха / А. Айсфельд // Российские немцы. Историография и источниковедение. – М., 2001.
4. *Боген Д.* Преследование нацменьшинств в Польше / Д. Боген. – М., 1927.
5. *Болдов А. В.* Внутренняя политика «санации» в Польше 1935–1939 гг.: дисс. канд. ист. наук / А. В. Болдов. – М., 1982.
6. Боротьба села за землю та новий закон про парцеляцію і осадництво. – Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 6, оп. 1, спр. 18.
7. *Віднянський С.* Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. Віднянський // Український історичний журнал. – 2003.

8. *Воронко І. Я.* Белорусский вопрос к моменту Версальской Мирной конференции / І. Я. Воронко. – Ковна, 1919.
9. Доклад Е. Братковского на 16–17 заседаниях V съезда КПК «Национальный вопрос и задачи КПК». – Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСП). – Ф. 495, оп. 124, спр. 352.
10. *Зашикільняк Л. О.* Спроби українсько-польського порозуміння у міжвоєнній Польщі: сподівання і реалії // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. : матер. Міжнарод. науково-практ. конф. (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ, 1997 – С. 156–160.
11. *Зуев Ф. Г.* Рабочее и национально-освободительное движение в Польше 1917–1939 гг. / Ф. Г. Зуев. – М., 1957.
12. *Konstytucj 1921 r.* – Warshava, 1921
13. *Калинович В. И.* Колониальный режим управления Западноукраинскими землями в панской Польше (1018–1939): автореф. дисс. канд. ист. наук / В. И. Калинович. – Львов, 1955.
14. *Кон Феликс.* Национальный вопрос в Польше / Феликс Кон. – М.; Л., 1927.
15. Кривава книга / упоряд. Я. Радевич-Винницький. – Дрогобич, 1994.
16. *Кухарев Б. Е.* Сельское хозяйство Западной Белоруссии (1919–1939 гг.) / Б. Е. Кухарев. – Минск, 1975.
17. *Левин И.* Национальный вопрос в послевоенной Европе / И. Левин. – М., 1934.
18. *Минский Г.* Под игом польских панов / Г. Минский. – 1939.
19. Нарис з історії та культури євреїв України / під ред. Л. Фінберг, В. Любченко. – К., 2005.
20. Национальный вопрос в Польше. – РДАСП. – Ф. 495, оп. 124, спр. 17.
21. Национальный вопрос и задачи партии. – РДАСП. – Ф. 495, оп. 124, спр. 361.
22. *Пичета В.* Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. – М., 1939.
23. Под польским орлом. – М., 1927.
24. Речь депутата Соболевского из белорусской крестьянско-рабочей «Громади» на заседании польского Сейма. 24.5.1926. – РДАСП. – Ф. 495, оп. 124, спр. 178.
25. *Селезнев А. И.* Образование польского буржуазно-помещичьего государства (1918–1921 гг.) / дисс. ... канд. юрид. наук / А. И. Селезнев. – М., 1953.
26. *Стовбуха Д.* Політика Другої Речі Посполитої щодо західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин : зб. наук. праць / за ред. П. М. Чернеги. – Київ–Краків, 2002. – С. 102.
27. Узгодження і розбіжності другого міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини 1918–1947» // І. – 2003. – № 28. – С. 223.

28. Швагуляк М. М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х р. XX ст. / М. М. Швагуляк // Записки НТШ. – Львів. – 1991. – Т. ССХХП. – С. 111–140.

29. Шкільництво на Волині в світлі урядових цифр // Громадський голос. 19.1.1929. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 641.

30. Шкільництво Східної Галичини в цифрах // Новий час. 14.1.1931. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 12, спр. 641.

31. Экстренное предложение депутатов из белорусской крестьянско-рабочей «Громады». – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 178.

32. Banasiak S. Przesiedlenie Niemcow z Polski w latach 1945–1950 / S. Banasiak. – Lodz, 1968.

33. Bialecki T. Przesiedlenie ludnosci niemieckiej z Pomorza Zachodniego po II wojnie swiatowej / T. Bialecki. – Poznan, 1969.

34. Byczkowski J. Mniejszosci narodowe w Europie 1945–1974. Wybrane zagadnienia / J. Byczkowski. – Opole, 1976.

35. Czy mozliwa jest kolonizacja zydowska na polesiu? // Nash Przegląd. W. 12.3.1931. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 188.

36. Eisler J. Marzec 1968. Geneza, przebieg, konsekwencje / J. Eisler. – Warszawa, 1991.

37. Hurwic-Nowakowska I. Ćydzi polscy (1947–1950). Analiza wikzi spoiecznej ludnoŃci Ćydowskiej / I. Hurwic-Nowakowska. – Warszawa, 1996.

38. Interpelacja. posla P. Wasynczuka i innych z klubu Ukrainskiego do Pana Prezesa Rady Ministrow P. P. Ministrow Spraw Wewnetrznych, Wyznan Religijnych i Oswiecenie Publicznego. W., 1924. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 78.

39. Interpelacja. posla S. Podhorskiego i towarzyszy do Pana Ministra Spraw Wewnetrznych w sprawie naduzyc starosty kostrezewskiego w Peczynizynie i Posterunku Policji w Berezowis srednim. W., 1924. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 78.

40. Interpelacja posls S. Kozickiego i towsrzszy z Klubu Ukrainskiego do Pana Ministra Oswiecenia Publicznego i Wyznan Religijnych w sprawie zamknicia dwoch prywatnych ukrainских ludowych szkol Ukrainskiego Pedagogicznego Towarzystwa w Drohobuzu. – W., 1924. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 78.

41. Iwanicki M. Ukraiccy, Biaiorusini, Litwini, Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / M. Iwanicki. – Siedlce, 1991.

42. Iwaniuk S. Biaioruskie Towarzystwo Spoieczno-Kulturalne a szkolnictwo w jkzyku biaioruskim w latach 1956–1980 / S. Iwaniuk. – 1994. – № 2.

43. Kersten K. Kształtowanie sie stosunkow ludnosciowych, [w:] Polska Ludowa 1944–1950. Przemiany społeczne / K. Kersten. – Wroclaw, 1974.

44. Kersten K. Przemiany struktury narodowosciowej Polski po II wojnie swiatowej. Geneza i wyniki / K. Kersten // Kwartalnik Historyczny, 1969. – № 2.

45. Kwilecki A. Mniejszosci narodowe w Polsce Ludowej// Kultura i Spoleczenstwo. – 1963. – № 4.

46. Kwilecki A. Zagadnienie migracji i asymilacji / A. Kwilecki. – Warszawa, 1974.
47. Lovell J. Polska jakiej nie znamy. Zbior reportazy o mniejszosciach narodowych / J. Lovell. – Krakow, 1970.
48. Makowski B. Litwini w Polsce 1920–1939 / B. Makowski. – Warszawa, 1986.
49. Matelski Dariusz. Mniejszosc niemiecka w Wielkopolsce w latach 1919–1939. – Poznan, 1997.
50. Pertraktacje polsko-zydowskie. Porozumienie czy zasadzka? // Nash Przegląd. W. 28.6.1930. – Ф. 495, оп. 124, спр. 188.
51. Pierwszy krok. Rozpoczenie debaty nad porojectem Z.P.P.S. o szkolnictwie mniejszosci narodowych // Robotnik, 22.5.1929. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 614.
52. Skubiszewski K. Wysiedlenie Niemcow po II wojnie swiatowej / K. Skubiszewski. – Warszawa, 1968.
53. Slovo Polskie. 25.8.1930. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 48.
54. Sprawa zydzowska w Polsce kapitalistucznej. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 17.
55. Srokowski K. Sprawa narodowosciowa na Kresach Wschodnich / K. Srokowski. – Krakow, 1924.
56. Stan szkolnictwa ukraińskiego w Polsce. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 614.
57. Uchwala w sprawie narodowosciowej. – РДАСПІ. – Ф. 495, оп. 124, спр. 48.
58. Urbanski Z. Mniejszosci narodowe w Polsce / Z. Urbanski. – Warszawa, 1933.
59. Wasilewski L. Litwa i Bialorus, Zarys historyczno-polityczny stosunkow narodowosciowych / L. Wasilewski. – Warszawa, 1925.
60. Wasilewski L. Sklad narodowosciowy panstw europejskich / L. Wasilewski. – Warszawa, 1933.
61. Wlodarski P. Zagadnienia polityki narodowosciowej w Polsce Odrodzonej / P. Wlodarski. – Warszawa, 1936.
62. Wlodarski P. Zagadnienia polityki narodowosciowej w Polsce Odrodzonej / P. Wlodarski. – Warszawa, 1936.
63. Wyslouch S. Polacy i Bialorusini-katolicy na terenie Wilenszczyzny / S. Wyslouch. – Warszawa, 1938.
64. Wyslouch S. Polacy i Bialorusini-katolicy na terenie Wilenszczyzny / S. Wyslouch. – Warszawa, 1938.
65. Zaleski W. Ochrona praw mniejszosci narodowych w Polsce / W. Zaleski. – Warszawa, 1938.

Надійшла до редколегії 04.11.10.

УДК 94(4) – 054.7 «1918/1939»

В. С. Лавренко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

СПРИЙНЯТТЯ БОЛГАР ТА НАРОДІВ КОРОЛІВСТВА СЕРБІВ, ХОРВАТІВ ТА СЛОВЕНЦІВ РОСІЙСЬКОЮ ТА УКРАЇНСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ ПЕРШОЇ ПІСЛЯРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ХВИЛІ

Реконструйовано сприйняття південних слов'ян російськими та українськими емігрантами на Балканах 1918–1930-х рр. Виявлено значення між-етнічних взаємин емігрантів та населення країн-реципієнтів.

Ключові слова: *еміграція, Балкани, образ, Батьківщина, перша післяреволюційна хвиля.*

Реконструировано восприятие южных славян русскими и украинскими эмигрантами на Балканах 1918–1930-х гг. Определена роль межэтнических взаимоотношений эмигрантов и населения стран-реципиентов.

Ключевые слова: *эмиграция, Балканы, образ, Родина, первая послереволюционная волна.*

The perception of Southern Slavs by Russian and Ukrainian emigrants in Balkans during 1918–1930 is reconstructed. The role of interaction between the emigrants and the population of the countries-recipients is determined.

Key words: *emigration, Balkans, image, Motherland, first afterrevolutional wave.*

Der Autor rekonstruiert das Bild der Südslawen in der Wahrnehmung der russischen und ukrainischen Emigranten auf dem Balkan in den Jahren 1918–1930. Im Mittelpunkt stehen die Beziehungen der Emigranten zur Bevölkerung der Aufnahmeländer.

Schlagwörter: *Emigration, Balkan, Heimat, Wahrnehmung, erste Migrationswelle.*

Результатом регулярної міжетнічної взаємодії є формування образів «іншого». Ці образи, тривалий час існуючі в тому або іншому середовищі, представляють для історика цінне джерело для реконструкції характеру міжетнічних контактів, оцінки ступеня їхньої напруженості або дружлюбності, виявлення точок зіткнення інтересів

різних етнічних груп як потенційних імпульсів для виникнення між-етнічних протиріч і конфліктів. У цьому контексті безперечною є актуальність вивчення цих образів. Метою даної статті є охарактеризувати бачення емігрантами народів Балкан, з якими вони вступали в міжетнічні стосунки.

Дослідження взаємодії південних слов'ян з представниками російської еміграції першої післяреволюційної хвилі має давню історіографічну традицію. Серед російських істориків варто відзначити Л. Сонічеву [26], О. Гончаренка [7], О. Проніна [25], серед українських – В. Павленко [25], В. Козлітіна [14]. Значним є внесок у розробку означеного питання і болгарської дослідниці Ц. Кьосевої [16] та її сербського колеги М. Йовановича [12]. На сьогоднішній день достатньою мірою висвітленими є взаємовідносини емігрантів та балканських народів на інституційному рівні, багато уваги в останній час приділяється науковим та культурним контактам на міжособистісному рівні.

Однак певною лакуною у дослідженнях є висвітлення ментально-го віддзеркалення цієї взаємодії, до якого слід віднести й сприйняття біженцями населення країн-реципієнтів. Доцільним для заповнення цієї лакуни є залучення мемуаристики та періодики емігрантів, яка складає основу джерельної бази даної розвідки [1; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 11; 13; 17; 18; 19; 21; 24; 28; 29; 30; 31; 32].

Отже, розпочнемо нашу реконструкцію з болгар, які були хронологічно першими, хто прийняв біженську масу у слов'янських балканських державах. Перед початком масової російської еміграції на Балкани і у росіян й у болгар були певні етнічні стереотипи стосовно один одного. Позитивному образу росіян сприяла їхня допомога Болгарії в ході війни 1877–1878 р. [20, с. 33–35]. Уже після того як емігранти стали тяжким тягарем для й без того обтяженої виплатою репарацій Болгарії, у сільській місцевості росіяни сприймалися як визволителі. Так, підпоручик В. Каратєєв згадує, що коли він і його товариші по нещастю, які працювали у гірських районах на будівництві доріг і були обмануті підрядником, збилися зі шляху та зайшли в ізольоване село, то знайшли тут теплий прийом і вечерю від старого, що, між іншим, вимагав від своїх синів, щоб ті кланялися дітям своїх визволителів [13]. Що стосується білоемігрантів, то вони бачили в болгарях народ, що вимагав протекції, молодшого брата, що колись залежав від Росії, але в жодному разі не рівних. Гіперболізовано цей образ болгар виразив у своїх спогадах Б. Александровський, «бідний родич із Задунайської губернії» [1, с. 325]. Крім того, відірвані

від Батьківщини, білоемігранти, ображені на увесь світ, мали відчуття, що всі зобов'язані їхній великій державі в минулому. Так, французів Росія в ході Першої світової війни врятувала, на думку білоемігрантів в 1914 р., відволікши німецькі війська в Галичину з бойових дій на Марні [3, с. 180]. Тому утримувати емігрантів союзники були просто зобов'язані. Спокутою боргу за звільнення з-під османського ярма було перебування біженців на території Болгарії. Але в цього міфа про болгар, характерного для емігрантського середовища, була й позитивна сторона – болгари сприймалися як близький слов'янський народ, а тому Болгарія у свідомості білоемігрантів не стала чужиною в повному розумінні цього слова. Етнічні стереотипи, незалежно від того позитивні вони чи негативні, походять від нестачі інформації. Почастішання міжетнічної взаємодії веде до краху цих стереотипів. Це неминуче і відбулося внаслідок контактів еміграції й болгар.

Тривалий час емігранти не усвідомлювали того факту, що їхнє перебування за кордоном – всерйоз і надовго. А тому вони вибрали сепарацію як модель взаємодії з домінуючим етносом. Більшість емігрантів не прагнуло вивчати мови – адже для тимчасового проживання в Болгарії, з їхнього погляду, було цілком достатньо мовної близькості болгарської та російської, необхідної для розуміння розмовної мови. Спроби швидко пристосуватися до нового середовища країн-реципієнтів в емігрантському колі розцінювалися як зрадництво білої ідеї. Розселялися росіяни також компактно. Бідність же змушувала їх шукати заробітку на непрестижних роботах, але, повертаючись до себе в казарму, на квартиру, вони знову ставали «великосвітськими дамами та бравими офіцерами». Виходячи із цього, контакти з корінним населенням сприймалися як необхідні, але як такі, що принижують статус, і емігранти намагалися максимально скоротити строк свого перебування поза «великосвітським середовищем». Так, уже згаданий В. Каратеев свідчить, що болгари охоче брали емігрантів на роботу, наприклад, по замішуванню саману. Таку роботу росіяни прагнули виконати в дуже короткий термін: усе, що можна було зробити зі складнощами за три дні, вони викладалися й робили за два, працюючи до сьомого поту [13]. І справа не в надмірній працьовитості емігрантів, а в тім, що якнайшвидше закінчення роботи давало їм можливість загорнутися знову у свій емігрантський кокон, закритий для сторонніх.

Як бачимо, нове бачення болгар білоемігрантами було наслідком, насамперед, їхньої трудової діяльності. І хоча в трудових відноси-

нах болгари виступали найчастіше працедавцями, у російських найманих робітників стосовно них не було нічого подібного до класової ненависті [1; 11; 13]. Ймовірно, емігранти ще пам'ятали своє колишнє положення в суспільстві, і, зіставляючи його з положенням селян, які працюють нарівні з тими, кого вони наймають, оцінювали його як більше вигідне. А оскільки вважали, що свій суспільний статус вони незабаром відвоюють у Росії, емігранти не виплескували негативних емоцій на роботодавців. Однак механізми заміщення спрацьовували, тому росіяни нерідко проявляли іронію стосовно болгар-наймачів. Іронізували над низьким рівнем освіти начальників. Є випадки, коли білогвардійцям вдавалося обманювати працедавців при ритті ям під фундамент, де оплата йшла в залежності від обсягу вийнятої землі, болгари не вимірювали прямокутків, а тому емігранти йшли навскіс, що не відбивалося на зарплатні. Обдурити простака-підрядника або селянина було просто справою честі для росіян. Але в той же час освічені емігранти настільки прагнули протиставити цю свою перевагу «темряві» місцевого населення, що навіть йшли на обман. Один з офіцерів, ведучи бухгалтерію трактирника, стверджував, що він простий солдат – болгарський солдат такого не зможе [13].

Емігранти відзначали важке положення жінки, яка до 30 років від важкої роботи перетворювалася на стару, завжди прислужувала чоловікам і не сідала з ними за один стіл, не могла розпоряджатися грошми [1, с. 185–186]. Біженці це пояснювали «турецькою спадщиною». Частим є згадування емігрантами того факту, що в болгар викликало обурення й осуд купання без купальних костюмів. Деякі відносили це до все тієї ж «турецької спадщини», а деякі вважали це ознакою нерозбеченості [24, с. 225]. Така сором'язливість болгар викликала в емігрантів ностальгію (особливо в старшого покоління) – от вони старі добрі часи, часи суворих правил і державної стабільності! Найбільш яскравими позитивними характеристиками болгар виступають простота, гостинність і щирість. У спогадах емігрантів є кілька згадок про те, що вони бачили болгарського монарха Бориса ... у якості машиніста, що при цьому монарх-залізничник не вимагав до себе будь-якого особливого ставлення [30]. А опис застіль у селян, які будуть годувати досхочу, поки гість не продемонструє фізіологічних ознак ситості! Зазначають емігранти й сильний вплив суспільної думки, особливо в болгарському селі, де покарати жадібного на їжу хазяїна можна було одним походом у трактир. Гості, які їдять у трактирі, забезпечували погану славу [13]. Простота в побу-

ті в сукупності із суворістю правил екстраполювалися на уявлення про стару, втрачену Русь. Це доповнювало позитивний образ Болгарії. Часто емігранти з гордістю говорять про те, що Болгарія – єдина країна, яка виплатила репарації, накладені на неї по Нейському договору, повністю (хоча реальні виплати Болгарії не складали більше однієї третини цієї суми) [1, с. 360]. Говорять це так, як можна говорити про Батьківщину.

У цілому позитивний образ болгар як добродушних простаків, сформований на побутовому рівні, суперечив тому образу, що був пов'язаний з політичною ситуацією у країні. Білоемігранти жорстко засуджують політику лівого уряду Стамболійського, що санкціонував вигнання із країни генералітету й потакав комуністам, що допустив появу в країні радянської шпигунської мережі [5; 6; 8; 17; 31]. У західній емігрантській пресі найчастіше повідомлення про Болгарію пов'язані саме з діяльністю радянських агентів, які підбивають вірних білій ідеї вояків на повернення в Совдепію. Саме західна преса (яка в емігрантському середовищі користувалася більшою популярністю, ніж місцева) сформувала в емігрантів візію Балкан як периферії закордонної Росії, а країн Заходу – як більше сприятливого для життя місця. Багато в чому така візія посприяла перетворенню Болгарії на перевалочний пункт еміграції. Добре влаштовані на кінець 1920-х рр. у Болгарії лікарі й інженерні кадри віддали перевагу статусу таксиста в Парижі або чорнороба на автомобільних заводах у Бельгії. Звідси й бачення Болгарії як місця, що уже не Батьківщина, але ще не чужина. Адже саме з балканськими слов'янськими країнами більшість представників військової еміграції асоціюють такий період у своєму житті як біженство, протиставляючи його власне еміграції. Біженство давало надію на повернення, еміграція знаменувала її крах. Надії на відвоювання своєї Росії в сукупності з етнічною, побутовою й ментальною близькістю з болгарами не давали підстав білоемігрантам говорити про Болгарію як про чужину.

Якщо росіянам у Болгарії допомагала прилаштуватися до нових умов добра пам'ять про їх допомогу при звільненні країни від османського іґа, то у КСХС ця сторінка російсько-балканської дружби відійшла на другий план, так би мовити, її витіснили добрі спогади про Росію, яка вступила у Першу світову війну, щоб підтримати «братів-слов'ян», про Росію, яка прийняла Сербську Армію як дорогих гостей, коли більша частина території країни була окупована Центральними державами [2, с. 74]. Одним словом, серби платили свій «борг 1914 р.» гостинністю стосовно біженців. О. Мірошніченко, напри-

клад, згадує, що протягом трьох місяців по прибутті в Сербію їх сім'я не платила грошей за квартиру у м. Лесковаці, бо господарка вважала, що не може брати грошей з жінки без чоловіка з дітьми на руках. Сім'я евакуювалась з Одеси, а голова родини ще продовжував боротьбу у Криму [18]. Це вже пізніше серби відчули себе країною-переможницею, а неохайність та обірваність російських біженців викликали глумливу посмішку на обличчях «братушок» (в цьому бездіяльні емігранти частково винні самі) [4; 9; 27]. Початкова установка про росіян у сербів була позитивною і емігранти неодноразово це підкреслювали. Другий момент «позитивної сторони» образу Сербії, який зазначають білоемігранти, – протекціоністська політика Олександра Карагеоргієвича. Росіяни підкреслюють його зв'язок з імператорською Росією, ніби пишаючись «видатним співвітчизником». Дійсно, сербський монарх закінчив у 1904 р. Пажеський корпус у Петербурзі, в 1913 р. був нагороджений орденом Андрія Первозванного, а в 1915 р. як Головнокомандувач Сербської Армії – орденом Святого Георгія третього ступеня. Кадет Ю. Мордвінкін згадує, що колишній юнкер Олександр фінансував за особисті кошти кадетський корпус у Панчево, що взагалі давало можливість корпусу існувати, бо більшість батьків кадетів не могли оплатити їх навчання [19].

Мемуаристи вказують, що якщо у Болгарії до освіченості емігрантів ставились з пересторогою (обдурять) та з презирством (ти освічений, а живеш гірше за мене неосвіченого), то в Сербії за освіченість росіян любили (принаймні, до великої депресії, коли жорстко стало питання про конкуренцію національних кадрів та емігрантів на трудовому ринку). Варто додати, що і учні російських навчальних закладів по закінченні певного етапу навчання (середня та старша школа) прагнули здати Велику та Малу Матуру – загальнообов'язковий екзамен для сербських школярів [19; 32]. Це давало право на вступ до професійних навчальних закладів середньої ланки на кшталт ремісничих училищ чи до університету. Російські школярі з відповідальністю ставились до цих іспитів, іноді з більшою, ніж до річних шкільних, готувались до них по декілька місяців і, врешті, пишались своїми успіхами. А «зубріння Матури» – це соєрідний вияв поваги до системи освіти КСХС.

У 1930-ті рр. до безперечних благодіянь КСХС емігранти відносять вірність ідеям короля Олександра (вбитого у 1934 р.) у плані відмови від встановлення дипломатичних відносин з Радянським Союзом. Професор Г. Піо-Ульський цю вірність пояснював тим, що свого часу Сербія у своїх навчальних закладах виховувала підростаюче

покоління на зразках багатой російської літератури та поваги до російської культури [23]. А тому не дивно, що стара та середня генерація сербів зберегли цю повагу.

Що ж до «зворотної сторони» образу Сербії та сербів, то перше з негативу, що відмічають емігранти – це провінційність Сербії [28; 29]. Адже навіть Белград у їх спогадах не претендує на щось більше, ніж губернське місто Південно-Західного краю. Ось якою побачив сербську столицю Д. Дорошенко, який деякий час очолював українську місію в Белграді: «Београд виглядав велично лише здалеку. Зблизу мені уявилося звичайне провінційне місто з дуже виразними слідами недавньої війни: скрізь по будинках було видно знаки від австрійських гранат і куль, особливо перед берегом. Якихось помітних гарних будівель мало, та й ті пошарпані, понівечені зокола. Більшість домів – низенькі одноповерхові будиночки, вкриті череп'ям. Дерев і взагалі рослинності дуже мало, сама акація. Брук на вулицях дуже поганий, розбитий, за виїмком двох-трьох головних вулиць, вимощених деревом. Все – спечене сонцем, закурене, запорошене й дуже нагадувало мені своїм загальним колоритом Катеринослав, яким він буває на початку осені після сухого, бездощового літа» [10; с. 470]. До речі, порівняння Белграда з Катеринославом не поодинокі, якщо автори, які шукають паралелей, не зупиняються на абстрактному «місто Півдня Росії», то обов'язково згадують Катеринослав. Той же Д. Дорошенко згадує про проблему з готелями у столиці – першу ніч йому довелося провести у найманій кімнаті на дивані з комахами. І це такий Белград 1919 р. прийняв у 1921 р. близько 25 тис. врангелівців! Гостинність сербів тут видається беззаперечною. Автор зазначає погане ставлення сербів до українців, хоча доречніше було б казати про їх негативне ставлення до української національної справи. Вже на момент прибуття очільника української місії у Белград тут розвернуло активну діяльність денікінське посольство на чолі зі Штрандтманом, яке відповідно підготувало суспільну думку, а головне – відповідну позицію влади стосовно українського питання. В цілому звинувачення сербів в українофобії є безпідставними [10, с. 472–480].

Цікавою є замітка Л. Худого в «Последних новостях» про те, що у Белграді через те що всі одне одного знають, кондуктор у трамваї вітається з усіма пасажирями, що одразу було сприйнято за надзвичайну ввічливість [29].

Провінційність Сербії підкреслюється описом жертв, на які повинні були йти емігранти, які жили у провінції, щоб надати своїм ді-

тям можливість навчатись, навчатись у російській школі як трансляторі традиційних національних цінностей та й навчатись на високому рівні, чого, на думку біженців, не могла забезпечити віддалена від центру сербська школа. Родина Мордвінкіних повинна була покинути пасіку, відому на всю країну, яка давала стабільні прибутки, і переїхати з с. Мраморак у Банаті до Панчево, щоб син міг навчатись у кадетському корпусі. А до цього Ю. Мордвінкін описує, що сім'я за покупками їздила до столиці за 200 км [19]!

Що ж до комунікацій з автохтонним населенням, то росіяни свідомо намагались їх обмежити. Але це стосується більш за все першого покоління емігрантів, як правило, військових та учнів закритих навчальних закладів (дівочі інститути та кадетські корпуси). Народжені у Сербії, попри осягнення своєї руськості, не відчували дискомфорту в іграх та спілкуванні з сербськими однолітками.

Цікаво, що етнічних сербів, які тривалий час жили у Росії, а згодом переїхали зі своїми російськими дружинами до Сербії, серби сприймали як росіян, що знайшло негативний відгук у середовищі емігрантів – мовляв, відсахнулись від своїх. Найяскравіший приклад: автор гімну Карагеоргієвичів Йован Джорджевич, який прибув з Росії як російський біженець, помер у злиднях [15, с. 220].

Образ хорватів дещо відрізняється від образу сербів. П. Бобровський акцентує увагу знову ж таки на провінційності Хорватії. Він потрапив до міста Црквеніца, яке за чутками мало бути курортним, а отже, дорогим, тому усіх, хто висаджувався у ньому, зарахували до «аристократичної» групи. Натомість автор отримав провінцію, де єдиною розвагою після того, як наїлись, відпочили та очистились від комах (що було нелегко, оскільки у місті була одна ванна у готелі і туди черга була розписана на місяць вперед, не кажучи вже про баню), було піти увечері до «каваки» (кав'ярні) та за келихом вина чи чашкою кави пограти у шахи. Про своє нове місце проживання П. Бобровський пише так: «Якби якась вища сила захотіла у покарання за гріхи минулого примусити людину одуматись, покаятись, то вона не змогла би нічого кращого видумати, ніж закинути людину у цю саму Црквеніцу». Та довго спокутувати свої гріхи у цьому місті автор не прагнув і будь-що намагався добитись візи до Парижа чи Берліна, а в результаті нелегально проникнув до Белграда [4]. І тут ми стикаємось із ще однією негативною характеристикою КСХС з боку емігрантів – обмеження проживання росіян та українців у великих містах (біженці не намагались зрозуміти доречності цього заходу, без реалізації якого влада могла стикнутись з гуманітарною кри-

зою, а дивилися на ці дії як на свідоме та необґрунтоване перешкодження біженцям бути поруч зі своїми). Хорвати ж зображуються абсолютно ізольованими від росіян, причому на цей раз ініціатива до ізоляції йшла від автохтонного етносу. Особливо це помітно під час католицького різдва, яке хорвати святкують у сімейному колі, а «ізбегліці» заздять їм, ностальгують за минулим, та врешті о десятий розбрідаються із кав'ярні по своїх незручних домівках [4].

М. Каратеев зустрів негостинний прийом хорватів, на яких мали значний вплив ліві ідеї, на своєму шляху до кадетського корпусу у Стершещі у Словенії. На вокзалі у Загребі натовп називав прибулих «білогвардійською нечистю, яка пила російську кров та приїхала пити хорватську». У Словенії автор також стикався із «гостинністю» – відмовлялися на біженців працювати у пекарні. Цим зіткненням із місцевим населенням протиставляються численні описи краси словенської природи (гори вражали білогвардійців, звиклих на Україні та у Криму до степових пейзажів, які також домінували і у Сербії, де біженці розселились компактно) [13].

Таким чином, на формування образів південних слов'ян у емігрантському середовищі впливали екстраполяції з минулого та гіперболізовані у Російській імперії уявлення про всеслов'янську єдність. Можна говорити про два образи Болгарії й болгар у середовищі російської та української еміграції першої післяреволюційної хвилі. На побутовому рівні домінував образ гостинного молодшого брата. Політична ж ситуація в країні складала про неї враження як про розсадник радянського шпигунства. Результуючим же було бачення Болгарії як уже не Батьківщини, але ще не чужини. Подібною була візія і народів КСХС, за винятком негативного впливу на неї політичної складової. Наслідком у цілому позитивних образів балканських народів у біженському оточенні та навпаки була практична відсутність гострих міжетнічних конфліктів між назаними групами.

Бібліографічні посилання

1. *Александровский Б. Н.* Из пережитого в чужих краях / Б. Н. Александровский. – М. : Мысль, 1969. – 374 с.
2. *Бейліс О. С.* Нова історія Югославії / О. С. Бейліс. – К. : Вища школа, 1975. – 196 с.
3. *Беляев С. М.* От Новороссийска до Зайчар. Воспоминания русского беженца / С. М. Беляев // Русская эмиграция в Европе в 1920-е – 1930-е гг. – Вып. 2. – М. : Алетея, 2005. – С. 159–257.
4. *Бобровский П. С.* Крымская эвакуация / П. С. Бобровский. – Доступно з : <http://www.dk1868.ru/history/BOBROVSK.htm>.

5. В Болгарии // Дни. – № 516. – 20 июля 1924 г. – С. 3.
6. *Вольф*. В Болгарии / Вольф // Дни. – № 219. – 21 июля 1923 г.
7. *Гончаренко О. Г.* Белоэмигранты между звездой и свастикой (судьбы белогвардейцев) / О. Г. Гончаренко. – М. : Вече, 2005. – 215 с.
8. Доклад о репрессиях в Болгарии // Русская военная эмиграция 20-х – 40-х гг. : документы и материалы. – Т. 3 : Возвращение (1921–1924 гг.). – М. : Триада Ф, 2002. – С. 197.
9. *Долгоруков П.* Великая разлука: воспоминания основателя партии кадетов 1916–1926 / П. Долгоруков. – М. : Центрполиграф, 2007. – 365 с.
10. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920) / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2007. – 692 с.
11. *Душкин В.* Забытые / В. Душкин // Княжеские ночи. – М. : Вече, 2007. – С. 287–410.
12. *Йованович М.* Как братья с братьями. Русские беженцы на сербской земле / М. Йованович // Родина. – 2001. – № 1–2. – С. 144–148.
13. *Каратеев М.* Белогвардейцы на Балканах / М. Каратеев. – Доступно з : <http://www.dk1868.ru/history/Karat.htm>.
14. *Козлитин В. Д.* Русская и украинская эмиграция в Югославии (1919–1945) / В. Д. Козлитин. – Харьков : ХНПУ им. Г. Сковороды, 1996. – 521 с.
15. *Косик В. И.* Что мне до вас, мостовые Белграда: очерки о русской эмиграции в Белграде (1920–1950-е гг.) / В. И. Косик. – М. : Институт славяноведения РАН, 2007. – 248 с.
16. *Кьосева Ц. Л.* България и руската емиграция 20-те – 50-те години на XX в. / Ц. Л. Кьосева. – София : IMIP, 2002. – 592 с.
17. *Макогон-Зеленый.* Большевицкая мафия в Болгарии / Макогон-Зеленый // Дни. – № 298. – 24 октября 1923 г.
18. *Мирошниченко (Шуневич) О.* Сербские беседы. Мои воспоминания, как мы, дети с мамой, покинули нашу Родину / О. Мирошниченко (Шуневич). – Доступно з : <http://www.dorogadomoj.com/m09rod.html>.
19. *Мордвинкин Ю. Б.* Белогвардейцы. Автобиографическая повесть. / Ю. Б. Мордвинкин. – Доступно з : http://www.kadet.ru/library/litera/belo/bel_p00.htm.
20. *Окороков А.* Русские добровольцы / А. Окороков. – М. : Яуза, Эксмо, 2007. – 368 с.
21. *Николаевский Н.* Письма из Болгарии. Три идеологии / Н. Николаевский // Возрождение. – 3 сентября 1925 г. – С. 2.
22. *Павленко В.* Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 pp. / В. Павленко. – К., 1995. – 225 с.
23. *Пио-Ульский Г. Н.* Русская эмиграция и ее значение в культурной жизни других народов / Г. Н. Пио-Ульский. – Доступно з : http://zarubezhje.narod.ru/texts/chss_1148.htm.
24. *Плешко Н.* Из прошлого провинциального ителлигента / Н. Плешко // Архив русской революции (изданный И. В. Гессеном). – Т. 9. – М. : Терра – Политиздат, 1991. – С. 195–240.

25. Пронин А. А. Российская эмиграция в современной историографии / А. А. Пронин: дис. ... канд. ист. наук.; спец. 07.00.02. Отечественная история / Министерство образования РФ. Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2001. – 284 с.
26. Соничева Н. Е. На чужом берегу (К истории русской эмиграции в послеоктябрьский период) / Н. Е. Соничева. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
27. Сукачев Л. П. В Албании / Л. П. Сукачев. – Доступно з : http://www.dk1868.ru/history/v_albanii.htm.
28. Турция и Югославия // Парижский вестник. – № 200. – декабрь 1930 г. – С. 3.
29. Худой Л. Въ Юго-Славии (письмо из Белграда) / Л. Худой // Последние Новости. Ежедневная газета под редакцией П. Н. Милюкова. – № 816. – 16.12.1922.
30. Чебышев Н. Н. Близкая даль / Н. Н. Чебышев. – Доступно з : <http://www.dk1868.ru/history/chebishev.htm>.
31. Что происходит в Болгарии // Дни. – № 516. – 27 сентября 1923 г.
32. Якимович С. Русская учащаяся молодежь в белой борьбе / С. Якимович. – Доступно з : <http://jung-sibmann.livejournal.com/1125.html>.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 94(571.1) “1945/1955»

Н. М. Маркдорф

*Новокузнецкий филиал-института
Кемеровского государственного университета*

О КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ СРЕДИ ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ (1945–1955)

Розглянуто проблеми, форми культурно-масової та просвітницької роботи серед військовополонених та інтернованих західносибірських таборів, яка проводилася згідно з політичними цілями у рамках ідеологічного курсу.

Ключевые слова: *військовополонені, інтерновані, табори МВС, Західна Сибір, ідеологічна.*

Рассмотрены проблемы, формы и методы культурно-массовой и просветительской работы среди военнопленных и интернированных западноси-

25. Пронин А. А. Российская эмиграция в современной историографии / А. А. Пронин: дис. ... канд. ист. наук.; спец. 07.00.02. Отечественная история / Министерство образования РФ. Уральская гос. юрид. акад. – Екатеринбург, 2001. – 284 с.
26. Соничева Н. Е. На чужом берегу (К истории русской эмиграции в послеоктябрьский период) / Н. Е. Соничева. – М. : Знание, 1991. – 64 с.
27. Сукачев Л. П. В Албании / Л. П. Сукачев. – Доступно з : http://www.dk1868.ru/history/v_albanii.htm.
28. Турция и Югославия // Парижский вестник. – № 200. – декабрь 1930 г. – С. 3.
29. Худой Л. Въ Юго-Славии (письмо из Белграда) / Л. Худой // Последние Новости. Ежедневная газета под редакцией П. Н. Милукова. – № 816. – 16.12.1922.
30. Чебышев Н. Н. Близкая даль / Н. Н. Чебышев. – Доступно з : <http://www.dk1868.ru/history/chebishev.htm>.
31. Что происходит в Болгарии // Дни. – № 516. – 27 сентября 1923 г.
32. Якимович С. Русская учащаяся молодежь в белой борьбе / С. Якимович. – Доступно з : <http://jung-sibmann.livejournal.com/1125.html>.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 94(571.1) “1945/1955»

Н. М. Маркдорф

*Новокузнецкий филиал-института
Кемеровского государственного университета*

О КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ РАБОТЕ СРЕДИ ВОЕННОПЛЕННЫХ И ИНТЕРНИРОВАННЫХ В ЗАПАДНОЙ СИБИРИ (1945–1955)

Розглянуто проблеми, форми культурно-масової та просвітницької роботи серед військовополонених та інтернованих західносибірських таборів, яка проводилася згідно з політичними цілями у рамках ідеологічного курсу.

Ключевые слова: військовополонені, інтерновані, табори МВС, Західна Сибір, ідеологічна.

Рассмотрены проблемы, формы и методы культурно-массовой и просветительской работы среди военнопленных и интернированных западноси-

бирских лагерей, которая проводилась в соответствии с политическими целями в рамках идеологического курса.

Ключевые слова: военнопленные, интернированные, лагеря МВД, Западная Сибирь, идеологическая.

This article discusses the problems, form and methods of mass cultural and educational work among war prisoners and internment camps in Western Siberia, which carried out in accordance with the political aims and ideological tasks.

Key words: prisoners of war, internees, the camp of the MVD, Western Siberia, ideological.

Im Beitrag werden Fragen, Formen und Methoden der kulturellen Massenarbeit und der Aufklärungsmaßnahmen unter den Kriegsgefangenen und Internierten in den westsibirischen Lagern behandelt, die in Übereinstimmung mit den politischen Zielen im Rahmen des Ideologischen Kurses durchgeführt wurden.

Schlagwörter: Kriegsgefangene, Internierte, Gefangenenlager des Innenministeriums, Westsibirien, ideologische Arbeit.

Начало политической работы среди военнопленных относится к первым годам Второй мировой войны, т. е. к моменту появления первых военнопленных солдат вермахта в СССР. Задачи идеологического «просвещения» вытекали из указаний И. В. Сталина о пробуждении у солдат, «обманутых Гитлером, классового самосознания и воспитание их в антифашистском духе, создание кадров революционных рабочих и крестьян, готовых и способных к борьбе против Гитлера и его нового порядка в Европе, к борьбе за уничтожение фашистской диктатуры в Германии и освобождение оккупированных стран от чужеземного ига» [1]. Были и более дальние перспективы – использовать вновь обращенных «друзей Советского Союза» в работе не только по разложению войск и тыла противника, но и по возвращению их на родину как кадровый потенциал в послевоенной Германии и других европейских странах.

Наряду с «кузницей» антифашистских кадров приоритетными направлениями в процессе перевоспитания основной массы военнопленных в мирное время стали политическая, культурно-массовая, разъяснительная и просветительская работа.

Наиболее действенным методом, по мнению руководства лагерей, считалось политическое образование через «новое» восприятие иностранцами окружающей действительности, осмысление советской социалистической системы. Кроме того, занятия в творческих самодеятельных коллективах должны были существенным образом

изменить тяжелый психоэмоциональный климат, по возможности вывести военнопленных и интернированных из состояния апатии и привлечь наиболее идеологически подкованных к антифашистскому движению. К тому же в действующих кружках – легальных объединениях контингента лагерей – удобнее было отслеживать умонастроения бывших военных противников.

В распоряжении Управлений западносибирских лагерей в период массового поступления военнопленных и интернированных имелись следующие средства для организации и осуществления культурно-досуговой деятельности:

- лагерное радиовещание, транслировавшее московские передачи;

- кинопередвижки;

- библиотеки, содержащие политическую, художественную литературу; советские газеты и журналы; периодические центральные газеты: «Ниппон Симбун», издававшаяся в Хабаровске для японских военнопленных; «Фрейерс Ворт» (1941–1943), «Фрейерс Дойчланд» (1943–1945); «Бюллетень для немецких военнопленных в СССР» – «Нахрихтен» (1946–1949); «Игаз Со» (1942–1949) для венгерских военнопленных; «Грайул либер» (1942–1949) – «Газета для военнопленных румын»; «Миттайлунген» для австрийцев [2].

Кроме указанной периодики, военнопленные немцы получали советский журнал «Новое время» на немецком языке и целый ряд изданий из Советской оккупационной зоны Германии. Для многих немцев, находящихся в плену, рецензируемая, находящаяся под прессом неумолимой и жесткой цензуры пресса являлась своеобразным мостом, связующим звеном с далекой родиной. Поначалу среди «реакционно и профашистски» настроенного контингента тщательно отобранная информация вызывала крайне негативные реакции. Например, агентурно-оперативные донесения и сводки в лагерях фиксировали множество отнюдь не позитивных высказываний. Приведем лишь некоторые из них. Военнопленный Зильбах: «Газету «Нойе Цайт» я больше читать не буду, т. к. она является вредной для будущего Германии». Военнопленный Вальтер Кульмрайх: «Жизнь стала просто невыносимой. Кто-то имеет свои идеалы, для них жизнь имеет смысл. После каждой читки немецких газет я чувствую политическое похмелье». Военнопленный Альфонс Бюкль, католический священник: «Бог мне никогда не простит, что я собрал на богослужение всего 8 человек, но наказаны будут и агитаторы, вовлекшие наших людей в дьявольские обаяния большевиков» [3]. Впоследствии

эти газеты завоевали прочный авторитет среди основной массы военнопленных, вошли в их повседневную жизнь, скрашивали досуг и во многом способствовали не просто идеологическому перевоспитанию, но и улучшению психологического состояния в среде контингента лагерей.

Большинство советских политработников иностранных языков не знали. Имел место постоянный дефицит переводчиков. Поэтому периодической печати отводилось место одного из основных средств в идеологической обработке военнопленных.

Газеты разъясняли значение послевоенной сталинской пятилетки – «пятилетки изобилия», регулярно размещали сведения о строительстве во всех областях советской экономики. Например, среди наиболее «злободневных» тем были: «Новый центр советской промышленности – Рубцовск», «Кузнецкий угольный бассейн», «Впечатления из Ташкента», «Восстановление Донбасса» и другие [4].

С целью повышения производительности и качества труда военнопленных публиковалось множество статей с пропагандой передового опыта и трудового героизма советского человека, о знатных людях в СССР (М. Кривонос, Бусыгин, П. Ангелина, Семиволос, Д. Гармаш, З. Троицкая, Т. Федорова), а также о советских академиках и их вкладе в науку. Газеты регулярно отражали хронику об СССР, в которой освещались хозяйственные, культурные, научные и технические достижения страны, выступления и воззвания руководителей партии и правительства. Редакции перепечатывали из советской периодики статьи И. Эренбурга и Заславского, сатирические очерки Рыклина, братьев Тур, стихи Маршака, песни советских композиторов. Весь советский материал был богато иллюстрирован [5].

Учитывая, что в среде немецких и румынских военнопленных было много представителей интеллигенции, имеющих «искаженные представления» о советской литературе, искусстве советских людей, редакция регулярно размещала статьи о культуре, быте, развлечениях, увлечениях советских граждан. В ряде публикаций говорилось о росте жизненного и культурного уровня советских людей в послевоенное время. В рамках тематической литературной полосы публиковались статьи «О советской литературе в годы войны», «Большая жизнь» (Алексей Толстой), «Нашествие» Леонова, «Константин Симонов – советский писатель и патриот», «Горький – великий борец против фашизма» и др. Были напечатаны очерки и отрывки из произведений советских писателей, размещались резюмирующие статьи о советских художниках, о театре, кино, радио, балете в СССР. Как

например, «Кукрыниксы», «Галина Уланова – гордость советского балета», «Вера Пашенная – народная артистка СССР», «Проф. Садовский», «Сокровища русского искусства (Третьяковская галерея)», «Дмитрий Шостакович – советский композитор», «Советский балет», «Хор Пятницкого», «Зимний театральный сезон в Москве», «Я не чувствую старости» (Герасимов), «В шесть часов вечера после войны», «Она защищает родину», «Говорит Москва». СССР изображался как авангард прогрессивного человечества в борьбе за мир и свободу, как колыбель мировой науки, культуры, просвещения [6].

В 1946 г. были сформированы политотделы лагерей, в функции которых входило совершенствование политико-массовой работы среди военнопленных и интернированных. Из числа пленных, окончивших антифашистские школы, стали создаваться редакции-дублиры. Кроме того, «на плечи» местных антифашистских активов была возложена задача по организации читательских конференций как на местном, так и центральном уровнях, что в значительной степени улучшило деятельность периодических изданий. Как правило, на подобных конференциях ставились вопросы повышения политического и культурного уровня контингента лагерей. Начиная с 1946 г. в газетах стали размещать произведения немецких, румынских, венгерских писателей, их стихи, а также ребусы и кроссворды. Появилась рубрика юмора и сатиры, в которой высмеивались «недостатки» лагерной повседневности.

В редакции-дублиры старались привлекать военнопленных, обладающих писательскими и журналистскими способностями, знающих русский язык, идеологически грамотных, разбирающихся в психологии, обладающих коммуникативными способностями. Интересно отметить, что редакции газет получили возможность направлять в лагерь «проверенных и хорошо себя зарекомендовавших» военнопленных журналистов для сбора материалов, но главное – совершенствования пропагандистской работы. В результате в ряде лагерных отделений начал действовать корреспондентский актив, проводивший вечера вопросов и ответов, выступающий с публичными лекциями. Как показала практика, желающих участвовать в подобных мероприятиях было немало.

В разворачивающемся антифашистском движении особое внимание уделялось развитию художественного творчества. Среди пленных людей талантливых было много, желающих «скрасить» досуг, пообщаться с товарищами по барaku и труду – также.

Первые самодеятельные коллективы стали создаваться уже к 1945 г. в период массового прибытия военнопленных в лагеря. На основании действующих положений и инструкций разрешались различные формы художественного творчества.

Однако уже на следующий год поступившие в редакцию «Нахрихтен» с «мест» корреспонденции под рубрикой «О состоянии культпросветработы» отразили самый низкий уровень художественной самодеятельности в лагерях. Например, в газете констатировалось: «Военнопленные в большинстве случаев, ничтоже сумнящиеся, перенесли в лагеря формы «увеселительных» мероприятий, известных им по фашистской армии и чуждые всякой культуре, лишь несколько приспособив их к новым условиям». Но далее «Нахрихтен» отмечала: «При этом было бы неправильно думать, что во всех случаях за низким идеологическим уровнем и дикостью форм обязательно кроется злой умысел. Военнопленные подчас ставят на лагерных сценах с самыми лучшими намерениями реакционную чушь, состряпанную ими самими» [7].

По «горячим следам» «Нахрихтен» опубликовала ряд редакционных обличительных материалов, направленных на «борьбу с недоброкачественной культурной работой» в лагерях. В противовес и в качестве примера раздел «Лагерная жизнь» поместил подборку писем и статей пленных, повествующих о «качестве хорошей, идейно выдержанной культуры» [8].

Определенные сдвиги в области организации культурно-массовой и досуговой деятельности контингента все же наметились к середине 1947 г., когда большинство западносибирских лагерей смогли, в основном, справиться с тяжелой экономической ситуацией, осуществить комплекс мер по решению важнейших вопросов жизнеобеспечения подневольного контингента, отладить социально-производственные механизмы.

Практически в каждом лагерном отделении были созданы самодеятельные кружки (драматические, хоровые, оркестровые). Для концертов и театральных постановок использовались пьесы как советских драматургов и композиторов, так и произведения, созданные самими военнопленными. В большинстве случаев по своему художественному и идеологическому содержанию они не отличались высоким уровнем, но тем не менее способствовали вовлечению многих узников сибирских лагерей в процесс творчества, а значит, и способствовали процессу адаптации к сибирским реалиям, могли в опреде-

ленной степени улучшить морально-психологическое состояние лагерного сообщества.

Впервые с целью усовершенствования лагерной драматургии Политотделом ГУПВИ МВД СССР при самом широком участии «Нахрихтен», осуществившей всю работу по сбору, просмотру и оценке пьес, в 1947 г. был объявлен конкурс на самую лучшую антифашистскую пьесу. Еще не подводя итоги, и по прошествии недели Политотдел забеспокоился о качестве «продукции» и отмечал, что «основную массу поступившего материала отличают пошлость, глупость и порнографическая писанина» [9]. Как ни странно, основная вина за происходящее была возложена на «Нахрихтен», «не обозначившую на своих страницах условий, требований и целей конкурса». Тем не менее данное политическое мероприятие себя оправдало. К созданию антифашистских спектаклей и постановок сумели привлечь значительное число талантливой немецкой интеллигенции (драматургов, писателей, композиторов, педагогов, священников, врачей).

На конкурс поступило более 200 пьес, из них 40 приняли «как удовлетворяющие по идеологическому, художественному содержанию и тематике», а затем в качестве рекомендуемых постановок распространили в тыловых лагерях по всей стране. Чтобы закрепить успех, в газетах для немецких, венгерских и румынских военнопленных напечатали пьесы немецких писателей-антифашистов, их переводы произведений советских писателей, поэтов, постановщиков и публицистов.

В 1948 г. раздел «Лагерная жизнь» «Нахрихтен» обратился снова к проблеме уровня и содержания культработы для разоблачения имевших место в лагерях стремлений «реакционных элементов использовать лагерную сцену для проталкивания своих идей под лозунгом «чистого веселья» без «политики». Например, редакция «Нахрихтен» (№№ 47, 52) в статьях «Против шовинизма и порнографии» подвергла беспощадной резкой критике присланную уже после конкурса «порнографическую» пьесу военнопленного Кюстера и решительно отвергла попытки «отдельных защитников» оправдать его творчество [10].

Несмотря на просчеты предыдущих лет, в 1948 г. так хорошо себя зарекомендовавший конкурс повторили снова. Вновь был выявлен ряд одаренных авторов, семи пьесам присудили первые премии (правда, так и не выдали), одно произведение опубликовали в «Нахрихтен».

Однако в газете, прежде всего за недостатком отечественных кадров, постоянного отдела по культуре создать так и не сумели. В конечном счете, вся работа по просмотру и рецензированию более 500 присланных на конкурс произведений была проделана одним (к тому же тяжелобольным) сотрудником редакции, на тот момент оказавшимся единственно компетентным в данной проблематике [11].

Наиболее активную деятельность периодические издания для военнопленных развернули в период массовой репатриации (1948–1949 гг.). Агитационно-пропагандистским пафосом были проникнуты высказывания и заявления бывших нацистов не только на собраниях и митингах, но и в средствах лагерной информации, в «написанных» под диктовку обращениях в адрес «вождей Советского Союза» перед отправкой военнопленных на родину, широко тиражируемых антифашистскими политактивами лагерей всеми доступными средствами [12].

С целью превратить в послевоенном мире основную массу отбывающих на родину в активных борцов за социализм и демократию стали практиковать освещение основных идеологических составляющих социалистической системы и коммунистического общества. Для укрепления знаний о преимуществах социализма перед капитализмом, закрепления основ патриотического воспитания в 1949 г. редакция газет «Нахрихтен» и «Грайул либер» разработала ряд тематических занятий для политкружков военнопленных. В числе, прежде всего, освещаемых были представлены вопросы, повествующие о расцвете в послевоенной сталинской пятилетке советской культуры и искусства [13]. К 1949 г. была разработана особая программа для труда военнопленных в Обществе по изучению культуры СССР [14].

В 1949 г. начинают выходить литературные приложения, часть из которых посвящалась юбилейным датам (к 150-летию А. С. Пушкина, 200-летию юбилею Гете), статьи о значении творчества советских и немецких поэтов, биографии и высказывания прогрессивных мыслителей. Информационные материалы при этом комбинировались с отрывками из литературных произведений.

В лагерях и спецгоспиталях данные публикации использовались при организации литературных самостоятельных вечеров для военнопленных, которые стали частым явлением в лагерной повседневности и проводились с привлечением большого числа участников и зрителей. В качестве примера приведем программу одного из них.

Так, например, к Первомайскому празднику в лагере МВД СССР № 93 (Тюмень) в репертуар одного из концертов были включены:

- элегатные миниатюры (комедия);
- стих-сновидение;
- стих «Первомай»;
- парад Весны;

– пьеса «Веселые матросы». В заключение оркестр исполнил марш «В Риме», танго «В субботу», «Пойдем домой», марш туристов. Затем хор военнопленных исполнил Гимн СССР, а также музыкальные композиции «Весенний ветерок», «Девушка Елена», «Марш дивизии», «Человек, который сердится», «Марш авиации» [15].

К началу 1949 г. в западносибирских лагерях действовали 475 кружков, в которых принимали участие 12 294 чел. Музыкальные, хоровые и драматические коллективы имелись в каждом лагерном отделении, их выступления пользовались большим успехом. Во многом это объяснялось тем, что в репертуаре присутствовали произведения классической музыки как советских, так и зарубежных авторов (Римского-Корсакова, Мусоргского, Глинки, Бородина, Чайковского, Штрауса, Бетховена, Шопена, Брамса). Как отмечали в своих воспоминания бывшие узники сибирских лагерей, наиболее популярными были музыка и песни советских композиторов (Соловьева-Седого, Дунаевского, Блантера, Мокроусова, Новикова) [16].

Значительно улучшился репертуар драматических кружков. Силами военнопленных в 1948–1949 гг. были сыграны спектакли: «Русский вопрос» (К. Симонов), «Остров мира» (Петров), «Дон Карлос» и «Вильгельм Телль» (Шиллер), «Фауст» (Гете). Лагерный театр отличало жанровое разнообразие [17]. Так, например, военнопленными постановщиками и драматургами были созданы и получили широкую известность:

– *политические пьесы*: «Картины русской истории» (Б. Карцев, лагерь 511), «Денацификация и перевоспитание военнопленных в Советском Союзе» (Маркевиц С., лагерь 525) на русском языке, «На заре» (Чункур Рудольф, лагерь 503), «Репатрианты» (Швагер Герхард, лагерь 525), «Разговор у проволоки» (Шлесер Пауль, лагерь 526), «Под санкцией № 51» (Хайрмерл Отто, лагерь № 525), «Воспоминания о пребывании в плену» (Кемерли Ласло, лагерь 525) [18];

– *политическая сатира*: «Попранное право» (автор не известен), «Напоминание» (Шенкер Франц на ноты Кирхдорфера Х., лагерь 503), «Черт его забрал» (Шмидт Вернер, лагерь 525), «Обманутый Михель», «Леман – козел отпущения», «Нелегально» (Герхард Фишер, лагерь 511) [19];

– *политические скетчи*: «Ну, что за порядки!» (Хубер Ганс, лагерь 503), «Комедия денацификации» (Трибе Хейнц, лагерь 503), «Трагедия Германии» (Родин Эрих, лагерь 525), «Священные идо-лы» (Росбург Вальтер, лагерь 511) [20];

– *криминальные скетчи*: «Убил ли я Сильвию?» (Розе Ульрих, лагерь 525) [21];

– *политическое кабаре*: «Новогодняя ночь у дяди Сэма» (Хааб и Фриделл, лагерь 525) [22];

– *оперетты*: «Нищий студент», «Брак по любви», «Дорога к сча-стью», «Красивая незнакомка» (Фосс Петер, лагерь 525) [23];

– *пьесы в стихах*: «Дурак в красном» (Фосс Петер, лагерь 503) [24];

– *комедии*: «Влюбленный Тонис», «Не имею понятия, или любовь идет странным путем» (Репперс Ханс, лагерь 525) [25];

– *драмы*: «В революционной борьбе» (Фриеморген Иосиф, лагерь 511), «Народная кровь» (Реннер Отто, лагерь 503), «Священная жизнь», «Судья», «Человек», «Святая жизнь» (Гельмут Веренфен-нинг, лагерь 511) [26].

Администрация лагерей творчество военнопленных поощряла. Лучшие произведения пополнили лагерные библиотеки, читальни, антифашистские комнаты и клубы.

Были приняты меры к обеспечению военнопленных культпро-светимуществом и литературой. По специальным заказам из берлин-ского отделения издательства «Международная книга» было полу-чено два вагона немецкой художественной и политической литера-туры, которая была распространена по лагерям и спецгоспиталям. Кроме того, отладили механизм получения из советской оккупаци-онной зоны (а впоследствии из ГДР) немецких демократических га-зет. Данные поступления являлись «каплей в море» в обширной ла-герной системе ГУПВИ (ОПВИ) МВД СССР и зачастую поступали в страну (особенно в западносибирский регион) с 1–2 месячным опо-зданием. Тем не менее получение книг и газет с родины было встре-чено немцами положительно и расценивалось многими пленными «как показатель заботы советской администрации об их культурно-политических запросах» [27].

Начиная с 1946 г. для немецких военнопленных во многих лагер-ных отделения была налажена демонстрация кинофильмов, выпуска-емых в советской зоне оккупации, а к 1947 г. количество киноперед-вижек увеличилось в 2,5 раза. В рамках политико-воспитательных за-дач наиболее часто демонстрировались фильмы: «Ленин в Октябре»,

«Молодость нашей страны», «Клятва», «Ленин в 1918 году», «Дубровский» [25]. Как отмечали в своих воспоминаниях военнопленные, кроме картин идеологически заданных, большой успех имели ленты с любовным содержанием, советские комедии и исторические фильмы. Перед киносеансом, как правило, военнопленных посвящали в содержание кинолент, а после просмотра проводились беседы с обсуждением сюжетов. Особенно запомнились им: «Сказание о земле Сибирской», «Первая учительница», «Повесть о настоящем человеке», «Алишер Навои» [28].

Антифашистские комитеты из числа пленных проводили большую агитационную, политическую и культурную работу, тесно связанную с производственными задачами лагеря. Попытки решить хозяйственно-бытовые проблемы обитателей лагерей, повседневное внимание к запросам и нуждам военнопленных со стороны данных организаций все же способствовали росту их авторитета, но в то же время к лидерам антифашистского движения по-прежнему относились скептически, считая многих из них изменниками присяге и воинскому долгу, приспособленцами, «приспешниками» в корыстных целях лагерной администрации.

Для наиболее активных членов антифашистского движения и передовиков производства (особенно в преддверии репатриации 1948–1950 гг.) Политотделы западносибирских лагерей организовали экскурсии с посещением музеев, театров, городских достопримечательностей, отклики о которых публиковались в стенных газетах, отправлялись в центральные периодические издания. Однако впоследствии в мемуарах весьма специфично оценивались «колорит», архитектура и бытовая повседневность западносибирских городов. Например, бывший военнопленный Гюнтер Полстер писал: «Вся поездка по Сталинску произвела на меня странное впечатление. Фасады зданий с улицы у русских имеют чистый и ухоженный вид. Совсем другое дело – вид со двора. Во дворах грязь, нет освещения и внутренне-го благоустройства» [29].

Культурно-массовая и просветительская работа среди военнопленных и интернированных западносибирских лагерей проводилась в соответствии с политическими целями и в рамках идеологической доктрины СССР. При этом специальная роль в деле воспитания будущих сторонников социализма и «строителей» новой послевоенной Европы отводилась периодическим массовым изданиям, развитию художественного самостоятельного творчества, благодаря которым военнопленные в послевоенном мире должны были стать актив-

ными борцами за демократические преобразования. Идеологическое воспитание «новых сторонников социалистического строя» посредством периодической печати и с помощью художественного творчества происходило с большим трудом и довольно часто наталкивалось на скрытое или явное сопротивление и реваншистские настроения контингента лагерей. Однако с помощью антифашистских комитетов, проводивших большую культурно-просветительскую работу, средств массовой информации и Политотделов лагерей удалось существенно сократить количество саботажа, снизить производственный травматизм, что, безусловно, повлияло на укрепление режима, а следовательно, и организацию трудового использования военнопленных в Западносибирском регионе.

Библиографические ссылки

1. Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы / сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская; под ред. М. М. Загорулько. – М. : Логос, 2000. – С. 365–368.
2. Российский государственный военный архив (далее – РГВА). – Ф. 1п, оп. 23 а, д. 9, л. 1–2.
3. РГВА. – Ф. 4п, оп. 7, д. 9, л. 78.
4. РГВА. – Ф. 4п, оп. 18, д. 23, л. 19.
5. Главное Управление по делам военнопленных и интернированных НКВД-МВД СССР. 1941–1952 гг.: Отчетно-информационные документы и материалы. Т. 4 / сост. М. М. Загорулько, К. К. Миронова, Л. А. Пылова и др.; под ред. проф. М. М. Загорулько. – Волгоград : Волгоград. науч. изд-во, 2004. – С. 560–562.
6. Там же. – Л. 579.
7. Российский Государственный Военный Архив. – Ф. 3п, оп. 6, д. 2, л. 63–65.
8. Там же. – Л. 67.
9. Там же. – Л. 69.
10. Там же. – Л. 70.
11. Там же. – Л. 76.
12. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 393, л. 1–5.
13. Там же. – Ф. 1п, оп. 23а, д. 11, л. 1–4.
14. Там же. – Ф. 4п, оп. 18, д. 23, л. 15.
15. Там же. – Ф. 124п, оп. 1, д. 5, л. 27.
16. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 657, л. 56–57.
17. Там же. – Ф. 4п, оп. 11, д. 7, л. 64–79.
18. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 395, л. 1–51.
19. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 397, л. 1–59.
20. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 398, л. 1–117.

21. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 399, л. 1–46.
22. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 456, л. 1–29.
23. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 467, л. 1–89.
24. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 567, л. 1–45.
25. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 568, л. 1–117.
26. Там же. – Ф. 4п, оп. 21-н, д. 469, л. 1–211.
27. Там же. – Ф. 4п, оп. 7, д. 8, л. 165–184.
28. Там же. – Ф. 1п, оп. 23 а, д. 5, л. 56–60.
29. Polster G. Wir waren schon halbe Russen... – Berlin, 1999. – S. 43.

Надійшла до редколегії 04.11.10

Источники и историография

Соловёв В. В.

Румынский фронт Первой мировой войны. Российская историография проблемы

Ганкевич В. Ю.

Архивные дела АВПРИ об Ангальт-Кетенско-Российских дипломатических отношениях

Quellen und Historiographie

V. V. Solov'ev

Die rumänische Front des Ersten Weltkrieges in der russischen Historiographie

V. Ju. Gankevič

Dokumente des Archivs der auswärtigen Politik des Russischen Reiches über die diplomatischen Beziehungen zwischen Anhalt-Köthen und Russland

УДК 930.1(47) “1914/1918”

В. В. Соловьёв

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РУМЫНСКИЙ ФРОНТ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ. РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ПРОБЛЕМЫ

Здійснено спробу аналізу російської історіографії питання. Виявлено основні етапи її розвитку, напрямки та тенденції вивчення.

Ключові слова: *Антанта, Троїстий союз, Румунія, румунський фронт, російська історіографія.*

Осуществлена попытка анализа российской историографии вопроса. Выявлены основные этапы её развития, направления и тенденции изучения.

Ключевые слова: *Антанта, Тройственный союз, Румыния, румынский фронт, российская историография.*

An attempt to analyze the Russian historiography of the question is made. The basic stages of its development, direction and trend of the Romanian front studying are investigated.

Key words: *Entente, Triple Alliance, Romania, the Romanian front, Russian historiography.*

Im Aufsatz wird der gesamte Fragenkomplexes in der russischen Historiographie zu diesem Thema analysiert. Dabei werden die wichtigsten Etappen, die Ausrichtung und die Tendenzen bei der Erforschung des Themas aufgezeigt.

Schlagwörter: *Entente, Dreierbund, Rumänien, rumänische Front, russische Historiographie.*

В последние время как среди отечественных, так и зарубежных исследователей наблюдается повышенный интерес к истории Первой мировой войны. В достаточно большом количестве выходят научные труды, проводятся круглые столы и международные конференции.

Одно из объяснений этого явления состоит в том, что с начала XXI столетия многие исследователи обращаются к событиям минувшего века с целью их оценки с позиции новых методологиче-

ских принципов и привлечения ранее недоступных источников, наиболее важных событий для всесторонней и объективной их оценки. Научный мир признает, что одним из таких значимых событий явилась Первая мировая война. В истории человечества прежде не было такого глобального военного конфликта, к тому же развивавшегося на фоне достаточно сложных социальных, политических, межнациональных процессов, особенно в моноэтнических государствах, таких как Россия и Австро-Венгрия.

Первая мировая война всегда находилась в поле зрения российских исследователей. В то же время на фоне грандиозных битв и сражений, происходивших на основных фронтах Восточного ТВД¹, остались в тени некоторые события второстепенного, на первый взгляд, характера. К числу таковых относится и история возникновения и существования Румынского фронта Первой мировой войны. Для определения степени изученности данного вопроса и его новизны необходимо проведение комплексного анализа уже существующей российской историографии, что и является целью данного исследования.

Для достижения вышеуказанной цели необходимо решение следующих задач: во-первых, необходимо выделить этапы развития историографии Румынского фронта Первой мировой войны; во-вторых, определить основные направления и тенденции изучения Румынского фронта в работах исследователей; в-третьих, обозначить спектр наименее изученных вопросов данной проблематики.

В процессе решения перечисленных задач были использованы принципы историзма, объективности, всесторонности освещения проблемы. Среди методов, которые были использованы в работе над данной проблемой, следует назвать конкретно-исторический, логический, синхронистический и ретроспективный.

Впервые в советской военно-исторической науке попытка исследования Румынского фронта в контексте всего Восточноевропейского ТВД была предпринята авторитетнейшим специалистом в этой области Ф. И. Васильевым [2]. Несмотря на общий характер оценок и выводов, автор максимально достоверно отобразил хронологию и этапы основных военных операций на Румынском фронте Первой мировой войны. В то же время вопрос морального состояния армии в условиях революционных событий и влияние этого фактора на результат кампании 1917 г. им был рассмотрен поверх-

¹ Театр военных действий.

ностно, что было, в основном, характерно для всей военной литературы 20-х годов.

Отдельные сюжеты, посвященные различным аспектам участия Румынии в войне, были исследованы в некоторых статьях, изданных в 40-х гг. XX века. Так, в 1940 г. в «Военно-историческом журнале» появилась публикация В. Попова [16]. Внимание автора привлекли военные операции австро-германских сил осенью 1916 года в Трансильвании. В целом он приходит к выводу о достаточно противоречивых результатах Германштадтского и Кронштадтского сражений, в ходе которых, по его мнению, не удалось нанести румынам серьезного поражения, а только оттеснить их за пределы карпатских перевалов [16, с. 23].

Данное утверждение В. Попова весьма спорное, поскольку обе румынские армии фактически перестали существовать. Были значительные потери и в материальной части, восполнить которые не было возможности ввиду отсутствия в стране развитой военной промышленности [5, с. 177].

В этой связи значительный интерес представляет публикация В. Федорова, в которой была отражена работа русской военной миссии в Румынии [22]. В статье анализируется состояние румынских вооруженных сил и уровень их снабжения необходимым имуществом и оружием на начальном этапе боевых действий. Автором была проиллюстрирована не только картина всего беспорядка, творившегося в тыловом обеспечении, но и приведены данные по количеству военного имущества, затребованного румынской стороной у российского военного ведомства [22, с. 97], которые свидетельствуют, что армия нового союзника России нуждалась буквально во всем: от шинелей и сапог до пулеметов и орудий. Как представляется, с научной точки зрения, данная публикация до сих пор остаётся наиболее обстоятельным исследованием этой столь узкой проблемы. В то же время, как отмечает сам В. Федоров, вопрос о поставках военного имущества в период реорганизации румынской армии (декабрь 1916 – январь 1917 г.) требует более детальной разработки.

В 50-х годах XX века вышли в свет работы, значительно расширившие круг исследуемых вопросов. Так, рассмотрение причин выхода Румынии из войны и заключение мирного договора со странами Четвертного союза нашли свое отображение в монографии Ф. И. Нотовича [10], значительное место в которой уделено и выявлению причин перемены внешнего курса страны в начальный период Первой мировой войны. Достаточно подробно им был изложен и сам ход ди-

пломатических переговоров правительства Братиану с обоими враждующими лагерями. В целом же выжидательный характер румынского нейтралитета автор связывает со стремлением правящих кругов страны выступить на стороне более сильного, с их точки зрения, военно-политического блока [10, с. 73–74]. Особое место в монографии уделено и иллюстрированию наличия глубоких противоречий между англо-французской и российской стороной по поводу времени вступления Румынии в войну.

Гораздо глубже данная проблема получила освещение в публикации В. А. Емеца [12]. Автор обстоятельно исследовал проблему конфликта интересов стран Антанты, им отмечалось, что хотя в целом к моменту подписания военной конвенции в августе 1916 г. сторонам удалось согласовать ряд спорных вопросов, в том числе и территориальных, однако прейти к взаимопониманию в координации военных действий так и не удалось [12, с. 74–76]. Это происходило по причине разного виденья всей будущей военной кампании и стремления союзников переложить друг на друга обязанности по оказанию военной помощи Румынии [12, с. 77]. Признавая просчеты российской дипломатии, автор в то же время основную вину за произошедшую «румынскую катастрофу» возлагает на англо-французскую сторону [12, с. 90]. Такая оценка ситуации не совсем верна, поскольку нельзя снимать ответственность и с российской стороны, сделавшей уступки в территориальном вопросе и в то же время оставшейся непреклонной в вопросе увеличения контингента российских войск в Румынии.

Ещё одним из значимых исследований стала статья И. Г. Дыкова, опубликованная в 1957 г. на страницах «Исторических записок» [11]. В ней автор попытался дать оценку деятельности Румчемода [11] за весь период его существования, на основе широкого спектра архивных документов и периодики того времени. Следует отметить, что его работа требует значительного критического анализа, ибо при рассмотрении тех или иных событий и оценивая их И. Г. Дыков зачастую использовал политические клише.

Следует отметить, что, несмотря на значительное расширение научного кругозора российских исследователей в 50-х гг. XX ст., военная сторона проблемы фактически не получила дальнейшего развития. Так, в монографии известного российского историка Д. В. Вержковского описанию событий на Румынском фронте уделено не более 5 страниц [2, с. 180–184]. Причем наступательные и оборонительные операции русско-румынских сил осенью 1917 г. автор не рассматривает вовсе, считая их несущественными.

Дальнейший толчок к развитию проблематика участия Румынии в Первой мировой войне получила в 60–70-е гг. XX ст. В частности, В. Н. Виноградовым в его публикации была рассмотрена, внешне-политическая ориентация правящих кругов Румынии до её вступления в Первую мировую войну [4]. Проанализировав внутривнутриполитическую ситуацию в стране, автор приходит к выводу, что позиции как германофилов, так и сторонников держав «сердечного согласия» в румынском обществе были равнозначны [3, с. 64–67]. При этом обе стороны поддерживали политику премьер-министра Братиану, направленную на затягивание переговоров с обоими враждующими лагерями, и не выступали за немедленное участие Румынии в войне. Основной же причиной роста сторонников Антанты в последующий период В. Н. Виноградов видит в нежелании Тройственного союза идти на территориальные уступки Румынии.

По мнению же другого российского ученого, Б. Б. Кросса, также немаловажное значение имело и сближение Австро-Венгрии с Болгарией, страной, являвшейся соперником Румынии в данном регионе [13, с. 105–106]. Исследователь указывает и на рост антиавстрийских настроений в румынском обществе после отказа правительства Австро-Венгрии расширить права трансильванских румын.

Более обстоятельно данные вопросы были рассмотрены в капитальном труде В. Н. Виноградова, посвященном участию Румынии в Первой мировой войне [5]. Автор проделал огромную работу и вовлек в научный оборот большое количество архивных источников, мемуарной литературы и исследований зарубежных авторов. Однако вызывает сожаление неравномерное освещение заявленной темы. Так, В. Н. Виноградов, в основном, сосредоточил свое внимание на экономической, дипломатической и политической стороне вопроса. В то же время собственно само военное противостояние освещено поверхностно. Не уделено достаточно внимания и революционным событиям на фронте, а также роли русских и румынских солдат в революционных событиях в Бессарабии и Одессе.

Во многом этот пробел был восполнен в труде И. И. Минца [15]. Следует отметить, что исследователь не сумел избежать моментов конъюнктурности в ряде принципиальных вопросов. По нашему мнению, в книге несколько преувеличена роль и влияние большевиков среди военнослужащих Румынского фронта. Так, автор полагает, что уже после II Всероссийского съезда Советов местные большевики получили всестороннюю поддержку солдатских масс [15, с. 396]. При этом в качестве примера, в основном, фигурируют события, про-

исходящие в частях 8-й армии, где было наиболее сильное влияние большевиков, в отличие, например от 4, 6 и 9-й армий [1, с. 153]. На это указывает в своей работе и М. С. Френкин [23, с. 6–7]. Неслучайно объектом его исследования была выбрана именно 8-я армия. Автору удалось воссоздать детальную картину всего происходящего в период февраля – октября 1917 г., поднять ряд ранее слабо разработанных вопросов, в частности, влияние Корниловского мятежа на взаимоотношения между рядовым и командирским составом, степень поддержки последними самого выступления. Тем не менее исследователь в своей работе, по нашему мнению, приходит к слишком упрощенной точке зрения, что после Октябрьской революции большая часть солдат была готова встать на защиту завоеваний «социалистической революции в крае» [23, с. 359–360]. Как показывают факты, действия большинства военнослужащих, выдаваемых автором за революционную сознательность, диктовались одним – желанием как можно быстрее вернуться домой.

Аналогичные недостатки присущи и работам В. М. Рожко и С. К. Мельника [18; 14]. Основной акцент в них сделан на изучение содействия нижних чинов русских армий развитию революционного движения в прифронтовой полосе и тылу фронта. В то же время недостаточно освещенным оказался вопрос о степени влияния всего происходящего на румынские войска, находившиеся в тесном контакте с российскими солдатами.

В 60–70-х гг. в свет вышел ряд публикаций, затрагивающих конкретные моменты политической обстановки на фронте. В частности, Л. Г. Такачук проанализировал аспекты создания ВРК² в послеоктябрьский период [21]. Его статья представляет значительный интерес, прежде всего, наличием ранее не опубликованных данных, в том числе о месте создания ВРК и его составе. Работа II съезда Румчемо-рода была отображена в статье Т. М. Хайта [24]. Автором был рассмотрен как весь процесс деятельности местных большевиков по его подготовке и проведению, так и противодействие, оказанное им руководством фронта и представителями Центральной Рады. К недостаткам работы следует отнести слишком поверхностное рассмотрение истории создания особых секций при ЦИК и их деятельности в начальный период своего существования.

Военная сторона проблемы существования Румынского ТВДшла свое отображение в фундаментальном труде (под ред. И. И. Ро-

² Военно-революционный комитет.

стунова), посвященном Первой мировой войне, изданном в середине 70-х гг. XX ст. [19]. В нем впервые в российской историографии, путём привлечения широкого спектра работ отечественных и зарубежных авторов, а также большой источниковой базы, были сделаны обстоятельные и объективные выводы о событиях, происходивших на данном фронте. Однако, к сожалению, её обобщающий характер не позволил рассмотреть более обстоятельно весь период его существования.

В последующие годы вышло ещё несколько журнальных публикаций, обогативших российскую историографию вопроса [6]. Так, В. Н. Виноградов проанализировал аспекты взаимоотношения румынского и советского правительства в период оккупации Бессарабии, а также подписания мирного договора в марте 1918 г. Затрагивается им и вопрос и военном имуществе, которое, по его мнению, было попросту «передано» Д. Г. Щербачевым румынским властям [6, с. 48–49]. Данное утверждение исследователя весьма слабо аргументировано и не подтверждается им документально. Заявление же В. Н. Виноградова о содействии российской белогвардейщины военному захвату Бессарабии вовсе не соответствует действительности, поскольку само движение в данный период было развито крайне слабо [8, с. 43–46]. Вопрос влияния Октябрьской революции на румынские вооруженные силы был затронут в статье В. И. Потапова [17]. В частности, он отмечает значительное увеличение роста революционных настроений в румынской армии, в особенности после обнародования Ленинского Декрета о мире [17, с. 63], что автор связывает, прежде всего, с широкой агитационной работой, проводимой нижними чинами русских армий и участием румынских солдат, расквартированных на Юге России, в политической жизни фронта [10, с. 64–65]. Такая оценка в определенной степени несколько умаляет агитационную работу большевистских организаций по привлечению на свою сторону румынских военнослужащих.

На современном этапе развития исторической науки (1991–2010) появилось несколько монографий и статей, а также диссертационных исследований, напрямую или косвенно затрагивающих проблемы истории Румынии 1914–1918 гг. и Румынского фронта. Прежде всего, следует отметить публикацию В. Н. Виноградова, в которой на фоне исследования причин развала Австро-Венгерской империи также была предпринята попытка переоценки Трансиль-

ванского вопроса [7]. Причем в отличие от своих более ранних работ, автор ставит на первое место именно стремление румынского народа, живущего по разные стороны границы, к объединению, а не пресловутый территориальный вопрос и «хищнические устремления» румынских бояр, отмечая в целом, что развитие национального самосознания трансильванских румын во многом произошло благодаря войне, которая в значительной мере ускорила этот процесс [7, с. 332–333].

В 90-х гг. XX в. по-новому был переосмыслен ряд вопросов, связанных с политической и революционной обстановкой в российской армии в период февраля – октября 1917 г., что способствует более объективному их рассмотрению. Так, в статье Л. М. Гаврилова нашли отображение негативные стороны демократизации армии, проводимой Временным правительством [8]. Им отмечен значительный рост мародерства и различных преступлений, в том числе и на Румынском фронте.

Также значительный интерес представляет и диссертационная работа С. Н. Базанова, в которой нашел отображение прежде слабо исследованный вопрос создания ВРК и их значения в борьбе большевиков за армию [1]. Однако автором не были в полном объеме рассмотрены вопросы их функционирования и роли в период ликвидации фронта.

В 2006 году вышла в свет работа Р. Г. Гакуева, посвященная исследованию личности М. Г. Дроздовского [9]. В ней значительное место отводится начальному периоду развития белогвардейского движения на фронте, приводится большое количество прежде не опубликованных документов и воспоминаний участников событий. Несмотря на это, в работе не уделено достаточного внимания истории формирования и демобилизации Кишиневской бригады Ю. Ю. Белозора и роли главнокомандующего фронтом в фактическом провале всего движения.

Ещё одним исследованием, затронувшим важный эпизод истории Румынского фронта, стала публикация С. А. Солнцевой, в которой был рассмотрен ряд общих вопросов по созданию ударных частей русской армии, а также роли их в июльском наступлении [20]. К сожалению, при описании конкретных эпизодов истории и боевой деятельности частей смерти, внимание автора было, в основном, сосредоточено на Юго-Западном фронте, в ущерб остальным фронтам Восточного ТВД.

Проведя анализ существующей российской научной литературы по данной проблематике, можно констатировать следующие. В 20–50-х гг. XX ст. в работах авторов, в основном, получили освещение дипломатическая, военная и социально-политическая стороны проблемы. Однако, несмотря на определенную ценность вышедших в это время работ, всестороннее вовлечение в научный оборот разнообразных документов и материалов российской историографии, в целом им не удалось избежать предвзятой оценки ряда вопросов. Это выразилось, в частности, в однобокой трактовке причин вовлечения Румынии в войну, внешней политики России и ее отношений с союзниками, некритическом, апологетическом освещении роли партии большевиков в революционных событиях на фронте.

Последующий, продолжительный по времени период, российская историография вопроса претерпела ряд серьезных изменений. Так, значительно была расширена тематика работ, более пристальное внимание было уделено анализу отношения к войне разных слоев румынского общества и политических партий, и влиянию этого фактора на международную ориентацию страны. Дальнейшее развитие получила история революционного движения на фронте и прифронтовой полосе. В то же самое время объектом исследования преимущественно выступали русские армии, румынские войска не рассматривались вовсе. При этом факты мародерства и дезертирства зачастую выдавались за демократическое движение и революционную сознательность солдат. Это стало одной из причин, по которой кампания 1917 г. не получила комплексного освещения в работах, затрагивающих военную историю Румынского фронта.

В публикациях авторов этого периода затрагивались вопросы и о белогвардейском движении на фронте, украинизации частей. Однако всестороннего освещения эти вопросы не получили и служили для иллюстрации «контрреволюционной» деятельности Д. Г. Щербачева и украинского правительства. Уделялось внимание и взаимоотношению румынского и советского правительств в период оккупации Бессарабии и заключении мира с державами Четвертного союза. Причем делался акцент, что решающим фактором для выхода Румынии из войны являлся рост революционного движения в стране под влиянием Октябрьской революции.

После 1991 г. начался новый этап развития историографии вопроса, который ознаменовался качественными сдвигами в развитии российской исторической науки в целом. Это стало возможным благо-

даря применению новых методологических подходов, а также введению в научный оборот ранее недоступных источников и широкого спектра работ русского зарубежья 20–30-х годов. Но несмотря на переоценку событий, связанных с историей Румынского фронта, к сожалению, отсутствуют работы, в которых бы его проблемы были рассмотрены комплексно. Остаются недостаточно освещенными военная кампания 1917 г., вопросы создания и роли ударных частей фронта, проведения украинизации и развития белогвардейского движения, а также демобилизации армий Румынского фронта. Таким образом, несмотря на обширную историографию вопроса, ряд проблем нуждается в переоценке и корректировке уже устоявшихся концепций.

Библиографические ссылки

1. *Базанов С. Н.* Борьба за власть в Российской армии на фронтах Первой мировой войны (октябрь 1917 г. – февраль 1918 г.) [Текст]: дис. ... канд. ист. наук / С. Н. Базанов. – М., 2004.
2. *Васильев Ф. И.* [Текст] / Ф. И. Васильев // Стратегический очерк войны 1914–1918 гг.: в 8 ч. – М., 1922. – Ч. 8.
3. *Вержковский Д. В.* Первая мировая война 1914–1918 гг. [Текст] / Д. В. Вержковский. – М., 1954.
4. *Виноградов В. Н.* Внешнеполитическая ориентация правящих кругов Румынии накануне Первой мировой войны [Текст] / В. Н. Виноградов // Новая и новейшая история. – 1960. – № 1. – С. 53–67.
5. *Виноградов В. Н.* Румыния в годы Первой мировой войны. [Текст] / В. Н. Виноградов. – М., 1969.
6. *Виноградов В. Н.* Две Румынии и Советская Россия (ноябрь 1917–1918 гг.) [Текст] / В. Н. Виноградов // История СССР. – 1983. – № 5. – С. 30–49.
7. *Виноградов В. Н.* На руинах многонациональных империй [Текст] / В. Н. Виноградов // Первая мировая война пролог XX века: Ассоциация историков Первой мировой войны: сб. науч. ст. – М., 1999.
8. *Гаврилов Л. М.* Истоки и финал демократизации русской армии. [Текст] / Л. М. Гаврилов // Армия и общество 1900–1917: сб. науч. ст. – М., 1999.
9. *Гакуев Р. Г.* Дроздовский и дроздовцы. [Текст] / Р. Г. Гакуев. – М., 2006.
10. *Нотович Ф. И.* Бухарестский мир 1918 г. [Текст] / Ф. И. Нотович. – М., 1959.
11. *Дыков И. Г.* Румчешрод и борьба за установление Советской власти на румынском фронте. [Текст] / И. Г. Дыков // Исторические записки : сб. тр. – М., 1956. – Т. 57.

12. *Емец В. А.* Противоречия между Россией и союзниками по вопросу о вступлении Румынии в войну (1915–1916 гг.) [Текст] / В. А. Емец // Исторические записки : сб. тр. – М., 1956. – Т. 56.

13. *Кросс Б. Б.* Предпосылки отхода Румынии от Тройственного союза накануне первой мировой войны [Текст] / Б. Б. Кросс // Вопросы истории. – 1971. – № 10. – С. 94–106.

14. *Мельник С. К.* Борьба за власть Советов в Придунайском крае и воссоединение с СССР (1917–1940 гг.). [Текст] / С. К. Мельник. – К–О., 1978.

15. *Минц И. И.* Революционное движение в 1917 году и установление Советской власти в Молдавии. [Текст] / И. И. Минц. – К., 1964.

16. *Попов В.* Операции в Трансильвании осенью 1916 [Текст] / В. Попов // Военно-исторический журнал. – 1940. – № 7. – С. 54–60.

17. *Потапов В. И.* 1917 год и исторические судьбы Румынии [Текст] / В. И. Потапов // Новая и новейшая история. – 1987. – № 5. – С. 59–79.

18. *Рожко В. М.* Солидарность русских революционных солдат румынского фронта с рабочим и крестьянским движением в Румынии весной и летом 1917 года. [Текст] / В. М. Рожко // Русско-румынские и советско-румынские отношения : сб. науч. ст. / В. Л. Гросул (отв. ред.) [и др.]. – К., 1969.

19. *Ростунов И. И.* История Первой мировой войны 1914–1918 гг. [Текст]: в 2-т. / И. И. Ростунов, А. М. Агеев, Д. В. Вержховский, В. И. Виноградов, Ф. С. Криницын, Ю. Ф. Соколов, А. А. Строков. – М., 1975. – Т. 2.

20. *Солнцева С. А.* Ударные формирования Русской армии в 1917 году [Текст] / С. А. Солнцева // Отечественная история. – 2005. – № 2. – С. 47–59.

21. *Ткачук Л. Г.* Військово-революційні комітети на Південно-Західному і Румунському фронті [Текст] / Л. Г. Ткачук // Український історичний журнал. – 1966. – № 5. – С. 65–81.

22. *Федоров В.* Русская военная миссия в Румынии во время Первой мировой войны [Текст] / В. Федоров // Вопросы истории. – 1947. – № 8. – С. 94–99.

23. *Френкин М. С.* Революционное движение на Румынском фронте 1917 – март 1918. Солдаты 8-й армии Румынского фронта в борьбе за мир и власть Советов. [Текст] / М. С. Френкин. – М., 1965.

24. *Хайт Т. М.* II съезд Советов Румынского фронта. [Текст] / Т. М. Хайт // Исторические записки : сб. тр. – М., 1971. – Т. 88.

Надійшла до редколегії 05.11.10

УДК 930.2 (47)

В. Ю. Ганкевич

Таврический национальный университет имени В. И. Вернадского

АРХИВНЫЕ ДЕЛА АВПРИ ОБ АНГАЛЬТ-КЕТЕНСКО-РОССИЙСКИХ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Розглянуто питання розширення бази джерел з історії дипломатичних відносин Російської імперії та Ангальт-Кетенського герцогства.

Ключові слова: Катерина II, Микола II, дипломати, економічний розвиток, колонія.

Рассмотрен вопрос расширения источниковой базы по истории дипломатических отношений Российской империи и Ангальт-Кетенского герцогства.

Ключевые слова: Екатерина II, Николай II, дипломатия, экономическое развитие, колония.

Using the materials from Archive of foreign policy of Russian empire (Moscow, the Russian Federation) the question of history of diplomatic relations between Russian empire and Angalt-Ketenskogo duchy are investigated.

Key words: Ekaterina II, Nikolay II, diplomacy, economic development, a colony.

IM Mittelpunkt des Beitrags stehen Fragen der Erweiterung der Quellenbasis zur Geschichte der diplomatischen Beziehungen zwischen dem Russischen Reich und dem Herzogtum Anhalt-Köthen.

Schlagwörter: Katharina II., Nikolaus II., Diplomatie, wirtschaftliche Entwicklung, Kolonie.

Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ) является крупным хранилищем ценной дипломатической документации. Одним из интереснейших комплексов источников по истории отношений России с некоторыми немецкими государствами являются дела, связанные с установлением, развитием и свертыванием отношений с небольшим герцогством Ангальт-Кетен. Как известно, оно было составной частью объединенного Ангальтского государства, в состав которого, к тому времени, входили еще Ангальт-Бернбургское и Ангальт-Дессаусское герцогства.

Обнаружение и ввод в научный оборот новых данных важно тем, что современные исследователи уже испытывают определенный де-

фицит новых информативных источников. Тем более, что германские архивохранилища изучены достаточно подробно и скрупулезно еще в прошлом веке (А. Дрюкке и Г. Опитц) [31].

Установлению тесных связей Ангальт-Кетенского герцогства и Российской империи способствовали несколько важных причин. Во-первых, ангальтцы славились своими достижениями в области тонкорунного овцеводства, а площадей для его развития в небольшой стране явно не хватало; во-вторых, российский рынок шерсти был сравнительно невелик, а страна остро нуждалась в увеличении темпов развития мериносового овцеводства и суконного производства [30].

Кроме того, этому взаимному сближению государств помогали тесные родственные связи правящих домов. Как известно, российский император Николай I являлся внуком Екатерины II, бывшей ангальт-цербстской принцессы. Кроме того, сводной теткой его супруги – императрицы Александры Федоровны (Фридерика Шарлотта Вильгельмина) – являлась вторая жена ангальт-кетенского герцога Фердинанда – Юлия, урожденная графиня Бранденбургская. (Позже, после смерти правящего ангальт-кетенского герцога Фердинанда на престоле его сменил брат Генрих) [42].

После установления первых контактов в Лейпциге, организации переписки между монархами и проведения огромной работы по выработке взаимовыгодных условий, были установлены прямые дипломатические отношения [30].

К тому времени ангальт-кетенским дипломатам фон Бэру и фон Альберту удалось добиться наиболее выгодных условий для создания и развития колонии герцогства в России. (Права этой колонии были значительно шире, нежели Сарептской). Они были закреплены в «Именном Указе, данному Сенату об учреждении в Таврической губернии колонии из ангальтских поселенцев» [29].

Надворный советник Карл Христиан фон Кистер был назначен поверенным в делах герцогства Ангальт-Кетен при российском императорском дворе [42]. А уже весной 1828 года он вручил свои верительные грамоты в Санкт-Петербурге. Позже К. Х. фон Кистер достиг должностей камергера, советника посольства и поверенного в делах при российском императорском дворе [28], а потом получил и титул барона (подтвержден в Российской империи в 1848 г.).

Главным интересом ангальт-кетенской дипломатии стало основание и экономическое развитие своей колонии, которая позже получила название Аскания-Нова и в конце XIX–XX вв. стала всемирно из-

вестным заповедником и признанным научным центром. Это был реальный шанс для Ангальт-Кетенского герцогства выйти из затяжного экономического кризиса. Планы ангальт-кетенского герцога были грандиозны, но вполне разрешимы.

В фонде АВПРИ «Канцелярия министра иностранных дел» (ф. 133) обнаружены 23 дела, которые непосредственно касаются российско-ангальт-кетенских межгосударственных отношений [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19; 20; 21; 22; 23].

Вся документация в то время, разумеется, велась на французском языке – языке европейской дипломатии. (Исключением являются письма на немецком языке герцога Генриха от 12 июня 1837 г. (с автографом) и письмо барона К. Х. фон Кистера графу К. В. Нессельроде от 6 февраля 1839 г.) [26; 27].

Дела фонда «Канцелярии министра иностранных дел» велись под специальными грифами, который начинался с названия государства (Anhalt-Cöethen). Один из них касался титула и имени правящего ангальт-кетенского герцога, а другой – поверенного в делах при российском императорском дворе. Только одно дело непосредственно относится к герцогу Фердинанду. Остальные отражают дипломатическую переписку его брата – герцога Генриха. Относительно части грифа поверенного в делах при российском императорском дворе, то они все связаны с именем барона К. Х. фон Кистера.

Обычно в папке, где хранятся документы, отмечались номер, дата, тип документации, адресат, ключевые слова (с фамилиями и именами) и краткое содержание. В них хранились письма из Ангальт-Кетена, проекты ответов с российской стороны, докладные барона К. Х. фон Кистера и т. д. Тематика документации была разнообразная – династическая, о желании герцога Генриха посетить свою колонию, о решении сложного вопроса по аллоидальному капиталу и т. д.

Относительно последнего вопроса, то он касался части наследства императрицы Екатерины II в ангальтском имуществе. Речь шла о сумме в размере 163.000 имперских талеров (в документах архива – «экю») [24; 25]. В результате действий ангальт-кетенской дипломатии эта сумма окончательно осталась в распоряжении Ангальт-Кетенского герцогства. Императором Николаем I ставилось лишь одно условие – динамичное и интенсивное развитие герцогской колонии в Таврической губернии [31].

Кроме того, в комплексе документов прилагались и печатные оттиски из газеты «Intelligenzblatt der St.Petersburgaschen Zeitung» [32;

33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40]. В них отражалась информация об отъездах поверенного в делах при российском императорском дворе и его семьи из Санкт-Петербурга за границу.

Таким образом, необходимо отметить, что фонд «Канцелярии министра иностранных дел» содержит важные дела, в которых хранятся важные источники по истории российско-ангальт-кетенских отношений первой половины XIX в. Они расширяют базы научной информации и являются важным элементом для более полного изучения колониционных процессов на Юге Украины вообще и реконструкции ранней истории Аскании-Нова в частности.

Библиографические ссылки

1. Архив внешней политики Российской империи (Далее – АВПРИ). – Ф. 133, оп. 468, 1827, д. 107.
2. АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1830, д. 7.
3. Там же. – Ф. 133, д. 8.
4. Там же. – Ф. 133, 1831, д. 9.
5. Там же. – Ф. 133, д. 10.
6. Там же. – Ф. 133, 1832, д. 5.
7. Там же. – Ф. 133, 1833, д. 3.
8. Там же. – Ф. 133, д. 4.
9. Там же. – Ф. 133, 1835, д. 7.
10. Там же. – Ф. 133, д. 8.
11. Там же. – Ф. 133, 1836, д. 8.
12. Там же. – Ф. 133, 1837, д. 4.
13. Там же. – Ф. 133, д. 5.
14. Там же. – Ф. 133, 1839, д. 7.
15. Там же. – Ф. 133, д. 8.
16. Там же. – Ф. 133, 1840, д. 6.
17. Там же. – Ф. 133, 1841, д. 6.
18. Там же. – Ф. 133, 1843, д. 6.
19. Там же. – Ф. 133, 1844, д. 6.
20. Там же. – Ф. 133, 1845, д. 3.
21. Там же. – Ф. 133, 1846, д. 4.
22. Там же. – Ф. 133, 1847, д. 6.
23. Там же. – Ф. 133, д. 7.
24. Там же. – Ф. 133, оп. 469, 1835, д. 5, л. 1–10.
25. Там же. – Ф. 133, д. 7, л. 1, 2, 3.
26. Там же. – Ф. 133, 1837, д. 4, л. 2–2 (об.).
27. Там же. – Ф. 133, 1839, д. 8, л. 10.
28. Кистер, баронский род // Энциклоп. словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб., 1895. – Т. 15. – С. 167.

29. II Полное собрание законов. – Т. III. 1828. 1841. – Марта 3.
30. *Фальц-Фейн В. Э.* Аскания-Нова. – К. : Аграрная наука, 1997. – С. 17–18.
31. *Drücke A.* Ascania Nova. Die geschichte einer kolonie Anhalts in Süd-Russland. Inaugural-dissertation zur erlangung der doctorwürde der hohen philosophischen fakultät. – Halle : Hofbuchdruckerei von C. A. Kaemmerer & C°, 1906. – 63 s.
32. Intelligenzblatt der St.Petersburgaschen Zeitung. – 1833, 21.04. – № 91 // (АВПРИ). – Ф. 133, оп. 469, 1833, д. 4.
33. Там же. – Ф. 133, 25.04. – № 94 // АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1833, д. 4.
34. Там же. – Ф. 133, 28.04. – № 97 // АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1833, д. 4.
35. Там же. – Ф. 133, 1836, 12.05. – № 104 // АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1836, д. 8.
36. Там же. – Ф. 133, 15.05. – № 107 // АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1836, д. 8.
37. Там же. – Ф. 133, 17.05. – № 109 // АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1836, д. 8.
38. Там же. – Ф. 133, 1839, 09.05. – № 102; АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1839, д. 8.
39. Там же. – Ф. 133, 11.03. – № 104; АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1839, д. 8.
40. Там же. – Ф. 133, 13.05. – № 106. АВПРИ. – Ф. 133, оп. 469, 1839, д. 8.
41. *Opitz G.* Zwischen Wörlitz und Mosigkau. Schriftenreihe zur Geschichte der Stadt Dessau und Umgebung. – Dessau, 1991. – 48 s.
42. *Chronik von Askania Nova in der Zeit des anhaltischen Besitzes // Аскания-Нова в исторических планах и рисунках. 1828–1856 гг. – СПб.–Магдебург–Кетен, 2008.*

Надійшла до редколегії 05.11.10

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Атаманенко Сергей Викторович – кандидат исторических наук, зав. кафедрой общественных наук Днепропетровской консерватории имени М. Глинки, Украина.

Бигун Валерия Валерьевна – магистрантка исторического факультета Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Безносов Александр Иннокентьевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Безносова Оксана Владимировна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Бобылева Светлана Иосифовна – кандидат исторических наук, профессор кафедры всемирной истории, директор Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Венгер Наталия Викторовна – доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Венгер Альберт Григорьевич – аспирант кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Ганкевич Виктор Юрьевич – доктор исторических наук, профессор Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, Украина.

Деннингхаус Виктор – профессор, зам. директора Германского исторического института, Россия.

Задерейчук Иван Афанасьевич – кандидат исторических наук, старший преподаватель кафедры теории и истории государства и права Крымского юридического института Одесского государственного университета внутренних дел, Украина.

Задерейчук Алла Анатольевна – кандидат исторических наук, ассистент кафедры истории Украины вспомогательных исторических дисциплин Таврического национального университета, Украина.

Кабанов Виктор Иванович – кандидат исторических наук, доцент кафедры российской истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кадол Александр Николаевич – соискатель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Каковкина Ольга Николаевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Кондратюк Григорий Николаевич – кандидат исторических наук, доцент, доцент кафедры социально-гуманитарных дисциплин Республиканского высшего учебного заведения «Крымский инженерно-педагогический университет», Украина.

Костюк Михаил Петрович – кандидат исторических наук, доцент кафедры инженерной педагогики, психологии и украиноведения Луцкого национального технического университета, Украина.

Лавренко Валерия Сергеевна – магистрантка исторического факультета Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Малиновский Борис Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры государственно-правовых дисциплин Никопольского факультета Одесской национальной юридической академии, Украина.

Малиновская Таисия Владимировна – соискатель кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Маркдоф Наталья Михайловна – кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой истории Новокузнецкого филиала института Кемеровского государственного университета, Россия.

Петрова Татьяна Леонидовна – научный сотрудник Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Слесаренко Александр Николаевич – кандидат исторических наук, доцент кафедры международного права и сравнительного правоведения Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Соловьев Виталий – аспирант кафедры всемирной истории Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Ходченко Елена Евгеньевна – младший научный сотрудник Центра украинско-немецких научных исследований Днепропетровского национального университета им. О. Гончара, Украина.

Фаныгин Юрий Юрьевич – младший научный сотрудник Днепропетровского национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого, Украина.

Чирко Богдан Владимирович – кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии Академии муниципального управления, Украина.

Чернова Тамара Николаевна – доктор, член Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев, Германия.

СОДЕРЖАНИЕ

РОССИЙСКИЕ НЕМЦЫ ДО 1917 г.

Малиновская Т. В. Канцелярия опекунов иностранных колонистов (1763–1782 гг.)	9
Задерейчук А. А. Пищевая промышленность Фальц-Фейнов	26
Бобылева С. И. Социально-экономическое развитие населения шведского колониального округа и проблемы идентичности шведов	34
Венгер Н. В. «Німецьке питання» в оцінці І. С. Аксакова та Ю. Ф. Самаріна: діалог з російським суспільством у десятиліття «великих реформ» (1860–1870 роки)	53
Ходченко О. Є. Народ, який шукав свій шлях	72
Чернова Т. Н. Немцы колонии Иоганнесдорф в Закавказье (к 160-летию переселения из Ставропольской губернии)	86
Костюк М. П. Особенности системы общинного самоуправления в среде немецких колонистов Волыни (XIX – начало XX века)	101
Безносова О. В. Антигерманская кампания в Екатеринославской губернии. 1914–1917 гг.	110
Кадол А. Н. «Немецкий вопрос» в России как проект концепции «политики населения». 1914–1917 гг.	122

НА ПЕРЕЛОМЕ ЭПОХ

Малиновский Б. В. Донесение екатеринославского губернского старосты о действиях отряда Н. Махно (ноябрь 1918 г.)	133
Задерейчук І. П. До питання використання радіо в системі просвіти кримських німців	140
Деннингхаус В. Сталина читать или песни петь? Центральное бюро немецких секций при ЦК ВЛКСМ и основные тенденции развития немецкой молодежной неперіодической печати в 1920-е годы	149
Безносов О. І. Німці та меноніти Півдня України в контексті радянської національної політики	159

Кондратюк Г. Н. Немцы крымской АССР в условиях политики коренизации: 1920–1929 годы.....	173
Кабанов В. І., Слісаренко О. М. До 85-річчя укладання радянсько-німецької торгово-економічної угоди.....	182
Бігун В. В. Організація роботи навчальних закладів Дніпродзержинська в період німецько-фашистської окупації 1941–1943 років.....	190
Чирко Б. В. Німецькі сільськогосподарські колонії в Україні за умов радянської аграрної політики	196
Фаныгин Ю. Ю. Проблема периодизации деятельности музеев регионов, вошедших в состав рейхскомиссариата «Украина», на примере города Днепропетровска	204

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Бобылева С. И., Петрова Т. Л. Фридрих II великий – штрихи к портрету.....	223
Атаманенко С. В. Розвиток імміграційної політики США в період громадянської війни та в часи реконструкції	229
Каковкіна О. М. Болгарська діаспора України як чинник українсько-болгарських відносин у XX ст.....	236
Венгер А. Г. Національні меншини у міжвоєнній Польщі 1918–1939 рр. (DE JURE & DE FACTO).....	252
Лавренко В. С. Сприйняття болгар та народів королівства сербів, хорватів та словенців російською та українською еміграцією першої післяреволюційної хвилі.....	268
Маркдорф Н. М. О культурно-просветительской работе среди военнопленных и интернированных в Западной Сибири (1945–1955)	278

ИСТОЧНИКИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Соловьёв В. В. Румынский фронт Первой мировой войны. Российская историография проблемы.....	293
Ганкевич В. Ю. Архивные дела АВПРИ об Ангальт-Кетенско-Российских дипломатических отношениях	304
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	309